

मनाङ

(एक परिचय)

ठाकुरप्रसाद कोइराला

नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान

1870

1871

1872

मनाङ

(एक परिचय)

लेखक
ठाकुरप्रसाद कोइराला

नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान

प्रकाशक :

नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान
कमलादो, काठमाडौं ।

प्रथम संस्करण : २०३८

मुद्रक :

रूपायन प्रेस, ढोकाटोल,
काठमाडौं, नेपाल ।

श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेव
संरक्षक
नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान

स्वर्गीय श्री ५ महेन्द्रबाट २०१४ साल आषाढ ९ गतेका दिन नेपाली साहित्य, कला र संस्कृतिलाई युगानुकूल बनाउन प्रज्ञा-प्रतिष्ठानको स्थापना गरिबक्सेको हो ।

२०३१ साल बैशाख १ गतेका दिन नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानले राष्ट्रनायक श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेव सरकारको कृपापूर्ण संरक्षकत्व प्राप्त गरी यसले नेपाली भाषा, साहित्य, कला, संस्कृति तथा ज्ञान-विज्ञानका क्षेत्रमा अझ बढी विकास गर्ने सौभाग्य पाएको छ ।

नेपालको कला र संस्कृतिको गौरवमय इतिहास अत्यन्त प्राचीन विशाल र आफ्नै किसिमको छ । आज राष्ट्रनायक श्री ५ महाराजाधिराज सरकारको सुयोग्य नेतृत्वमा जसरी बौद्धिक, आध्यात्मिक, आर्थिक र औद्योगिक विकासको ढोका उघ्न लागेको छ उसरी सिर्जनात्मक उपासनामा लागेका हाम्रा प्रतिभाशाली लेखक, कवि कलाकार र विद्वानहरूले पनि आफ्नो देशको कला, साहित्य र संस्कृतिको गौरवमय इतिहासलाई संसारसंग परिचय गराउन सक्ने खालका कृतिहरू सिर्जना गरी आफ्ना क्षेत्रमा महत्वपूर्ण योगदान दिनेछन् भन्ने हामीलाई लागेको छ ।

राष्ट्रको गौरव बढाउने र नेपालको सौरभ फिजाउने जस्ता महत्वपूर्ण कार्यमा नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानले सहयोग पाउनेछ भन्ने आशा गर्दछ ।

लैनसिंह बाङ्गदेल

कुलपति

नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान

प्रकाशकीय

हिमालचुली पारि, हिमालचुली वारि अन्तरालमा एक अलकापुरी छ । त्यहाँको शीतल हावामा देवदारुको स्निग्ध गन्ध र कस्तूरीको मुग्ध गन्ध मग्नगाइरहन्छ । त्यहाँ कहीं भिरका छायापथबाट, कहीं दिउँसे तारा देखिने अरण्यानीको माछवाट र कहीं शैलशिखरको उच्च क्षितिजपारदेखि फर्ने कुइरी मण्डल छांगाको इन्द्रधनुषी द्वारबाट प्रवेश गरिन्छ । त्यहाँ उपत्यकाको माछमा दुग्धधवला नदी बग्छिन्- जसको पानीलाई माछाले पनि अपवित्र पाउँदैनन् । त्यहाँको अधित्यकामा फेवातालभन्दा पनि विशाल नील निर्मल ताल फैलिएको छ—जहाँ वर्षाको चार महिनाभरि नै अप्सराहरू आएर जलविहार गर्छन् रे ! त्यहाँका हिमगोरी-किशोरीहरूले असिना टिपेर खाँदा राजकुमार जन्मेका कथा छन् । त्यहाँ वीरहरू अपना अमोघ बाणले राक्षसको नाभिस्थल भेद्न गर्छन् । यो रूप र पौरुषको प्रदेशका जनपथ र गिरिपथमा घोडदौडमा प्रथम हुने युवक आफ्नी प्रियालाई घोडाको पीठमा चढाएर देवमन्दिरमा आशीर्वाद माग्ने पुग्छ— जहाँ देवप्राङ्गणमा रातभरि युवा र युवतिहरू हातेमालो गर्दै हिमाली मालकोश गाउँदै चक्राकार वृत्तमा नाच्छन् । त्यहाँ छौरालीमा बसेर हेर्दा उत्तरतिर स्वर्गको दिव्य दरबार देखिन्छ— जसको दायीं बायाँ दुई देवदूतले पहरा दिएका हुन्छन्, जसभित्र जीवनशेषपछि पितृहरू परमशान्तिमा विश्राम लिन्छन् । यो सुन्दर र रहस्यमय प्रदेशको पानी खानासाथ मानिसले शेष संसारलाई बिर्सन्छ— जो त्यहाँ पुग्छ, त्यो त्यहीँको भएर रहन्छ । अन्नपूर्णा हिमाल पारि, पेरी हिमाल वारिको त्यो अलकापुरीलाई हामी “मनाङ” भन्छौं ।

मनाङको अर्को अनुहार पनि छ— त्यहाँ हिउँको सिरैटोले गोरा गालालाई कोपछ । रहस्यको विभीषिकाले आँखाहरू त्रस्त रहन्छन् र अन्ध-

विश्वासलाई हृदयले कबूल गर्छ । त्यहाँ निष्ठुर प्रकृतिसंग संघर्ष गर्न पर्छ, नत्र जीउको रगत जीउमै जम्छ । ककेरा कोपरेर, पखेरा खोपेर खेती लगाउँदा पनि खान पुग्दैन र पहेरो खोपेर बनाएका कहाली लाग्दा भरेडका ठाउँमा घोरेटो बाटो बनेको छ । यो दुर्गम प्रदेशको अब आफ्नै किसिमका विकासका संभावनाहरू देखापर्न थालेका छन् । त्यहाँ स्याउ फल्न सक्छ— जसको सुगन्धमा हीमाली मोहकता हुन्छ । त्यहाँका चमरीखर्कमा चमरीघिउ र पनीर उत्पन्न गर्न सकिन्छ—जसको मोठासमा पौष्टिकता हुन्छ । त्यहाँ अभयारण्यमा कस्तूरी पाल्न सकिन्छ—जसको नाभिबाट एकबाजि कस्तूरी निकाल्दा पनि फेरि भरिन्छ । त्यहाँ बूढीहरूको सन्जीवनी झण्डार बनाउन सकिन्छ— जो अन्यत्र दुर्लभ छन् । त्यहाँ त्यस्ता गलेंचा तयार गर्न सकिन्छ— जसको बान्की र बुट्टामा नागोका फूल र हिमप्रदेशका रहस्यमय दृश्य बाँधिन्छन् ; हामी प्राकृतिको वैभवलाई नबिगारीकन मनाडलाई सिगान्न सक्छौं र यो विराट सौ दर्य र अपार शान्तिको तीर्थस्थलतिर यात्रीहरूलाई आर्कषित गर्न सक्छौं । अब मनाड निवासीहरूले बेपारको निति दूर देशतिर भोँतारिन पर्ने छैन । अलिकति पूठ पाउन पर्छ, मनाडको विकास मनाडले नै गर्न सक्छन् । हिउँको किनारमा त्यहीँको हिमपट्टम फुलन सक्छ ।

श्री ठाकुरप्रसाद काँइराला प्रमुख जिल्ला अधिकारीको रूपमा मनाड जिल्लामा तीन वर्ष जति बस्नुभएको हो । यस अवधिमा मनाडभित्र उहाँ भिज्नु भयो र उहाँभित्र मनाड भिज्यो । यो 'मनाड एक परिचय' भौगोलिक विवरण मात्र हैन— त्यहाँका खगर र बगर, ताल र पोखरी, नदी र नालामा स्वयं घुमेर लेखिएको यात्रावृत्तान्त पनि हो र एकान्त दुर्लभ प्राकृतिक सौन्दर्यको महिमा पनि हो । यहाँ इतिहासमात्र छैन— परम्परा र संस्कृतिप्रतिको श्रद्धा पनि छ, यहाँ सामाजिक चित्रणमात्र छैन— जनजीवनमा सम्मिलित भएर प्राप्त गरेको सौमनस्य पनि छ । यहाँ दुर्गम प्रदेशको परिचयमात्र छैन, त्यसको विकासको व्यावहारिक परिकल्पना पनि छ । यस्तो उपयोगी पुस्तकका विद्वान् र परिश्रमी, लेखकलाई प्रज्ञा-प्रतिष्ठानको तर्फबाट धन्यवाद प्रदान गर्दछु ।

१९ बंशाख, २०३८

माधवप्रसाद विमिरे

उपकुलपति

नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान

परिचय

कुनै क्षेत्रको प्रशासन वा विकासको लागि पहिलो आवश्यकता त्यस ठाउँ वारेको वास्तविक जानकारी हो । भौगोलिक दूरी, यातायातको कठिनाई र हाम्रा सांस्कृतिक धारणाहरूको कारण नेपालको दुर्गम हिमाली क्षेत्र अझ अनभिज्ञ रूपमा रहेको मान्नु पर्दछ । दुर्गम क्षेत्र विषय नेपाली भाषामा पहिलो गहकिलो ग्रन्थ जनकलाल शर्माद्वारा लिखित “कौतुकमय डोल्पो” थियो । त्यस ग्रन्थमा लेखकले विशेषज्ञको रूपमा कर्णाली अंचलको पूर्वी भागको राम्रो सांस्कृतिक ऋणको दिएको पाइन्छ । ठाकुरप्रसाद कोइरालाको मनाङ सम्बन्धी प्रस्तुत पुस्तक दुर्गम क्षेत्रबारे नेपाली भाषामा दोश्रो खंडिलो ग्रन्थ हो । यसमा एउटा दुर्गम जिल्लाबारे विभिन्न पक्षबाट व्यापक बयान गरिएको छ । ठाकुर प्रसाद कोइराला केही वर्ष मनाङ जिल्लाको प्रमुख जिल्ला अधिकारी हुनुहुन्थ्यो र वहाँको यस किताबले गत शताब्दीमा भारतका अंग्रेज प्रशासकहरूले आफ्ना मातहतका जिल्ला वा प्रान्तहरूको पहिलो परिचयात्मक किताबहरू लेखेको सम्झना दिलाउँछ ।

नेपालका दुर्गम जिल्लाहरू अधिकांशको लागि अर्कै पनि चुनौतीको रूपमा रहेको छ । यस सन्दर्भमा मलाई २०३३ सालको कर्णाली अंचलको सम्झना आउँछ । फागुन महिनामा म जुम्ला (खलंगा) हुँदा सो अंचलका चार

जिल्लाहरूको लागि खटिएका नयाँ प्र. जि. अ. हरू नेपालगंजको पैदल बाटो भई त्यहाँ आइपुगे । जुम्ला जिल्लाको प्र. जि. अ. मुटुको रोग भनी एक सातामा फर्के र हुम्लामा खटिएको प्र. जि. अ. सदरमुकाम सोरुकोटबाट सेती र महाकाली अंचल पार गरी दार्चुला निस्केछन् । म मुगु र करान इलाका घुमी तीन साता पछि खलंगा फर्किदा तिबूकोटका प्र. जि. अ. आफ्नो गुण्टा काई गाउँमाने छोडि खलंगामा एउटा बेठकको लागि आएकोमा त्यहीबाट काठमाडौँ तिर लागेछन् । भदौको महिना एक साँझ नयाँसडक घुम्न जाँदा मुगुको लागि खटिएको प्र. जि. अ. लाई पनि पिपलको बोट मुनी देखे ।

ठाकुरप्रसाद कोइरालाले भने आफ्नो दुर्गम जिल्लालाई अर्कै रूपमा लिएको पाइन्छ । भिन्न भाषा र संस्कृति भएका जिल्लावासीहरू बारे वहाँले गहिरिएर बुझ्ने प्रयास गरेको देखिन्छ । यस अनकण्टार ठाउँमा पनि वहाँले विकासका संभावनाहरू केलाई सुझाव समेत प्रस्तुत गर्नु भएको छ । प्रस्तुत पुस्तकमा अधिराज्यको एउटा कुनामा रहेको ठाउँको भौगोलिक मान्यता तथा आफ्नैपन भएको सभ्यताको राम्रोसंग चित्रण गरेर पाठक सामु राखिएको छ । लेखकको प्रयास सराहनीय छ ।

—डा० हर्कबहादुर गुरुङ

प्राक्कथन

विश्व प्रसिद्ध अन्नपूर्ण हिमालयको उत्तरमा पनि नेपालको भू-भाग छ भन्ने जानकारी नभएका नेपालीहरू पनि थुप्रै रहेछन् । केही किताबहरू वा लेखहरूको अध्ययन गर्दा अझै पनि हिमालयको उत्तरमा नेपालको भू-भाग छंदेछन् भन्ने जस्तो गरी सिमानाहरूको उल्लेख गरेको पाइन्छ । कतिपय मित्र-हरूसंग भेट भई कुरा हुँदा “ए ! हिमालयको उत्तरतर्फ पनि नेपाल पर्छ ? त्यहाँ कसरी र कुन बाटो जाने ? त्यहाँका विशेषताहरू के हुन् ? रीतिरिवाज के कस्तो छ ? इत्यादि विभिन्न अनौठा प्रश्नहरू सोध्ने गर्दछन् ।

वास्तवमा भौगोलिक बनावट एवं बाटोघाटोको असुविधा आदिले गर्दा सम्पर्क कम हुनगर्ने मनाङ जिल्लाको बारेमा सर्वसाधारणमा जानकारी कम हुनु त स्वाभाविक हो । यस जिल्लाको बारेमा कतिपय व्यक्तिहरूले अड्कल काटेर कुरा गरेको र अधिकांश व्यक्तिहरूको मनमा भ्रमपूर्ण विचारधारा रहिरहेको पनि पाइन्छ । कुनै कुनै सरकारी कार्यालयहरूबाट प्रकाशित एवं प्रसारित तथ्याङ्क एवं विवरणहरू समेत त्रुटिपूर्ण तथा आधारहिन पाइएको हुँदा यस जिल्लाको सम्बन्धमा सर्वसाधारणलाई वास्तविक जानकारी गराउने उद्देश्यले यो किताब लेख्ने प्रेरणा जागेर आयो ।

राष्ट्र सेवकको रूपमा मनाङ जिल्लामा करीव पौने तीन वर्षको बसाईको अवधिमा जिल्ला प्रशासकको दैसियतले जिल्लाको वस्तुस्थितिको अध्ययन, सिमावर्ती क्षेत्र तथा विकास निर्माण कार्यको निरीक्षण, रेखदेख आदि कार्यको सिलसिलामा मनाङ जिल्लाको सम्पूर्ण गाउँ, टोल एवं हरेक वडाहरूमा र विकास आयोजनाहरू संचालन भएका स्थलहरू लेक, बेसी, खर्क समेतका

विभिन्न ठाउँहरूमा भ्रमण गरी आफ्नै आँखाले देखेका, आफैले अनुभव गरेका, भोगेका अनुसंधान वा खोजगरी पत्ता लगाएका विभिन्न तहका व्यक्तिहरूसँग सोधपुछ गरी उनीहरूले दिएका विवरणहरू एवं कतिपय स्थानीय किंवदन्तीमा आधारित बुँदाहरू समेतको संकलन गरी किताबको रूपमा उपरोक्त प्रश्नहरूको उत्तर स्वरूप पाठकवर्गहरू समक्ष पुऱ्याउने सानो प्रयास गरेको छु ।

जिल्ला भ्रमणको सिलसिलामा प्राप्त हुन आएका अनौठा एवं तीता मोठा अनुभवहरूको बारेमा यहाँ उल्लेख गर्न समसामयिकनै हुने ठान्दछु ।

साधारणतया मनाङ जिल्लाको सदरमुकामभन्दा माथिका सबैजसो ठाउँहरूमा शुरूशुरूमा सास फेर्दा केही अण्ठचारो महसूस हुन्छ भने जिल्लाका पन्ध्र सोह्र हजार फिट जति माथिका खर्क आदि ठाउँहरूमा विशेष गरी रातमा बास बस्दा सास फेर्न निकै कठिन पर्दोरहेछ । लेकमा चढ्दा वा नागीनहरू-पार गर्नु पर्दा जति माथि गयो उति पाइलाहरू सार्नमा निकै कठिनाई पर्ने प्रायशः टाउको दुख्ने भइने रहन्छ । तर डाँडोमा पुगेपछि त्यहाँको रमाइलो वातावरणले गर्दा केही क्षणको लागि उक्त कष्टहरू चटक्कै विर्सिइने रहेछ ।

हिउँ परेको बखतमा आँखाले भ्याएसम्म चारैतर्फ सेताम्मै देखिन्छ, साथै यस्तो बखतमा हिड्नु पर्दा बाटोको नाम निशान नदेखिने हुँदा पूर्व परिचित रूखहरूलाई निशाना बनाई त्यसकै भरमा अंदाज लगाई हिड्ने गरियो भने कतिपय ठाउँहरूमा यसरी हिड्दा कति पटक त चिप्लिने र हिउँमै पछारिने क्रम साधारण जस्तो नै लाग्दथ्यो । यसै गरी भ्रमणको क्रममा कति पल्ट खोलाको किनार तथा पहाडको फेदी आदि ठाउँहरूमा कल्लो पिठो (सातु) पानीमा मुखेर खाने गरिन्थ्यो भने, ढुङ्गालाई थालको रूपमा प्रयोग गरी फापरको ढिडोलाई दाविलो (काठको पनिथ्यो) ले पस्की खुर्सीको छोपसंग खाई छाक टारिन्थ्यो । कतिपय ठाउँहरूमा बढी ठंडो हुनाको कारणले गर्दा धारोबाट खसेको पानी जमेर लट्टी जस्तै ठोस रूप लिई ठाडै भइरहेको देखिन्थ्यो भने कतै हिउँलाई नै पगाली पानी बनाई पिउनु पर्ने स्थितिको पनि यदाकदा सामना गर्न नपरेको होइन । मनाङमा रहने तथा त्यहाँ घुमफिर गर्न जाने प्रत्येक व्यक्तिले यस्ता सबैजसो परिस्थितिहरूको सामना गर्नु परिनै रहन्छ । यस्तै कतिपय अन्य परिस्थितिहरू आइपर्दछन्, जस्लाई वर्णन मात्रले होइन, प्रत्यक्ष अनुभवबाट मात्र जानकारी गर्न सकिन्छ ।

चारैतिर सुनौला हिमालयहरू उचालेर फैलिएको मनाङ जिल्लाको काखमा रहेका तालहरू निश्चयनै रमणीय छन् । उच्च हिमालयको गर्भबाट

निस्केको प्रसिद्ध मर्स्याङ्दी नदीले भ्रमणमा आउने प्रत्येक यात्रुलाई आफ्नै किनारै किनार जिल्लाको अन्तसम्म डोराउँदछ । डरलाग्दा पहराको एताउती-बाट खसेका विभिन्न छहराहरूको रमणीय दृश्यले अभूतपूर्व रूपले मन भूलाउँदछन् । ढकमक्क फुलेका लालीगुराँस, हरिया धुपी सल्ला र बूकी फूलले सजिएको यस जिल्लामा यात्रा गर्ने यात्रीहरूले यदाकदा कस्तुरीको सुगन्धित वासना र नावरहरूको बथान पनि अप्रत्याशित रूपमा भेट्दछन् भने आकर्षक चोरीहरू पनि चमर हल्लाउँदै स्वागत अभिवादनको लागि पछि परेका हुँदैनन् । डाँफे-मोनालको निरन्तर सुमधुर संगीतले यात्रालाई अझ मनोरम तुल्याएको हुन्छ । मनाङ जिल्ला स्वयम् कौतुकमय भएकोले यसको जतिसुकै वर्णन गरेपनि निश्चयनै त्यो अपूर्ण हुन्छ । तसर्थ यस क्षेत्रको भ्रमण गरेर मात्र वास्तविकता महसुस गर्न सकिन्छ । अनुभवले यही जनाउँछ ।

मनाङ जिल्लाको सम्बन्धमा हालसम्ममा लेखिइसकेका खास आधा-रभूत किताव वा अन्य कुनै प्रमाणिक अभिलेखहरूको अभावले भएको हुँदा प्रस्तुत पुस्तकको प्रायः जसो अध्यायहरूमा आफ्नो व्यक्तिगत अनुभव एवं विचारधारा पोख्ने प्रयत्न गरेको छु । यसमा पाठकवर्गहरूको शतप्रतिशत सहमति नहुन पनि सक्दछ । तर पनि मनाङ जिल्ला सम्बन्धी कुनै पनि छुट्टै प्रकाशित पुस्तक नहुँदा जसरी हाल त्यसको आवश्यकता महसुस गरिएको छ, यस पुस्तकले सो आवश्यकताको केही हदसम्म भएपनि परिपूर्ति गर्नेछ । हुनतः मेरो यस प्रयासले मात्र मनाङ जिल्ला सम्बन्धी सबै जिज्ञासाहरू पूरा हुन नसक्लान् तथापि केही हदसम्म भएपनि जानकारी गराउन सकेमा आफ्नो मिहिनात सफल भएको ठान्नेछु ।

यस पुस्तकलाई बाह्र अध्यायमा विभाजन गरिएको छ । मुख्यतः जिल्लाको प्राकृतिक एवं राजनैतिक विभाजन, हरेक गाउँ र ठाउँको संक्षेपमा परिचय, रमणीय एवं दर्शनीय ठाउँहरू धार्मिक एवं ऐतिहासिक स्थानहरूको वर्णन, जिल्लामा संचालन हुन सक्ने उद्योग धन्दाहरू, उच्चकोटीका हिमाली जडीबूटी, ती पाइने स्थानहरू र स्थानीय सेवन विधि समेतको बारेमा र त्यहाँको कौतुहलपूर्ण रीतिरिवाज एवं चाडपर्वहरूको साथै पद यात्रीहरूको निमित्त केही सुझावहरू—जाने बाटो-घाटो तथा बास बस्ने स्थानहरू समेत पनि यसमा समावेश गर्ने प्रयत्न गरेको छु ।

प्रस्तुत पुस्तक “मनाङ एक परिचय” घरमै बसेर मनाङ जिल्लाको बारेमा जानकारी लिन चाहने व्यक्तिहरूलाई सहायकको रूपमा, मनाङ जिल्ला-

माने गएर स्वयं आफैले हेर्न देख्न चाहने पर्यटकहरूको निमित्त मार्ग दर्शकको रूपमा र उपर्युक्त प्रश्न एवं जिज्ञासाहरू मध्ये आंशिक वा पूर्ण रूपमा अर्थ गहिरिएर विस्तृत रूपमा अनुसन्धान गर्न वा शोधपत्र तयार गर्न प्रयत्न गर्ने-हरूको निमित्त प्रारम्भिक जानकारीको रूपमा सहायक सिद्ध हुनेछ भन्ने आशा एवं विश्वास लिएको छु ।

नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानबाट यो पुस्तक प्रकाशित गरी जन समक्ष ल्याइदिएकोमा माननीय कुलपतिज्यू र प्रतिष्ठानप्रति आभार व्यक्त गर्दछु ।

कविवर माधवप्रसाद घिमिरेज्यू उप-कुलपति ने. रा. प्र. प्र. ले प्रकाशकीय उल्लेख गर्दा मनाङको सजिव चित्रणको साथै मेरो परिश्रमलाई धन्यवाद उल्लेख गरिदिनु भएकोमा हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । साथै यस पुस्तकको पाण्डुलिपी हेरिदिनुभई सुझावहरूको साथ परिचय लेखिदिनु भएकोमा डा. श्री हर्कबहादुर गुरुङज्यूलाई सर्वप्रथम हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

त्यस्तै गरी मनाङहरूको व्यापारिक सुविधा सम्बन्धी लाल मोहर एवं खड्ग निशान समेतका पुराना कागजपत्र देखाई सोको बारेमा पुरा जानकारी गराउनु भएकोमा माननीय रा. पं. सदस्यज्यू श्री पेमा छिरिङ गुरुङलाई, मनाङको रीतिरिवाज, चाडपर्वहरूको बारेमा जानकारी दिनु भएकोमा जि. पं. सभापतिज्यू श्री डोपाङ गुरुङ, जि. पं. सदस्यज्यू श्री कोमल घले, प्रधान पंचज्यू श्री साङदो गुरुङ, श्री गोविन्द घले, केसाङ गुरुङलाई, तथा जडीबूटीको बारेमा जानकारी दिनु भएकोमा किसान संगठनका भू. पू. सभापति श्री कर्मग्याल्पो लामालाई, घलेराजाको बारेमा जानकारी दिनु भएकोमा प्र. पं. श्री पतिराम घले र छवाङ नुर्पु घलेलाई, केही फोटोहरू दिइ सहयोग गर्नु भएकोमा श्री टसी गुरुङलाई र लेफ्टिनेन्ट कर्नल श्री युद्धविक्रम शाहज्यूलाई, गीतहरू संकलनमा सहयोग गर्नु भएकोमा श्री ईन्द्रजंग र श्री यज्ञ प्रसादजीलाई तथा नक्सा तयार पार्ने एवं अन्य कतिपय कुराहरूमा सहयोग गर्नु भएकोमा अ. ई. श्री हेमनाथ खनाललाई, भाषिक शुद्धतातर्फ सहयोग गर्नु भएकोमा श्री काशीनाथ शर्मालाई र टाइपमा सहयोग गर्नु भएकोमा श्री पदम गतौला समेतका उपर्युक्त सबै महानुभावहरूलाई धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

—लेखक

विषय सूची

अध्याय एक

जिल्ला परिचय

१. जिल्लाको प्राकृतिक विभाजन एवं भौगोलिक बनावट ७
२. राजनैतिक विभाजन एवं पंचायतहरूको गठन ८

अध्याय दुई

नदीनाला एवं तालहरू ११

१. मर्स्याडिदी नदी, दूध खोला, नारफू खोला र सन्जे खोला
२. तिलिचो ताल, पोंकर ताल, डेम्लो ताल, मूडयो ताल, गंगापूर्ण ताल
(क छों) छ्याङला ताल (कुण्ड) र मन्तल एवं डुना ताल

अध्याय तीन

वर्षा, हावापानी एवं तापक्रम १६

१. वर्षा सदरमुकाम वरपर क्षेत्रको
२. तापक्रम सदरमुकाम वरपर क्षेत्रको
३. वर्षा मनाङ भोट क्षेत्रको
४. वर्षा एवं तापक्रम सम्बन्धी चार्टहरू
५. वर्षा एवं तापक्रमको सारांश

अध्याय चार

सामाजिक स्थिति	३१
१. जनजाती र रहनसहन	३१
२. बोलिचालिको भाषा	३२
स्थानीय चाडपर्व एवं रीतिरिवाज	३३
क) सदरमुकाम चामे क्षेत्रका लामा जातिको— तारो हान्ने, ल्होसर, झ्युम्ने, छोयकर, विवाहवारी, ध्यावा (मृत संस्कार)	३३
ख) सदरमुकाम माथिका मनाङ्गेहरूको— घज्याङ (तारो हान्ने) यारतोङ (घोडा दौडाउने) वतेन, ने र अन्तेष्टि समारोह	३७
ग) सदरमुकामभन्दा तलका गुम्डहरूको रीतिरिवाज र चाडपर्व— विवाहवारी, अर्घो कार्य आदि	४०
४. रोदीघर, स्याब्रुनाच (केही स्थानीय गीतहरू समेत)	४२
५. ठिकुर प्रथा	४७
६. ढावा सेर्पाको चलन	४९
७. जिउँदा मृगको मुटु कलेजो चढाउने प्रथा	५०

अध्याय पाँच

धार्मिक एवं ऐतिहासिक स्थानहरू	५३
१. गुम्बा घरहरू	५३
२. स्वर्गद्वारी एवं स्वर्गको दरबार (ओल्फे)	५६
३. घलेराजाको दरबार	५९
४. मनाङ्मा घलेराजाको आगमन र पतन	५९
५. अन्य ऐतिहासिक स्थलहरू	६१

अध्याय छ

पंचायत एवं हरेक गाउँको विवरण

१. फू पंचायत — फू गाउँ	६३
२. नार पंचायत — नार गाउँ	७०

३. धारापानी पंचायत — ताल गाउँ, घेराङ गाउँ, नाचे गाउँ	
धारापानी, ओडार गाउँ, घेलानचोक र बगर छाप	७७
४. थोचे पंचायत — थोचे गाउँ, तिल्चे गाउँ, ताचे गाउँ	८२
५. चामे पंचायत — थानचोक गाउँ, चामे (वारि र पारि) गाउँ	
तलेखु गाउँ	८७
६. ध्यारू पंचायत — पिसाङ गाउँ, ध्यारू गाउँ, डावल गाउँ	९२
७. भ्राका पंचायत — भ्राका गाउँ	९९
८. मनाङ पंचायत — मनाङ गाउँ	१०३
९. टंकी मनाङ पंचायत — मनाङ गाउँ र टंकी गाउँ	१०९
१०. खाङसार पंचायत — खाङसार गाउँ	११३

अध्याय सात

व्यापार	११६
१. चीनको तिब्बत प्रान्तसंगको व्यापार	११९
२. मनाङ्गेहरूको नाममा भएको व्यापार सम्बन्धी लालमोहर एवं खड्ग निसानहरू	१२१

अध्याय आठ

जडीबूटी	१२५
नीरमसी, यारचा गुम्बा, पाँच औंले, जटामसी, पद्मचाल, भोटेखयर, पाखनवेत कुटकी, भोङकर, बोष औषधी, भूतकेश, शिलाजित	
खनिज पदार्थ	१३२

अध्याय नौ

उद्योग धन्दाहरूको संभावना	१३५
पर्यटन उद्योग, होटल उद्योग, डिण्टीलरी एवं फ्रुट प्रोसेसिंग प्लाण्ट, बेकरी उद्योग, खोटो संकलन, उद्योग, नेपाली कागज बनाउने, ऊनी उद्योग, बाँस सम्बन्धी उद्योग, छाता उद्योग, काष्ठ उद्योग, मैदा मिल सम्बन्धी उद्योग, जडीबूटी उद्योग	

अध्याय दश

मनाङको विशेषता एवं अनौठापनहरू

१४३

अध्याय एघार

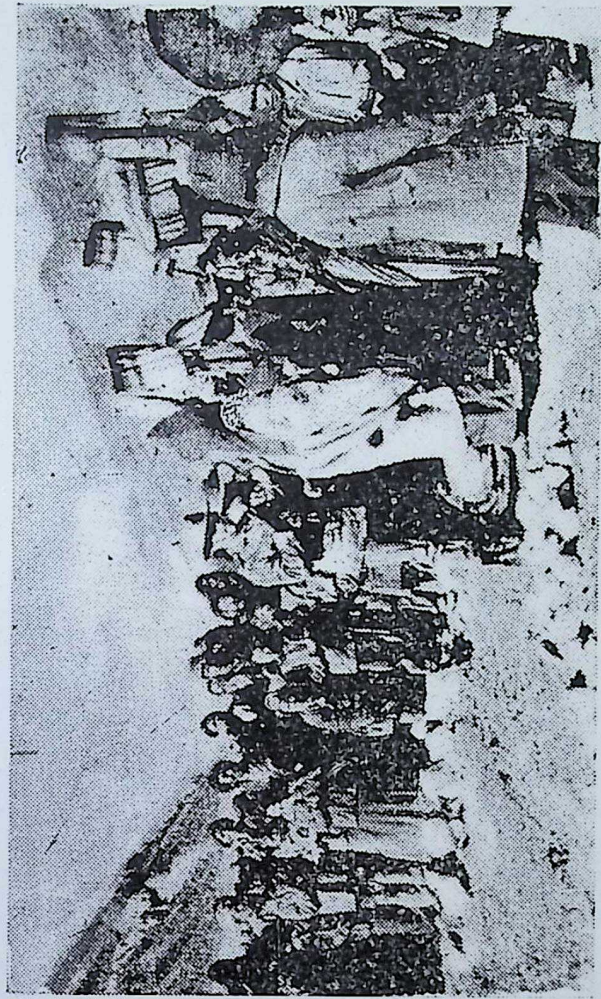
विविध

१. जनसंख्या	१५१
२. विकास निर्माण कार्य	१५४
३. विद्यालय र विद्यार्थी	१५५
४. निषेधित क्षेत्र	१५६

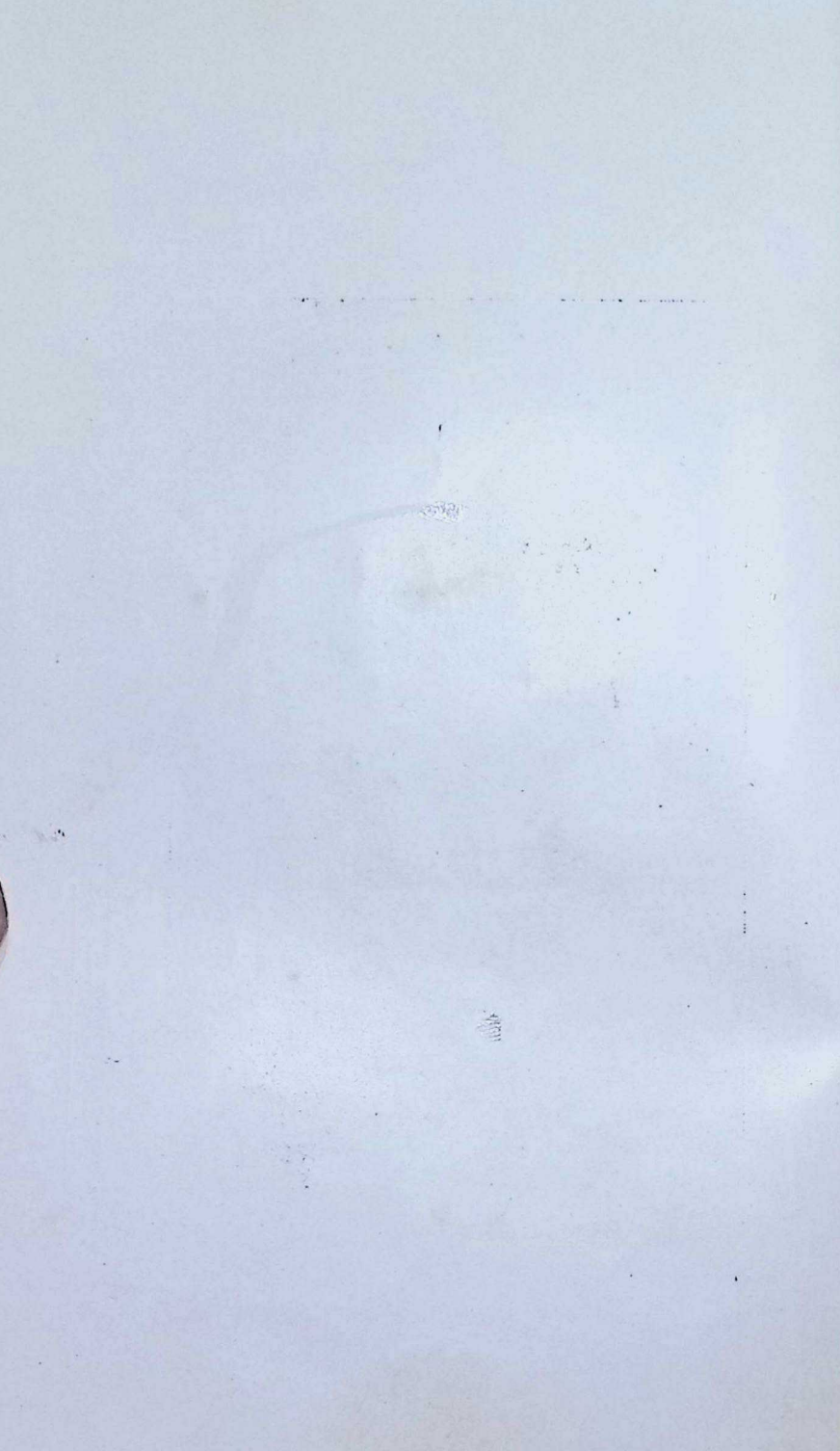
अध्याय बाह्र

मनाङ जाने बाटो घाटो र विभिन्न ठाउँबाट देखिने दृश्य

१. डुम्रेदेखि मनाङसम्म	१५७
२. मनाङदेखि लार्के (गोरखा) सम्म	१६६
३. मुक्तिनाथ (मुस्ताङ) तर्फबाट मनाङ आउने बाटो	१६९
४. डुम्रेबाट मनाङतर्फ जाँदा बास बस्ने ठाउँहरू	१७१
५. यात्रा गर्दा साथमा हुनुपर्ने सामग्रीहरू	१७४

श्री ५ महाराजाधिराज सरकार मनाडे हळुका वीचमा (२०३३ पौष १० गते)

अध्याय एक

जिल्ला परिचय

नेपालका दुर्गम एवं हिमाली जिल्लाहरू मध्ये मनाङ जिल्ला पनि एक हो । मनाङ जिल्ला पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको गण्डकी अञ्चलमा पर्दछ । पूर्व पश्चिम केही लामो र उत्तर दक्षिण केही चौडाईको आकारमा रहेको यो जिल्लाको क्षेत्रफल करीव २,१०० वर्ग किलोमिटर छ । यसको पूर्वमा गोरखा जिल्ला, पश्चिममा मुस्ताङ र म्याग्दी जिल्लाहरू, उत्तरमा चीनको तिब्बत क्षेत्र र दक्षिणमा लमजुङ र कास्की जिल्ला पर्दछन् । यस्तै गरी पूर्वमा मनास्लु एवं हिमचूली, पश्चिममा मुक्तिनाथ एवं दामोदर हिमाल, उत्तरमा हिमलुङ तथा पेरी हिमाल र दक्षिणमा अन्नपूर्ण गंगा पूर्ण एवं लमजुङ आदि हिमालहरू प्राकृतिक सिमानाको रूपमा छन् ।

यो जिल्ला समुद्री सतहबाट कमिमा १८३० मिटर (६००० फीट) देखि लिएर करीव ८२५० मिटर (२७००० फीट) उचाईसम्म पर्दछ । यस उचाईमा हिमाली, लेकाली एवं ठंडा शीतोष्ण हावापानी व्याप्त रहेको

पाइन्छ । मनाङ जिल्ला ट्रान्स हिमालयन क्षेत्रमा पर्ने हुँदा मनसूनले अग्ला हिमालयहरू पार गर्न नसक्नाको कारणले गर्दा साधारणतः जिल्लाभरि नै र खास गरी माथिल्लो भेगमा वर्षा निकै कम मात्रामा हुन्छ । तर वर्षा कम हुने क्षेत्रमा हिमपात बढी हुने गर्दछ ।

प्राकृतिक सम्पदा एवं सौन्दर्यमा यो जिल्ला उल्लेखनीय छ । सधैं हिउँ रहने क्षेत्र बाहेक नाङ्गा पर्वतमाला हरिया धुपी, अग्ला अग्ला सल्लाका घना जंगल राता, निला र सेता समेतका विभिन्न थरिका गुराँस, भोजपत्र इत्यादि ठाउँठाउँमा पाइन्छन् । यसैगरी डाँफे, मोनाल लगायत आकर्षक चोरी, कस्तूरी, नावर, घोरल आदि जनावर पनि प्रशस्तै पाइन्छन् ।

खेती योग्य हावापानी तथा जमिनको अभावले गर्दा खाद्यान्न उत्पादनको क्षेत्रमा यो जिल्ला पिछडिएको भए तापनि समय अनुरूप गहुँ, फापर, कहु, आलु इत्यादिको उत्पादन राम्रैसँग गरिन्छ । यस जिल्लाका विभिन्न ठाउँमा स्याउखेती अतिनै संतोषप्रद रूपले हुन लागेको पाइएको छ ।

यस जिल्लामा संजीवनी बुटी समानका उच्च कोटीका हिमाली जरीबूटीहरू प्रशस्त मात्रामा पाइने हुँदा यसको संकलन तथा निर्यात गर्ने कार्य मा जिल्लावासीहरू हरेक वर्ष यसै पेशामा बढी रूपमा संलग्न हुँदैछन् ।

मनाङ निवासीहरू घोडा, भेडा, च्याङग्रा तथा बाख्रा, चोरी, याक तथा लुलु गाई आदि पशुपालन पनि गर्दछन् । यसको साथ-साथै ऊनी व्यवसाय पनि उल्लेखनीय रूपले भएको पाइन्छ ।

हिमाली जिल्ला भएको कारणले गर्दा प्रमुख प्राकृतिक सौन्दर्यको रूपमा विभिन्न हिमालहरूलाई लिइन्छ । जिल्लाका विभिन्न उँचा पहाडहरूमा प्रायशः हिउँ जमिनैरहेका हुन्छन् । फेरि हमेशा हिउँ रहिरहने हिमालहरू पनि चारैतिर हुनाले घामको उपस्थितिको समय अनुसार तिनीहरूले पनि भिन्न भिन्न प्रकारका अति रमणीय दृश्यहरू प्रस्तुत गरिरहेका हुन्छन् । विभिन्न छहराहरूले ती हिमालयहरूलाई पनि माथ गर्न खोज्दछन् भने कतिपय तालहरू यस प्रतिस्पर्धामा पछि परेका छैनन् ।

घोडेढो बाटोको व्यवस्थाले गर्दा पैदल यात्रालाई सुविधा पुऱ्याइ-राखेको छ । यसै जिल्लाको "हुम्डे" मा विमानस्थलको निर्माण भएबाट दुर्गम एवं विकट मनाङ जिल्लामा सजिलैसँग पुग्न सघाउ पुऱ्याएको छ ।

यस जिल्लामा प्रवेश गर्ने केवल तीनवटा मूल बाटोहरू छन् । सबै-
भन्दा सजिलो र बढी चल्तिको मूल बाटो डुम्रेबजारदेखि लमजुङ जिल्लाको
सदरमुकाम हुँदै गएर मनाङको तल्लो अर्थात् दक्षिण पूर्वी भाग तालु भन्ने
ठाउँबाट प्रवेश गरिन्छ । दोश्रो मुस्ताङ जिल्लाको सदरमुकाम जोमसोमबाट
मुक्तिनाथहुँदै थोरुङ भन्ज्याङ पार गरी मनाङमा प्रवेश गर्न सकिन्छ । यसै
गरी गोरखा जिल्लाको लार्केतिरबाट लार्के भन्ज्याङ पारगरी पूर्वोत्तर कुना-
बाट पनि मनाङ जिल्लामा प्रवेश गर्न सकिन्छ । यसको अलावा कँस्याङ क्याम्प-
तर्फबाट पनि तिलिचो हुँदै आउने बाटो छ । तर यो बाटो कठिन हुनुका साथै
हाल सर्वसाधारण पर्यटकहरूलाई निषेध गरिएको छ ।

जिल्लाभरिमा दुई प्रकारका घरहरू बनाएका पाइन्छन् । सदर
मुकाम र यसबाट तलतिरका घरहरू अधिकांश एकै प्रकारका छन् । यी घरहरू
२ देखि ३ तलेसम्मका हुन्छन् । ढुङ्गाको भित्तो तथा काठका स-साना फल्याक-
हरूद्वारा छानो छाइएको हुन्छ । कतै कतै गोठलाई चित्राले छापेका पाइन्छन् ।
सदरमुकामभन्दा माथितिरका घरहरू प्रायः एकै शैलीका छन् । भित्ताहरू ढुङ्गा
र माटोद्वारा बनाइएको हुन्छ भने छानो चार्हि अति कम वर्षा हुने कारणले
गर्दा माटोद्वारा ढलान जस्तै गरिएको हुन्छ । प्रायशः घरको तल्लो तलामा
घोडा लगायत अन्य पाल्नु जनावरहरू राख्दछन् भने दोश्रो तलामा मानिसहरू
बस्दछन् ।

मुख्य मुख्य मनाङ्गेहरूको घरको एउटा कोठा गुम्बा कोठाको निमित्त
बनाइएको हुन्छ । यस गुम्बा कोठामा भगवान बुद्धको एउटा ठूलो मूर्ति अनि
अन्य स-साना मूर्तिहरू र औतारी लामाको तस्वीर आदि राख्दछन् । यो कोठा
घरको अन्य कोठाहरूको दाँजोमा बढी सफा सुगन्ध हुन्छ । यस कोठामा धुम्र-
पान गर्ने निषेध गरिएको हुन्छ तापनि बस्न सुत्नका लागि प्रतिबन्ध छैन ।
बेलुकी एक पटक धुप बत्ती जलाउने र स-साना ५ वटा कचौराहरूमा भगवान
बुद्धको अगाडि पानी भरेर राखी दिने पनि चलन छ । तेस्रो तलामा घाँस
राख्दछन् ।

शिक्षाको क्षेत्रमा यो जिल्ला पिछडिएको छ । जिल्लाभरिमा जम्मा
१८ ठाउँमा रहेका विद्यालयमध्ये एउटा मात्र माध्यमिक विद्यालय छ ।

मनाङ जिल्लामा मुख्यतः लामा (भोटे) तथा गुरुङ जातका मानि-
सहरू छन् । गुरुङ जातीमा “चार जात” समूह र “सोह जात” समूहमा

विभाजित छन् । यसको साथै केही मात्रामा खंप्पाहरूको साथमा तिब्बततिर-
बाट आएका ढोक्पाहरू पनि जिल्लाको विभिन्न भागमा बसोबास गरेका छन् ।
यिनीहरूको मुख्य धर्म बौद्ध धर्म नै हो । यस जिल्लामा करीव २२ वटा जति
गुम्बाहरू छन् । प्रत्येक गुम्बाहरू आकर्षक रूपले सजाइएका छन् । गुम्बाहरू
मध्ये टसोलांका, भोजो एवं भ्राका गुम्बा आदि उल्लेखनीय छन् ।

आजको लगभग २०० वर्ष अघि र सोभन्दा पनि अरु पहिलेदेखि
मनाङ्गेहरूलाई व्यापार सुविधा प्रदान भएको थियो भन्ने कुरा सम्बत् १८४१
र १८८० साल समेतका लालमोहर सनद आदिको अध्ययनबाट प्रष्ट देखिन
आउँछ । यसरी यस्तै प्रकारका पुराना लालमोहर र खड्ग निशानहरू समेतको
अध्ययन गर्दा मनाङ्गेहरूले व्यापारिक सुविधा पाई आएको हुनुत छंदैछ, उक्त
अवधिमा मनाङ्ग भोट क्षेत्र पनि नेपाल अधिराज्यकै एक अभिन्न अंग थियो र
त्यहाँका नागरिकहरू तत्कालीन शासकहरूकै अधिनमा थिए अरु कसैको अधि-
नमा थिएनन् भन्ने कुरा इतिहास वा अन्य कुनै प्रमाण नभए पनि यसको
आधारमा स्वतः प्रमाणीत हुन आउँछ ।

माथिल्लो मनाङलाई स्थानीय भाषामा छसुम मनाङ तथा नेस्याङ
र यहाँका वासिन्दालाई नेस्याङ्गवा अथवा मनाङ्गवा र नेपाली भाषामा मनाङ्गे
भनिन्छ । त्यसै गरी सदरमुकामभन्दा तललाई स्थानीय भाषामा ग्यालसुम्दो
अर्थात् ३ गाउँ भन्ने चलन छ र त्यहाँका निवासीलाई ३ गाउँले भनिन्छ ।

छोरा छोरीको आफ्नै बाबु आमाको विधिबाट विवाह भएको देख्न
सक्ने, मृत शरीरलाई टुक्रा टुक्रा पारी प्याक्नु पर्ने, आगोले पोलेर उपचार
गरिने, माहिलो छोरालाई लामा र माहिलो छोरीलाई दोमा गराउने पर्ने,
जिउँदो मृगलाई कुनै घाउ चोट नलाग्ने गरेर छोपिल्याई हरेक वर्ष करु खेती
काट्नु अघि टों देउतालाई चढाउने पर्ने इत्यादि सामाजिक रीतिथिति र
रोदी घर, ढिकुर प्रथा जस्ता अनौठा सामाजिक संस्थाहरू पनि यसै जिल्लामा
विद्यमान छन् ।

क्षेत्रफलमा ठूलो भए तापनि नेपाल अधिराज्यको सबैभन्दा कम
जनसंख्या भएको जिल्ला यही हो । हाल यस जिल्लामा ३७३६ पुरुष र ३९७२
महिला गरी केवल ७७०८ मात्र जनसंख्या छ । मर्स्याङ्दी नदी, दुध खोला

केन्द्रीय तथ्यांक विभागबाट ई. सन्. १९७६ मा मध्यावधी जनगणना
(स्याम्पल सर्भे) गरी १९७९ मा प्रकाशित पुस्तिकाको टेबल नं. २ ।

र नार फू खोला समेतको किनारमा वा त्यसको आसपासका विभिन्न भागमा बस्ती छरिएर रहेको छ ।

जिल्लाको सदरमुकाम चामे हो । हालसम्म यस जिल्लामा १० गाउँ पञ्चायतहरू छन् । यी सबै स्थानहरू आ-आफ्नै विशेषता एवं प्राकृतिक सौन्दर्यले भरिपूर्ण छन् । सबै गाउँ पञ्चायतहरू र यी गा. प. अन्तर्गत पर्ने प्रत्येक गाउँहरू, यहाँ पाइने चिजबीजहरू र रमणीय स्थानहरू लगायत त्याहाँका सामाजिक, आर्थिक एवं राजनैतिक पक्ष तथा यहाँका विशेषताहरू समेत यस-पछि क्रमशः छोटकरीमा वर्णन गरिएको छ ।

जिल्लाको नामाकरण

मनाङ नाम कसरी भयो भन्ने सम्बन्धमा विभिन्न किसिमको भनाइ पाइन्छ ।

एकथरी भनाइ अनुसार:- यो नाम स्थानीय भाषाको आधारमा रहन गएको छ । यस तर्कमा आधारित कथन अनुसार 'मा' भन्नेको निगालो र 'नाङ' भन्नेको घर अर्थात् "मानाङ" भन्नाले निगालोको चिन्ना वा भकारीबाट घर बनाई बसेको भन्ने जनाउँदछ । प्राचीन समयमा यहाँ निगालाको चिन्ना वा भकारीको घर बनाई बस्ने गरेकोले त्यस्तो वस्तिलाई "मनाङ" भनिन थालियो र "मानाङ" अपभ्रंश भएर हाल मनाङ भएको भन्ने भनाइ छ ।

अर्को भनाइ अनुसार:- यस जिल्लाका वस्तिहरूमध्ये हालको मनाङ गाउँ रहेको ठाउँमाने सर्वप्रथम बस्ति बसेको र यस पछि मात्र अरु वस्तिको जन्म भएको (पछि बसोबास

भएको) हुँदा सुरूमा बसेको वस्ति भएकोले आमामाको रूपमा यस ठाउँलाई मानेको र स्थानीय भाषामा म भनेको आमा र नाङ भनेको घर अर्थात् सुरूमा घरवार बसेको ठाउँ वा पहिलो वस्ति बसेको ठाउँ हुँदा सो ठाउँलाई मनाङ भनिन थालिएको यो गाउँ जिल्लाभरमै सर्वभन्दा ठूलो छ र यसै मनाङ गाउँको नामबाट जिल्लाको नाम पनि मनाङ रहन गएको हो भन्ने पनि किम्वदन्ती छ ।

तेस्रो भनाइ अनुसार:— मनाङ जिल्ला तिब्बती क्षेत्रसंग जोडिएकोले प्राचीन समयदेखि नै यहाँका व्यक्तिहरूको तिब्बतसंग सरसंगत भैरहेको हुँदा तिब्बती संस्कारले यस क्षेत्रका अग्य कुराहरूमा प्रभाव पार्नुका साथै जिल्लाको नामाकरण पनि तिब्बती शब्दबाट भएको हो कि भन्ने तर्क प्रस्तुत गर्ने गरेको पाइन्छ । यसतर्क अनुसार ह्यनाङको अपभ्रंश भइ मनाङ हुन आएको हुनु पर्दछ भनि स्थानीय बुढापाकाहरूले भन्दछन् । तिब्बती भाषामा ह्य भनेको सहायता र नाङ भनेको देउ अर्थात् मनाङ जिल्लाको आफ्नै उत्पादनले जिल्लाको खाँचो पूर्ति हुन नसक्ने र अरु जिल्लाबाट ल्याएर खानु पर्ने हुँदा अरु ठाउँबाट सहायता नभैनहुने वा अरुमा भरपर्नु पर्ने स्थिति भएकोले जिल्लाको नाम यसै अनुरूप रहेको होला भन्न पनि सकिन्छ ।

दृष्टव्य:— तेस्रो किसिमको भनाइसंग मिल्दो किसिमले “मेचीदेखि महाकाली” भन्ने पुस्तकमा पनि उल्लेख भएको पाइन्छ ।

जिल्लाको प्राकृतिक विभाजन एवं भौगोलिक बनावट

मनाङ जिल्लाको प्रायः सबैभाग हिमाली क्षेत्रमा परेको भए तापनि उचाईको दृष्टिकोणले यस जिल्लालाई तीन तहमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

क) हिमाली प्रदेशः यो भू-भाग समुद्र सतहबाट करीव ४८८० मिटर (१६००० फिट) भन्दा माथिल्लो भागमा पर्दछ । हमेसा हिउँ जमिरहने हुँदा यो प्रदेश अविरल रूपमा बहने नदी नालाहरू उत्पन्न गराउनमा, विदेशी पर्यटकहरूलाई आकर्षण गराउनमा र पर्वतारोहण कार्यका लागि मात्र प्रत्यक्ष रूपमा उपयोगी देखिन्छ ।

ख) भोट तथा लेकाली प्रदेशः- हिम रेखाभन्दा मुनी समुद्र सतहभन्दा करीव ३०५० मिटर (१०,००० फिट) सम्मको उचाई-मा रहेको भू-भाग यस क्षेत्रमा पर्दछ । सदर-मुकामभन्दा माथिका एक दुई गाउँ छोडेर नारफू लगायतका माथिल्लो भेग मनाङको प्रायः सबै भाग र तल्लो भेगका विम्दा कोठी क्षेत्र र नाम्चे माथिको खर्क समेतका विभिन्न लेक तथा खर्क-हरू पनि यस प्रदेशमा पर्दछन् ।

ग) नदीले बगाएको वेशी प्रदेशः-मर्याङ्दी नदी एवं दुध खोला तथा नार खोला समेतले प्राचीन समयदेखि बग्दाबग्दैमा बनाएको समथर एवं केही मैदानी भाग र वेशीहरू यस प्रदेशमा पर्दछन् । प्रायः यो क्षेत्र सदरमुकाम-भन्दा तलतिरको भागमा पर्दछ ।

राजनैतिक विभाजन एवं गाउँ

पञ्चायतहरूको गठन

गृह पञ्चायत मंत्रालय वा अन्य ठाउँबाट समय-समयमा प्रकाशित भएका पुस्तकपुस्तिका वा प्रतिवेदनहरू र “मेचीदेखि महाकाली” समेतमा जे सुकै तथ्याङ्क दिइएको भए तापनि मनाङ जिल्लामा पञ्चायतहरूको संख्या र यसको गठन सम्बन्धी वास्तविकता यस प्रकार छ ।

२०३३ सालसम्म सदरमुकामभन्दा तलका ४ पञ्चायतको मात्र चुनाव भएको तर बाँकी सबै भागमा चुनाव हुँदै नभएको हुँदा बाँकी भागलाई एक पञ्चायत मानिएको वा त्यसै एक पञ्चायत कायम गरिएको भनी उल्लेख भएको पाइन्छ तर बाँकी भागमा पञ्चायतको गठन भएको थिएन ।

नेपालको संविधानको दोश्रो संशोधनपछि समूह समूह छुट्याइ पञ्चायतहरूको निर्वाचन गरिन थालिए पछि दोश्रो समूहको निर्वाचन हुँदा २०३३ सालमा सुरु गरिएको निर्वाचनको समयमा मात्र यस मनाङ जिल्लाको सदरमुकामभन्दा माथिका गाउँहरूमा पञ्चायती व्यवस्था लागु भएपछि सर्वप्रथम निर्वाचन गरियो । त्यस निर्वाचनको समयमा नयाँ निर्वाचन हुने क्षेत्रमा ७ (सात) पञ्चायतको गठन गरियो । पहिले ४ पञ्चायत कायम गरिएका पञ्चायतहरूलाई एकीकरण गरी ३ पञ्चायत मात्र कायम गराइयो । यसरी हालमा यस मनाङ जिल्ला अन्तरगत १० (दश) पञ्चायतको गठन भएको छ ।

शायद भौगोलिक स्थिति प्राकृतिक साँघ सिमाना तथा दूरीको आधारमा लिएर होला कुनै पञ्चायतमा करीव सवा दुई सय जनसंख्या छ भने कुनैमा यस्को करीव ६ गुना बढी अर्थात् बाह्रसय र चानचुन जनसंख्याको एउटा पञ्चायत कायम गरी गठन भएको पाइन्छ ।

हाल कायम भएका पञ्चायतहरूको विवरण यस प्रकार छ ।

- (१) फू गाउँ पञ्चायत
- (२) नार गाउँ पञ्चायत
- (३) थोचे गाउँ पञ्चायत

- (४) धारापानी गाउँ पञ्चायत
- (५) चामे गाउँ पञ्चायत
- (६) ध्यारु गाउँ पञ्चायत
- (७) भ्राका गाउँ पञ्चायत
- (८) मनाङ गाउँ पञ्चायत
- (९) टंकी मनाङ गाउँ पञ्चायत
- (१०) खाङसार गाउँ पञ्चायत

उक्त दश पञ्चायतहरू मध्ये नार र फू दुई गाउँ पञ्चायतको एक क्षेत्र र बाँकी आठ पञ्चायतहरूमा प्रत्येक एक पञ्चायतको एक क्षेत्र (इलाका) कायम गरी जिल्लालाई जम्मा ९ (नौ) इलाकामा विभाजन गरिएको छ ।

द्रष्टव्यः— हरेक पञ्चायत अन्तरगत पर्ने सबै गाउँहरूको विस्तृत विवरण अध्याय ६ मा दिइएको छ ।

अध्याय दुई

नदी नाला र तालहरू

जिल्लाको विभिन्न भागका हरेक कुना काप्चामा कलकलाउँदै बगिरहेका अनगिन्ति खोला नालाहरू छन् । अधिकांश खोला नालाहरू एवं नदीहरू हिउँका चुचुराबाट हिउँ पग्लो त्यसैबाट खोला नालाको रूपमा बगेको हुँदा वर्ष भरिने अविरल रूपमा बगिरहन्छन् । जिल्लाको प्रमुख नदी एवं खोलाहरूमा मर्स्याङ्दी नदी, नारफू खोला, दुध खोला खास उल्लेखनीय छन् ।

नदीहरू

मर्स्याङ्दी नदी फाक्चे हिमालको काखमा तिचिलो तालको पूर्वतर्फ करीव १५ हजार फीटको उचाइबाट मर्स्याङ्दी नदीको उत्पत्ति भएको छ । यसको मुहानबाट केही तल आउनासाथ फाक्चे वेशी नजिक फाक्चे खोला मिसिएपछि सिर्घ खण्डसार गाउँको दक्षिण तर्फबाट पूर्वतिर बग्दै टंकी गाउँको केही दक्षिण पश्चिममा आइ थोरुङ खोलामा मिसिएपछि निकै ठूलो रूप लिई

नागबेली जस्तै आकारले मनाङ भ्यालीभर अर्थात् मनाङ गाउँ, भ्राका, डावल ध्यारू पिसाङ आदि गाउँहरूको दक्षिणी भाग तथा हुम्डे एयरपोर्टको उत्तरी किनारबाट सिधा पूर्वतर्फ शान्त स्वरूप लिइ बगेको छ । स्वर्गद्वारीबाट तलतिर लागेपछि मैदानी भाग सकिएकोले निकै ठूलो आवाज गर्दै हरेक ठाउँमा छिहिनो परेको पाइन्छ । पानीको मात्रा पनि बढी र तेजिलो धार हुँदा हिउँद वा वर्षा समयमा पनि पार गर्न सकिदैन । जिल्लाको सिमाना “ताल” भन्ने ठाउँमा आइपुगेपछि करीव ३।४ किलोमीटर जति भाग समतल ठाउँमा बगेको छ । मुहानदेखि जिल्लाको सिमाना (ताल) सम्म करीव ७० किलोमीटर जति यो मर्स्याङ्दी नदी मनाङ जिल्लामा बगेको छ । यही मर्स्याङ्दी नदी पृथ्वी राज-मार्गको मुझलिङनिर बुढी गण्डकी एवं त्रिशुली नदीमा मिल्न पुग्दछ ।

दुध खोला

हिमलुङ तथा चियो हिमालयको दक्षिणतर्फबाट उत्पत्ती भई विदा खयरको भित्र भित्रै आइ पोंकर तालको पानी समेत मिसिइ सोही तालका केही तलतिर विदा कोठीको नजिकबाट उत्पत्तिभई दक्षिणतर्फ बगेको दुध खोला वास्तवमा टाढाबाट हेर्दा दुध जस्तै देखिन्छ । यसको मुहानमै पनि पानीको मात्रा निकै बढी हुनाको कारण सागु, पुल, वारपार गर्न कठिन पर्दछ । विदादेखि दक्षिणतर्फ बग्दै यो दुध खोला मनासलु एवं पिक ट्वान्टी नाइन आदि हिमालयहरूको पश्चिमतर्फबाट बग्दै हाँबु भन्ने ठाउँमा र त्यसपछि पचकौं पुग्नु अघि सुती खोला आइ मिसिन्छ । त्यसपछि ध्वाक, अनि तिल्चे गाउँ हुँदै थोचे भन्ने ठाउँमा पुगी मर्स्याङ्दी नदीमा मिसिन्छ । मनाङबाट गोरखा जिल्लाको लार्के भोट तथा तिब्बत तर्फ जाँदा यसै दुध खोलाको किनार किनार भएर विदा कोठीसम्म जानु पर्दछ ।

नार खोला

दामोदर हिमालयको हिउँ पग्ली आएको नार खोला र पेसी हिमालयको दक्षिण भागबाट बगिआएको फू खोला नार वेशीमा मिली विशाल पहाराहरूको विचबाट छिरी सिधै दक्षिणतर्फ बग्दै सदरमुकाम चामेको नजिक कतो भन्ने ठाउँमा आइ मर्स्याङ्दी नदीमा मिल्दछ । यही खोलाको किनार किनार नार तथा फू गाउँतर्फ जाने बाटो छ । यो खोलामा पनि पानीको

मात्रा निकै धेरै छ । वर्षामा त कुरै नगरी हिउँदमा पनि खोलाबाट सिधै तन सकिदैन ।

सब्जे खोला

अन्नपूर्ण हिमश्रृङ्खलाबाट उत्तर दिशातर्फ बगेको सब्जे खोला हुँदै एयरपोर्टको पश्चिम भागमा आइ मर्स्याङ्दीमा मिसिएको छ । यसबाट लघु जलविद्युत योजनाको तर्जुमा हुँदैछ । उपरोक्त प्रमुख खोला नाला बाहेक हरेक गाउँ, टोला, एवं खर्कको वरपर ससाना खोलानालाहरू प्रसस्त मात्रामा छन् । यिनै अनगिन्ति खोला नालाहरूको जल शक्तिबाट प्रसस्त मात्रामा विद्युत उत्पादन गर्न सकिने सम्भावना देखिन्छ ।

तालहरू

यसअघि पंचायतहरूको वर्णन गर्दा सो क्षेत्रमा पर्ने विभिन्न तालहरूको वर्णन गरिएको छ । खास गरेर यस जिल्लामा निम्न लिखित ताल, कुण्ड एवं पोखरी वा तलाउहरू छन् ।

तिलिचो ताल

अन्नपूर्ण, गंगापूर्ण, लमजुङ हिमाल, निलगिरी, मनासलु हिमचुली, दामोदर एवं पेरो हिमाल तथा विभिन्न हिम श्रृङ्खला समेतका रमणीय हिमालहरूले घेरिएको, विभिन्न आकारका ढरनाहरू एवं दुध खोला र मर्स्याङ्दी जस्ता नदी नालाहरूले वेरिएको, अनगिन्ति प्राकृतिक सौन्दर्य र चोरी, कस्तुरी, डाँफे, मुनाल, लालीगुराँस र धुवी आदिले सिंगारिएको मनाङ जिल्लालाई अर्कै ढङ्गले सिंगारिनुमा र पर्यटकहरूको निमित्त बढी आकर्षण केन्द्र बनाउनमा तिलिचो तालले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ ।

गण्डकी अंचलमा पर्ने चीनको तिब्बत प्रान्तसंग जोडिएर रहेको मनाङ जिल्लाको पश्चिमी भेगमा १६,१४० फिटको उचाइमा फाक्चे हिमाल (स्थानीय नाम) को पूर्वतर्फको काखमा यो तिलिचो ताल अवस्थित छ । वास्तवमा यो फाक्चे हिमाल निलगिरी हिमालको उत्तर पूर्व भाग नै हो जस्तो देखिन्छ । यो तालको आकार पोखराको फेवातालको भन्दा अर्कै केही ठूलो होला भन्ने अनुमान गरिएको छ । यो ताल ४ कि. मी. लामो १.२ कि. मी.

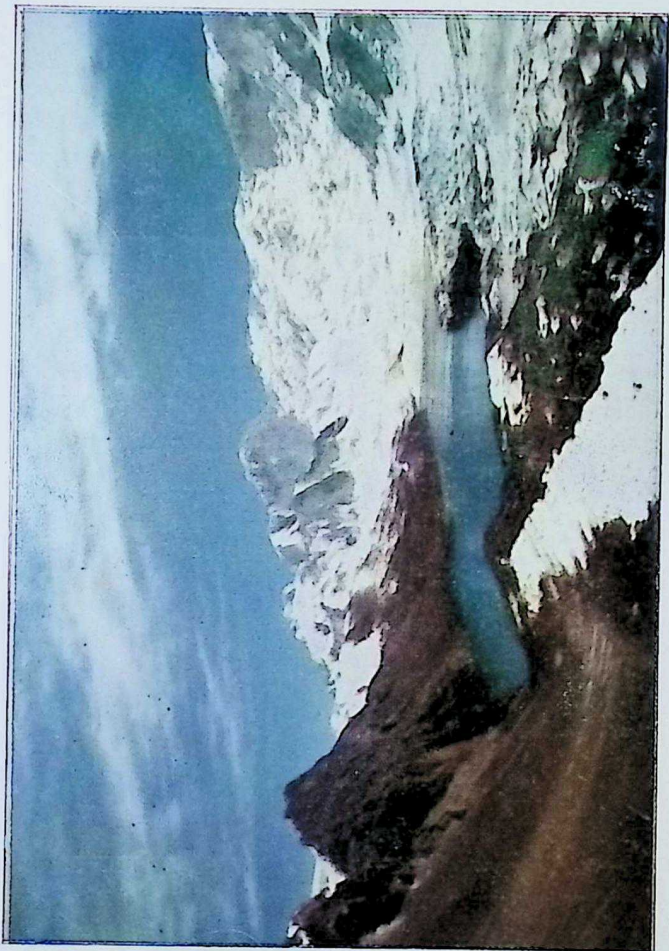
चौडा र अन्दाजो २०० मिटर गहिरो छ × । संसारको सबैभन्दा उचाईमा रहेको निकै रमणीय तालहरूमध्येको एकतालमा तिलिचो ताललाई गणना गरिएको छ ।

तिली भन्ने सो ताल रहेको ठाउँको नाम हो र मनाङ्गेहरूले ताललाई 'छो' भन्दछन् । यसरी "तिलिछो" को उच्चारणको अपभ्रंश हुन गई 'तिलिचो' हुन गएकोले यसलाई हाल तिलिचो ताल भनिन्छ । वास्तवमा 'तिलिचो' भनेमा पुरै अर्थ आउँछ, ताल भनिरहन पर्दैन । तर व्यवहारमा तिलिचो ताल भनेर नै पुकारिने गर्दछ । यही तिलिचो हो जहाँबाट मर्स्याङ्दी नदीको सुरुवात भएको छ । अर्थात् मर्स्याङ्दी नदीको मुहान नै तिलिचो हो । हुन त ताल भरिएर जमीनको सतहबाट पानी नबगेर त्याहाँ उच्च हिमाली खगर (ढुंग्यान ठाउँ) भएकोले ताहाँबाट पानी पत्तालिई पूर्वतर्फ तालको ढिल-को निकै तलतिर ठूलो मात्रामा पानीको मूल निस्केको छ ।

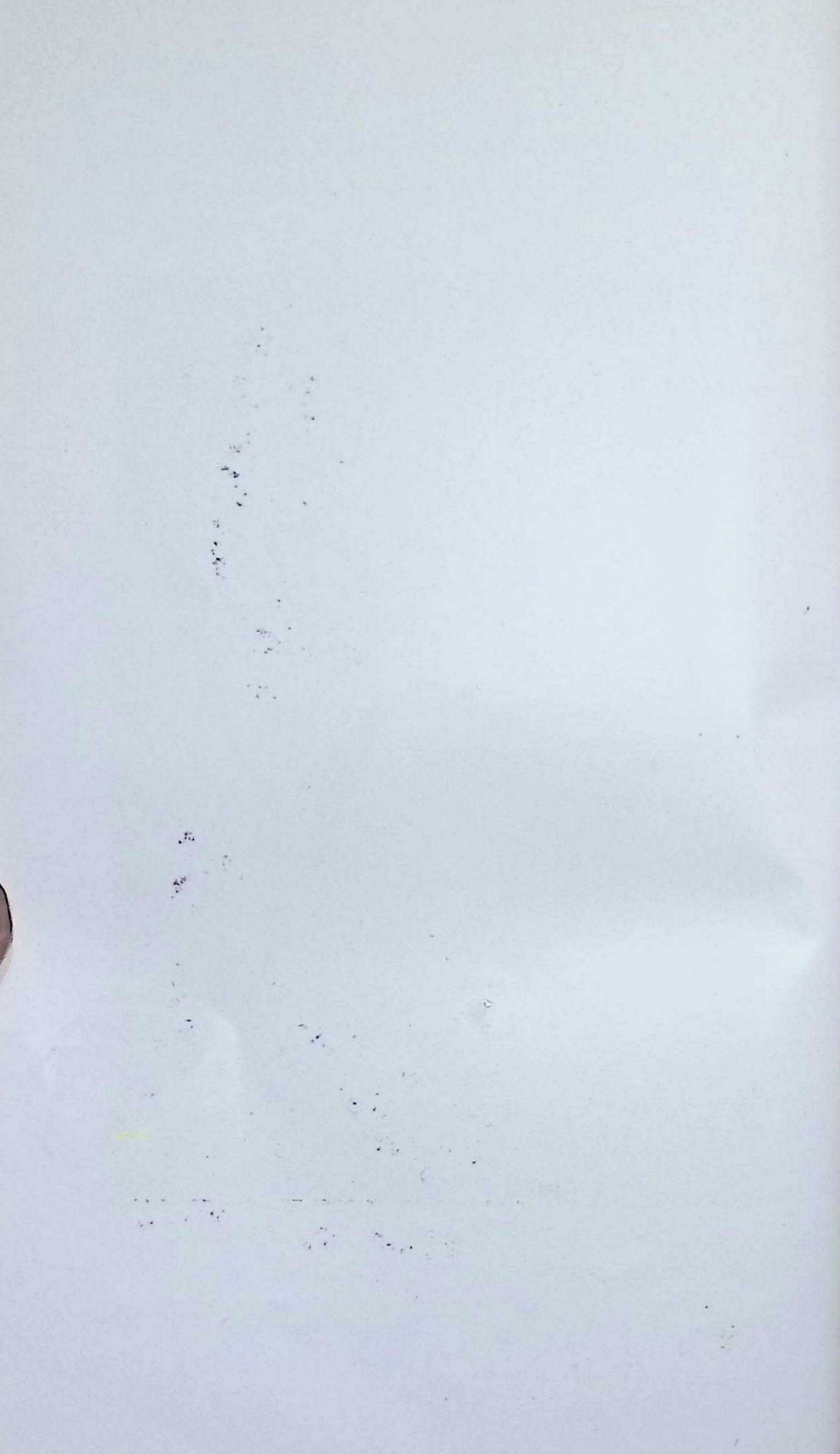
करीव ४।५ कोष वर खाडिसार भन्ने गाउँबाट यो मुहान स्पष्ट देखिन्छ । तर सो ठाउँमा पुग्न घुम्दैघुम्दै उकालो बाटो जानु पर्छ । गाउँघर अथवा वस्ती छाडेर पुरै एकदिन हिड्नु पर्दछ । उच्च हिमाली भागमा रहेको हुनाले यो तालको अवलोकन गर्न बाह्र महिना संभव हुँदैन । चैत्र, बंशाखदेखि आश्विन, कात्तिकसम्म सो ठाउँमा जान सकिन्छ । वास्तवमा जेष्ठदेखि भाद्र-सम्मको अवधिलाई सुगम अवधि मानिन्छ ।

मनाङ्ग तर्फबाट यो तालमा जाँदा पयाक्चे फेदीबाट उकालो चढ्दा चढ्दै एउटा सानो कर्नाले साम्नेबाट स्वागत गरिरहेको देखिन्छ । पुरै उकालो चढिसकेपछि दक्षिणतर्फ हेर्दा नजिकै कण्डे आपन बरोभरी जस्तोमा ओड्नुपर्ने पूर्वतर्फ, काङ्गधर्पा बीचमा, रतिली हिमाल पश्चिममा देखा पर्दछन् । यसपछि केही तर्पाए जमिन हिडिसकेपछि तिलिचो तालमा पुग्न अघि (तालको पूर्व दिशामा) ३ वटा स-साना कुण्डहरू पर्यटकहरूलाई स्वागत गर्न बसेका हुन्को जस्तो गरी देखा पर्दछन् । एउटा ठीक पानको पत्ताको आकारको छ भन्ने अर्को नाङ्गलो जस्तै गोलो र राम्रो तेश्रो साधारण अवस्थाको देखिन्छ । यी स-साना कुण्डहरू रहेको ठाउँबाट करीव १५ मिनेट हिंडेपछि तिलिचो तालको पूर्व मोहडामा पुगिन्छ । उत्तर दक्षिणमा अग्ला अग्ला हिमालय र पश्चिम तर्फ केही होचो हिमालयले घेरिएको यो ताल पर्यटकहरूको लागि एउटा अति-नै आकर्षण केन्द्र बनेको छ ।

× Who is who Nepal.

तिलिचो ताल

मनाङ जिल्लाको भ्रमणमा आउने कुनै पनि पर्यटक यस रमणीय तालको दृश्यावलोकन गर्ने इच्छा प्रकट गरेको पाइन्छ । त्यसैले यस ठाउँलाई एउटा सुनियोजित तरीकाले पर्यटकहरूलाई आवत जावत गर्न सकिने बाटो घाटो र बास बस्नको लागि ठाउँको वन्दोबस्त भै दिएमा पर्यटकहरू बढी समय बस्न पाई बढी आनन्द लिने नेपालले बढी विदेशी मुद्रा आर्जन गर्न पाउने र स्थानीय जनताहरूले भारी बोक्ने पथ प्रदर्शन (गाइड) गर्ने घोडा भाडामा दिने र स-साना होटल रेष्टुराँ संचालन गरी रोजगारीमा बृद्धि हुने र आर्थिक-स्तर उठाउन समेत मौका पाई तीनै पक्षलाईनै फाइदा हुने देखिन्छ ।

अतः यी सबै कुराको विचार गर्दा यो तिलिचो ताल निकै महत्वपूर्ण छ । यसले गर्दा मनाङ जिल्ला अरू देशसंग चिनिएको छ । मनाङहरूलाई रोजगारी बढाउने कार्यमा मद्दत पुऱ्याएको छ । धन्य हो ! यो तिलिचो । यहाँको रमणीय दृश्य हेर्न, अमेरिका, यूरोप, जापान, अष्ट्रेलिया लगायत विश्वका विभिन्न देशहरूबाट आएका पर्यटकहरूलाई बाटो देखाउँदै नाम्चे र सोलु समेतबाट शेर्पाहरू र गोरखा तथा तनहुँ समेतका भरिया समेत आइरहेका छन् । अर्कै कतिपय देशका नागरिकहरू यसको (तालको) रमाइलो अनुहार र दिनको विभिन्न समयमा यसमा डुबुल्की मारिरहेका हिमाली दृश्य हेर्न आउने छन् । यस्मा सबै पर्यटकहरूलाई सन्तुष्टि होस् उनीहरू प्रशन्न हुँदै फर्कुन्, फेरि पनि आउन अरूलाई पनि मनाङ एवं तिलिचोको वर्णन सताउन यही कामना छ ।

फोंकर ताल

दुध खोलाको शिरमा विंदा कोठी नजिक चियो हिमालको दक्षिणी काखमा जिल्लाको उत्तर पूर्वी कुनामा अवस्थित छ । यो जिल्लाको दोश्रो ठूलो ताल मानिन्छ । मनाङबाट लार्के एवं तिब्बत तर्फ जाने मूल बाटोको विंदा खगरनिरबाट २ कि. मी. उत्तर तर्फमा पर्दछ । ऋण्डे आधा किलोमीटर चौडाई करीव २॥ कि. मी. लम्बाई भएको आँफको पात जस्तो आकारको करीव १४,५०० फीटको उचाईमा रहेको टाढाबाट हेर्दा हरियो रंगको पानी देखिने यो तालको आपनै किसिमको अनौठोपना छ । यो ताललाई ३ तिर गेगरेहान ढुङ्गाहरूले घेरेको छ । यो ताललाई धेरै पर्यटकहरूले होडलन र विटिलो बनाउन नसकेको भए तापनि ठूला ठूला हाँसका बथानले सधै

खलबल्याइ रहने र नावर आदि हिमाली मृगहरू समेतले भने कहिले काही चुस्काई रहने गर्दा रहेछन् ।

डेम्लो ताल

यो ताल पनि यिँदा कोठीभन्दा माथिको विँदा खगर क्षेत्रमानै उक्त पोँकर तालको नजिकैमा उत्तर पश्चिम तर्फमा पर्दछ । यस बाहेक विँदा खगर क्षेत्रमा स-साना अरू २ तालहरू पनि छन् ।

मृङ्ग्यो ताल

ध्याः पंचायतको पिसाङ गाउँको पश्चिम ध्याः गाउँको दक्षिणतर्फ मस्याङ्दी नदीको र मनाङ जाने मूलबाटोको उत्तरतर्फमा छ । सानो भएर पनि अतिनै राम्रो र सधैं सफारहने यो तालको पानी टाढाबाट निलो रंगको देखिन्छ । चारैतर्फ सल्लो एवं धुपी सल्लाको रुखहरूले शोभायमान गराएको हुँदा यो ठाउँ अति रमणीय छ ।

मनाङ पारीको गंगापूर्ण ताल (कछौं)

मनाङ गाउँको पारी अन्नपूर्ण हिम श्रृङ्खलाको फेदीमा मस्याङ्दी नदीको ठिक दक्षिण किनारमा गोलोआकारको यो ताल अतिनै आकर्षक देखिन्छ । स्थानीय व्यक्तिहरू यसलाई के छौं भन्दछन् ।

छ्याङला ताल (कुण्ड)

ध्याः गाउँको माथि करीव १७,५०० फीटको उचाइमा रहेको छ्याङला भन्ज्याङ पारगरी नार गाउँतर्फ लाग्ने वर्षे वाटोमा सोही भन्ज्याङको केही तल करीव १६।१५ हजार फीटको उचाइमा रहेको यो ताल सानो भए तापनि अतिनै रमणीय छ । अधिकांश समय हिउँले पुरीने तथा घेरीने भए तापनि वर्षा याममा अति रमणीय देखिन्छ ।

क्या. छौं ताल (चौती पोखरी)

टंकी मनाङ पंचायत अन्तरगत मनाङ गाउँको उत्तरतर्फ भोजो गुम्बाको ठिक माथि करीव १४ हजार फीटको उचाइमा चाङ्के लेकको क्या

भन्ने ठाउँमा रहेको यो ताल गोलाकार छ । हिमालयको काखमा रहेको यो पोखरीको भित्र कहिले काहीँ मन्दिर जस्तो आकार देखापर्ने हुँदा यसलाई छोती पोखरी पनि भनिन्छ । यहाँबाट सिधा दक्षिणतर्फ हेर्दा आफ्नै हाराहारीमा अन्नपूर्ण हिमाल तथा हिम श्रृङ्खला समेतका अनेकौँ दृश्य प्रष्टसंग नजिकै देखिने हुँदा यो ठाउँ अतिनै रमणीय छ । हावा नचलेको समयमा कहिले काहीँ यस तालको पानीभित्र मन्दिर एवं घर जस्तै दृश्य देखा पर्दछन् भनि स्थायीय जनताहरूको भनाई छ । खेती लगाउने समयसम्म मनाङ गाउँतिर पानी नपरेमा लामाहरू यस ठाउँमा गएर पूजा गरेमा पानी पर्दछ भन्ने विश्वास छ । आजकल यसरी पूजा गर्न जाने चलन कम हुँदै गएको छ । यसै तालको नजिकैमा अर्को एउटा सानो कुण्ड पनि छ । वर्षायाममा यस तालको वरिपरि चोरी गोठ पनि राख्ने गर्दछन् । यस समयमा यहाँ निकै रमाइलो हुन्छ । कहिलेकाहिँ यस ठाउँमा नावरहरू घुम्दै आउने र पानी पिउने पनि गर्दछन् ।

मन्तल एवं डुना ताल

नार फूको बीचबाट नार गाउँको उत्तरतर्फ हुँदै मुस्ताङतर्फ जाने बाटोमा यो ताल पर्दछ ।

यसैगरी नाचे गाउँभन्दा माथि (मनासलु हिमालयको पश्चिमको मोहडाबाट आरोहण गर्न जाने बाटोमा) पनि एउटा डुना नामक ताल छ तर यो तालअधिकांश समय हिउँले ढाकिरहने गर्दछ ।

एवं प्रकारले यस जिल्लाको विभिन्न स्थानमा उक्त तालहरूको अलावा डुकुर पोखरी लगायतका विभिन्न पोखरी एवं कुण्डहरू प्रशस्त छन् ।

THE FIRST PART OF THE HISTORY OF THE
LIFE OF SAMUEL JOHNSON
BY JAMES BOSWELL
IN TWO VOLUMES
LONDON: PRINTED BY A. MILLAR, IN ST. PAUL'S CHURCH-YARD, 1791.
AND BY J. JOHNSON, ST. PAUL'S CHURCH-YARD, 1791.

THE SECOND PART OF THE HISTORY OF THE
LIFE OF SAMUEL JOHNSON
BY JAMES BOSWELL
IN TWO VOLUMES
LONDON: PRINTED BY A. MILLAR, IN ST. PAUL'S CHURCH-YARD, 1791.
AND BY J. JOHNSON, ST. PAUL'S CHURCH-YARD, 1791.

THE THIRD PART OF THE HISTORY OF THE
LIFE OF SAMUEL JOHNSON
BY JAMES BOSWELL
IN TWO VOLUMES
LONDON: PRINTED BY A. MILLAR, IN ST. PAUL'S CHURCH-YARD, 1791.
AND BY J. JOHNSON, ST. PAUL'S CHURCH-YARD, 1791.

अध्याय तीन

वर्षा, हावापानी एवं तापक्रम

संसार प्रसिद्ध उच्च हिमालयहरू (अन्नपूर्ण, गंगापूर्ण आदि हिमालय) को उत्तरमा रहेको भू-भाग हुँदा यो जिल्ला स्वभावले वृष्टिछाया क्षेत्रमा पर्ने हुनाले यहाँ वर्षा निकै कम हुन्छ । साँचै मनोमने वर्षालिम्बु हिउँ परेर राम्रोसँग जमीन गल्न वा भिज्न पाउँछ । यस जिल्लामा तेजिलो घाम लागेको दिन नदीनाला र खोलाहरू बढ्ने र पानी पर्दा घट्ने गर्दछन् । यो कुरा अनौठो लाग्दो छ तापनि सत्य हो । यसको कारण के छ भने जेष्ठ, आषाढ, श्रावण महिनाहरूमा बिहानदेखि खूब राम्रोसँग घाम लाग्यो भने सोही दिन हिमालयको हिउँ निकै पग्लिन्छ र त्याहाँका नदी नालाहरू बेलुकीपख निकै बढेर आउँछन् तर बदली हुने वा फाट्फुट पानी परेमा हिउँ पग्लिदैन । त्यसैले नदीनाला सुक्ने गर्दछन् । उक्त महिनाहरूमा साधारणतः हरेक दिनको २।३ बजेदेखि नदीमा पानी बढ्न थाल्दछ र ७।८ बजेसम्म बढ्दै जान्छ र बिहानीपख घट्दै जान्छ । त्यसैले यो जिल्लामा नदीनाला बढ्नमा बाढी आउनमा वर्षालिम्बु हिउँ पग्लिनाले बढी प्रभाव पारेको हुन्छ ।

जिल्लाको माथिल्लो रेग मनाङ भोट क्षेत्र र नारफू क्षेत्रमा वर्षा कम हुने गर्दछ । तर अरु क्षेत्रमाभन्दा बढी मात्रामा हिउँपर्ने गर्दछ । यहाँ पौष, माघतिर एक पटकमा एक रात वा दिनभरमा ५।७ फिटसम्म हिउँपर्ने सक्दो रहेछ । यसरी पटक पटकमा परेको हिउँ करीव ३ महिनासम्म जमिरहन्छ । तर चैत्रको अन्तिम तथा बैशाख लागेपछि बस्ती बस्ने गरेको क्षेत्रभरमा हिउँ विस्तारै पग्लिन सुरु हुन्छ ।

मनाङ जिल्लाको सदरमुकाम चामेमा सिचाई तथा जलवायु विज्ञान विभाग अन्तरगत स्थापना गरिएको वर्षाको रिकर्ड जिल्ला पंचायतबाट प्राप्त गरिए अनुसार २०३४ सालको वर्षाको सिंहावलोकन यस प्रकार छ ।

यसमा २०३४ सालको हरेक महिनामा- सो महिनाको सबैभन्दा बढी वर्षा भएको दिन र महिनाभरको औषत: वर्षा समेत निकाली प्रस्तुत गरिएको छ । मार्ग महिनापछि चैत्रसम्मको वर्षा नभै हिउँ परी त्यहाँबाट पग्लिएर संकलन हुन आएको पानीको हिसाब भए जस्तो छ ।

विक्रम सम्बतको महिना र गते अनुसार

महिना	महिनाभरको अधिकतम मात्रामा परेको एक दिन (२४ घण्टा) को वर्षा	महिनाभरको औषत वर्षा
बैशाख महिना	११.७ मिलीमीटर	२.६ मिलीमीटर
जेष्ठ महिना	१३.९ " "	१.७ " "
आषाढ महिना	१८.८ " "	४. " "
श्रावण महिना	३०.४ " "	१०. " "
भाद्र महिना	३४. " "	७.३ " "
आश्विन महिना	८.४ " "	१.३ " "
कार्तिक महिना	२०. " "	१.३ " "
मार्ग महिना	४. " "	०.१ " "
पौष महिना	८. " "	०.५ " "
माघ महिना	२.५ " "	०.२ " "
फाल्गुण महिना	१३. " "	२. " "
चैत्र महिना	१७. " "	१.६ " "

२०३४ सालभरको वर्षाको सिंहावलोकन गर्दा आषाढ महिनाको कुनै एकदिनमा सबैभन्दा बढी ३८.८ मिलीमिटर अर्थात् ३९. मि. मी. पानी परेको रहेछ तर पनि पुरै महिनाको हिसाब गर्दा प्रतिदिन औषत केवल ४ मिलीमिटर मात्र पानी परेको देखिन्छ । यस २०३४ सालमा सबैभन्दा बढी वर्षा श्रावण महिनामा भएको पाइन्छ । अधिकतम ३०.४ मि. मी. भएपनि महिनाभरको औषत १० मिलीमिटर प्रति दिनको हिसाबले पानी परेको रिकर्डबाट देखिन्छ ।

२०३४ सालको मनाङ गाउँमा (मनाङ भोटमा स्थापना भएको वर्षाको रिकर्ड

	पानी	अधिकतम रिकर्ड	हिउँ
बैशाख महिना	४.५ मिलीमिटर		निकै परेको
जेष्ठ महिना	१४. " "		केही परेको
आषाढ महिना	२५. " "		×
श्रावण महिना	१६. " "		×
भाद्र महिना	१२. " "		×
आश्विन महिना	२. " "		×
कार्तिक महिना			केही परेको
मार्ग महिना			परेको
पौष महिना			निकै परेको
माघ महिना			केही परेको
फाल्गुण महिना			परेको
चैत्र महिना			निकै धेरै परेको ।

सदरमुकामदेखि माथिका मनाङ गाउँ एवं यसको वरपर वर्षा कम मात्र हुने गर्दछ । सबैभन्दा बढी पानी परेको २०३४ आषाढ ३० गतेका दिन मा केवल २५ मि. मी. वर्षा भएको र ६ महिनासम्म त १ मि. मी. पनि पानी नपरेको तर हिउँदमा प्रसस्त हिउँ पर्ने गरेको कुरा उपरोक्त तालिकाबाट प्रष्ट हुन आउँछ । कार्तिकदेखि जेष्ठसम्म आठ महिना जति हिउँ पर्ने गर्दछ ।

जलवायु विज्ञान विभाग काठमाडौँबाट प्राप्त भएको ईस्वी सम्बत् अंग्रेजी महिना र तारीख अनुसार प्रस्तुत गरिएको सन् १९७७ र १९७८ को वर्षा एवं तापक्रमलाई निम्न अनुसारको तालिकामा र ग्राफमा रेखा खिचेर तथा ग्राफमा डायग्राम बनाएर सदरमुकाम चामेको र मनाङ भोट क्षेत्रको अलग अलग गरी वर्षाको मासिक अधिकतम तथा २४ घण्टामा अधिकतम कतिसम्म परेको छ प्रष्ट हुने गरी देखाइएको छ । यसैगरी तापक्रमको सरदर अधिकतम तथा न्यूनतम पनि ग्राफमै देखाइएको छ ।

सन् १९७८ को वर्षभरमा चामे केन्द्रमा लिइएको रिकर्ड
अनुसार २४ घण्टाभित्र मासिक अधिकतम
भएको वर्षाको रेकर्ड र मिति

महिना	अधिकतम वर्षा (मिलीमिटरमा)	मिति
जनवरी	१.३	३१ तारीख
फ्रेबुवरी	९.०	१६ "
मार्च	१७.०	१८ "
अप्रिल	९.०	१८ "
मे	१३.०	११ "
जुन	८.५	३० "
जुलाई	३०.०	२८ "
अगस्त	३५.०	११ "
सेप्टेम्बर	२८.७	१९ "
अक्टोबर	१२.२	५ "
नोभेम्बर	७.०	२३ "
डिसेम्बर	३२.५	३ "

उपरोक्त विवरणबाट सन् १९७८ को अगस्त महिनाको ११ तारी-
खका दिन सवरमुकाम चामे क्षेत्रमा साल भरमा सबैभन्दा बढी ३५ मिली-
मीटर वर्षा भएको देखिन्छ ।

मनाङ केन्द्रमा लिइएको रिकर्ड अनुसार सन् १९७८ को
वर्षाको रिकर्ड मध्ये हरेक महिनाको २४ घण्टाभित्र
(मासिक अधिकतम) भएको वर्षाको रेकर्ड र मिति

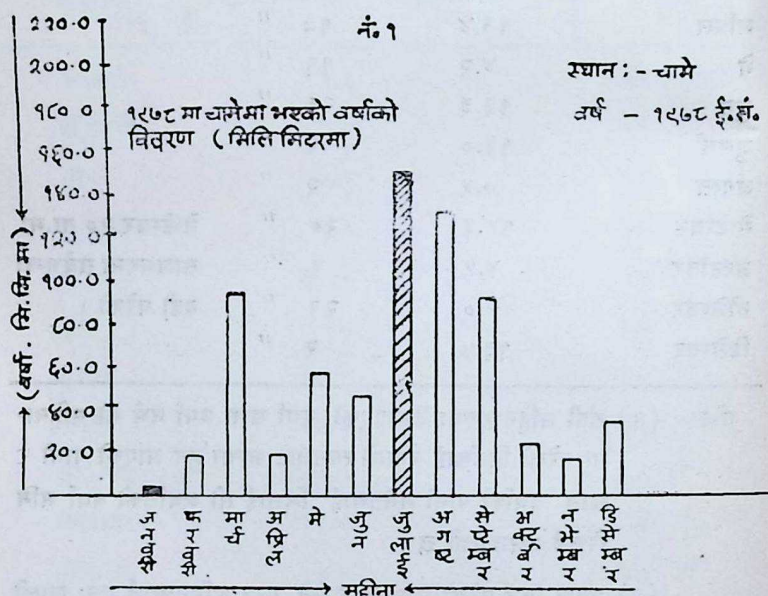
महिना	अधिकतम वर्षा (मि.मी.मा)	मिति	
जनवरी	४.५	१ तारीख	
फेब्रुवरी	४.५	४ "	
मार्च	१४.६	२२ "	
अप्रिल	११.४	१८ "	
मे	४.२	११ "	
जुन	१३.३	२६ "	
जुलाई	१३.०	२ "	
अगस्त	७.५	२ "	
सेप्टेम्बर	१५.५	२० "	सेप्टेम्बर २० ता.मा
अक्टोवर	४.५	१ "	सालभरमा सबैभन्दा
नोभेम्बर	२.०	२२ "	बढी परेको ।
डिसेम्बर	१३.७	२ "	

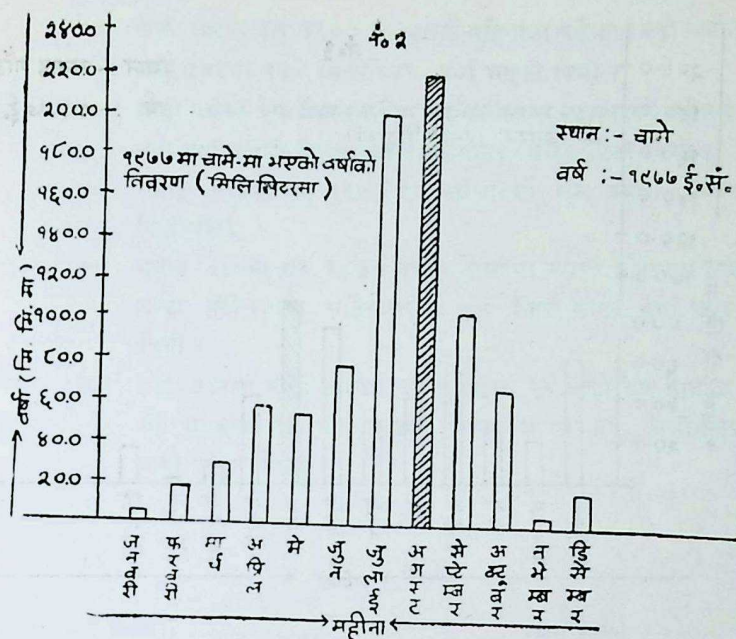
नोट:- (१) ठंडी महिनाहरूमा देखाइएको वर्षा खास वर्षा नभै सो महिना-
मा परेको हिउँलाई पगाली त्यसबाट जम्मा हुन आएको पानी र
खास वर्षाको पानी समेतलाई मिलाई सो अवधिको वर्षा भनि
रिकर्ड जनाइएको छ ।

(२) ज्यादै हिउँ परेको समयमा नापने यन्त्र भरिनासाथै पुनः खाली
गराई ठीक ठीक समयमा रिकर्ड लिइन्छ भन्न सर्किटन कारण

२।३ दिनसम्म पनि लगातार (दिन रात) हिमपात भइरहन्छ ।
यस्तो समयमा रातीमा परेको हिउँको तथ्य रिकर्ड लिइएकै
होला भन्न अलि सकिदैन ।

- (३) मनाङ गाउँको वर्षा भन्ने शीर्षक अन्तरगत प्रस्तुत तथ्यांकहरू
मध्ये इस्वी सन्को महिनाहरूको आधारमा तयार पारिएका
चार्टहरूमा वर्षा एवं हिउँ दुवै मिलाई प्रस्तुत गरिएको छ । तर
नेपाली सम्बत्मा नेपाली महिनाहरूको उल्लेख भएको सूचीमा
प्रस्तुत गरिएको रिकर्डमा वर्षाको मात्र उल्लेख गरिएको छ र
हिउँको नाप गरिएको छैन । केवल अमुक महिनामा हिउँ परेको
वा नपरेको र कम परिमाणमा परेको वा निकै बढी परिमाणमा
परेको वा निकै बढी परिमाणमा परेको भनि मोटामोटी रूपमा
उल्लेख गरिएको छ ।

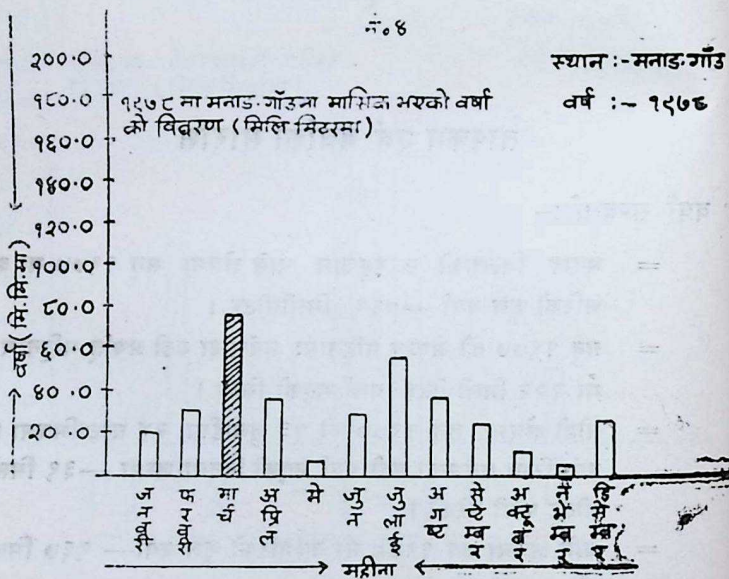
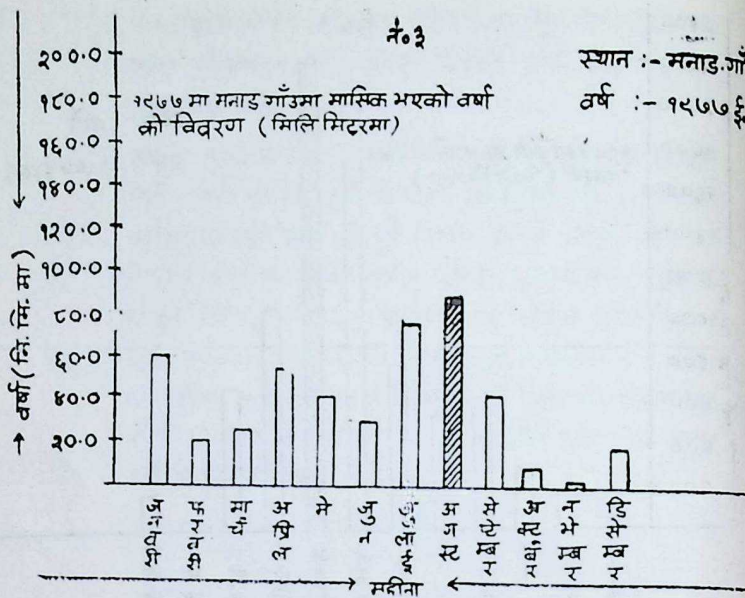

तापक्रम एवं वर्षाको सारांश

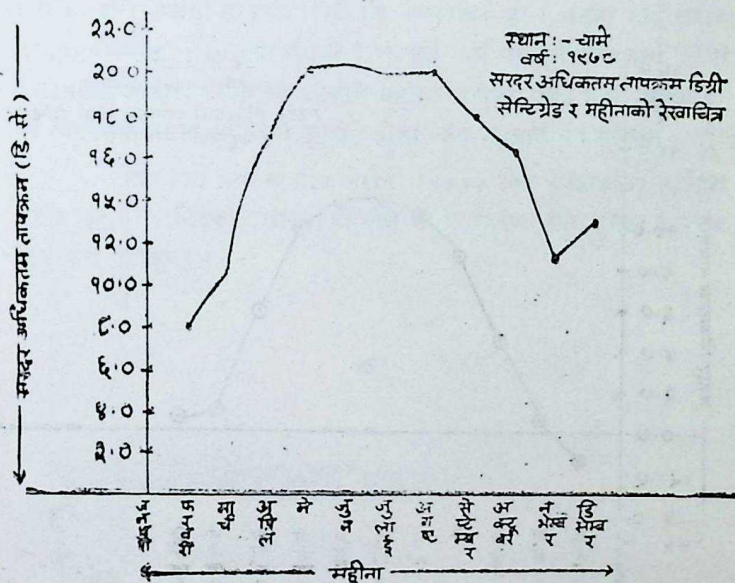
वर्षा सम्बन्धी:-

- = मनाङ जिल्लाको सदरमुकाम चामे क्षेत्रमा सन् १९७७ मा वर्ष भरको कूल वर्षा — ८६२ मिलीमिटर ।
- = सन् १९७७ को अगस्त महिनामा सबैभन्दा बढी अर्थात् महिनाभर-मा २२२ मिलीमिटर वर्षा भएको थियो ।
- = सोही क्षेत्रमा सन् १९७७ को १३ जुलाईमा २४ घण्टाभित्रमा सो वर्षभरिमा सबैभन्दा बढी वर्षा भएको दिनमा जम्मा — ३९ मिली-मिटर पानी परेको ।
- = चामे क्षेत्रमा सन् १९७८ मा वर्षभरिको कूल वर्षा — ९६७ मिली-मिटर ।

- = चामे क्षेत्रमा सन् १९७८ को जुलाई महिनामा सबैभन्दा बढी अर्थात् महिनाभरमा १५० मिलीमिटर वर्षा भएको थियो ।
- = सोही वर्षको ११ अगस्तमा २४ घण्टाभित्रमा सालभरको सबैभन्दा बढी वर्षा भएको दिनमा ३५ मिलीमिटर पानी परेको थियो ।
- = मनाङ गाउँमा सन् १९७७ मा वर्षभरिको कूल वर्षा — ४६० मिलीमिटर ।
- = मनाङ क्षेत्रमा सन् १९७७ को सालभरमा अगस्त महिनामा सबैभन्दा बढी अर्थात् महिनाभरमा ८८ मिली मीटर वर्षा भएको थियो ।
- = सोही ठाउँमा सोही सालको १४ जुलाईमा २४ घण्टाभित्र सालभरको सबैभन्दा बढी वर्षा भएको दिनमा जम्मा २५ मिलीमिटर पानी परेको थियो ।

नं. ५

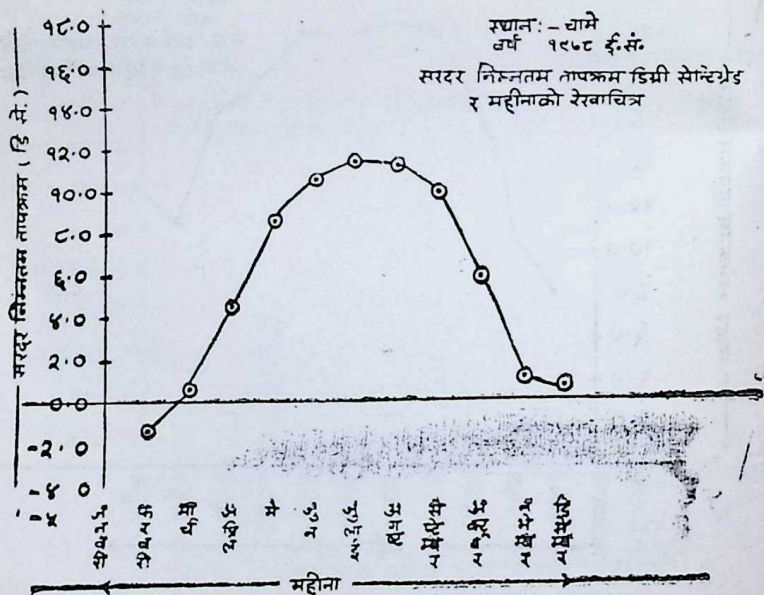

- = मनाङ गाउँमा सन् १९७८ को सालभरिको कूल वर्षा — ३५० मिलीमीटर ।
- = मनाङ क्षेत्रमा सन् १९७८ को वर्षभरिमा मार्च महिनामा सबैभन्दा बढी अर्थात् सो महिनामा कूल ७४.५ मिलीमीटर वर्षा भएको ।
- = सोही ठाउँको सोही सालको २० सेप्टेम्बरमा २४ घण्टा भित्रमा सालभरिको सबैभन्दा बढी खास वर्षा भएको दिनमा जम्मा १५.५ मिलीमीटर पानी परेको र ऐ. केन्द्रमा २०३४ साल चैत्र ९ गते (सन् १९७८ मार्च २२ ता.) का दिन ४१.६ मिलीमीटर पानी बराबरको हिउँ परेको थियो ।

तापक्रम सम्बन्धी:-

- = जिल्लाको सदरमुकाम चामेमा सन् १९७८ को वर्षभरिको सबैभन्दा

नं. ६

बढी अर्थात् अधिकतम तापक्रम अगस्त ९ तारीखका दिन २४ डिग्री सेन्टीग्रेड पुगेको ।

= सोही ठाउँको सोही सालको सबैभन्दा कम (न्यूनतम) तापक्रम फ्रेब्रुअरी २० तारीखका दिन -४.७ (माइनस चार प्वाइट सात) डिग्री सेन्टीग्रेड पुगेको थियो ।

= ग्राफ (चार्ट) नं. ५ र ६ नं. मा चामे क्षेत्रको हरेक महिनाको सरदर क्रमशः अधिकतम तापक्रम र सरदर न्यूनतम तापक्रमको उल्लेख गरिएको छ ।

सदरमुकाममा मात्र तापक्रमको मापकयन्त्रको स्थापना गरिएकोले सोही ठाउँको मात्र तापक्रम दिइएको छ । तर सदरमुकामको तापक्रमको आधारमा सम्पूर्ण जिल्लाको अडकल गर्न वा लखकाट्नु वास्तविकताबाट टाढा जानु मात्र हो । सदरमुकामबाट जति जति तल गयो उति उति तापक्रम बढ्दै गएको पाइन्छ भने सदरमुकामबाट माथि लाग्नासाथै तापक्रम पनि क्रमशः घट्दै गएको पाइन्छ । यसरी ६ सुम मनाङ नगर फू समेत एरियाको उचाई, बढी भएकोले यसको तापक्रम भिन्दै हुनु स्वभाविक हो । मनाङ गाउँ करीव १२,००० फिटको उचाइमा भएको र अन्नपूर्ण एवं गंगापूर्ण हिमालको उत्तरी काखमा हिमश्रृङ्खलाको नजिक रहेकोले यहाँको तापक्रम ऋण्डे ऋण्डे स्याङबोचेको तापक्रमकै समान (मिल्दो जुल्दो) होला भनि अनुमान गर्न सकिन्छ ।

नगर गाउँ तथा फू गाउँ करीव १४००० फिट र खाङसार गाउँहरू करीव १३,००० फिटको उचाइमा रहेकोले यी गाउँहरूमा पनि हमेसा तापक्रम निकै कम भइरहन्छ ।

अध्याय चार

सामाजिक स्थिति

जनजाती र रहनसहन

मनाङका गुरुङ जातीलाई मुख्यतः दुई समूहमा विभाजन गर्न सकिन्छ । एकातर्फ चार जात समूह जस्मा घले, घोटाने, लामा, लामिछाने पर्दछन् । अर्कोतर्फ सोलु जात समूह पर्दछन् । जस्मा कोमे, क्रोपचेम, कोमचे, यिम, पज्यू र योज आदि उपसमूहहरू छन् ।

परम्परा अनुसारको चलनमा यिनीहरूको विवाहवारी चारजात समूह भित्रमा एक अर्कोमा हुने गर्दछ, तर यिनीहरूले सोलु जात समूह अन्तर्गतको परिवारमा विवाह गर्दैनन् । त्यसैगरी सोलु जात समूहका गुरुङ परिवारले आफ्नै समूहका जातीहरूमा एक अर्कोसँग विवाह चल्छ तर चार जातेहरू संग विवाह हुँदैन ।

तल्लो भेगका घले एवं गुरुङहरू र माथिल्लो भेगका घले तथा गुरुङहरूको रहन-सहन भेष-भूषा एवं रीति-रिवाज आदिमा भिन्नता पाइन्छ ।

जातका घले वा गुरुङ भएपनि सदरमुकामभन्दा माथि बसोबास गर्नेहरूको रहन-सहन, लवाई-खवाई इत्यादि, केही मात्रामा भएपनि, तिब्बती हावा पानीले असर पारेको जस्तो छ भने तल्लो भेगका वासिन्दा (घले एवं गुरुङ) हरूको रहन-सहन, लवाई-खवाई, बोली-चाली, भेष-भूषा (पोशाक) आदि सबै कुरा लमजुङ तथा कास्केली गुरुङहरूको रीति-थितिले बढी असर पारेको छ । उदाहरणका लागि माथिल्लो भेगका व्यक्तिहरूले लगाउने पोशाक तथा गहना आदि तिब्बती पोशाकसंग मिल्दछ । महिलाहरूले आङदुङ लगाउँदछन्, निकै मूल्यवान मुगा एवं तुथोको माला लगाउँछन् । तल्लो भेगका महिलाहरूले गुनियो, मखमली चोलो र घर्लक लगाउने तथा मुज्यात्रो पार्ने नाक कानमा गहना लगाउने चलन छ । पुरुषहरूले लगाउने पोशाकमा पनि केही हद अन्तर पाइन्छ ।

जिल्ला स्थित लामा जातीका व्यक्तिहरूको रहन-सहनलाई तिब्बती संस्कृतिले निकै प्रभाव पारेकोले उनीहरूसँग धेरै कुरामा मिल्दो जुल्दो छ । आइमाईहरूले आङदुङ लगाउँछन् र लामे मानिसहरूले छ्यूपा लगाउँदछन् ।

बोलिचालीको भाषा

(क) सदरमुकामभन्दा माथिका अर्थात् छसुम मनाङमा सबै व्यक्तिहरूले मनाङ भाषा बोल्दछन् । यो भाषा तलतिरका अर्थात् तीन गाउँलेहरूले बोल्ने गुरुङ भाषाभन्दा केही मात्रामा फरक छ । धेरैजसो शब्दहरू मिन्दो-जुल्दो भए तापनि उच्चारणमा निकै भिन्नता पाइन्छ ।

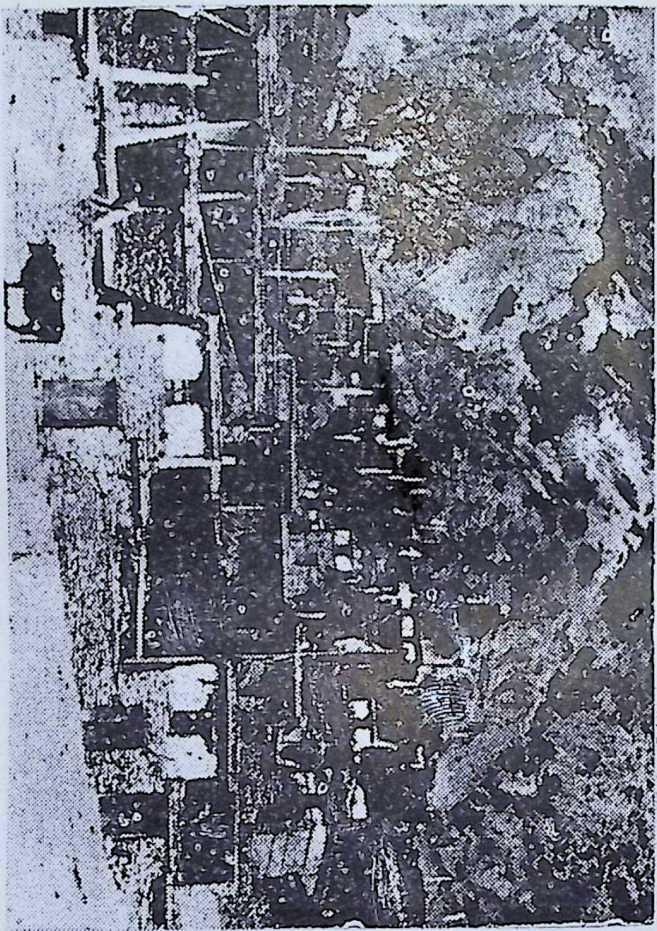
(ख) सदरमुकामभन्दा तलतिरका गुरुङहरू जुनसुकै समूहको भए तापनि सबैले एउटै गुरुङ भाषा बोल्दछन् । यिनीहरूको भाषा लमजुङ तथा कास्की तिरका गुरुङहरूको बोलिचालीको भाषासंग मिल्दो जुल्दो हुन्छ ।

(ग) लामा जातीको भाषा यस जिल्लाको विभिन्न भागमा बसोवास गरिरहेका लामा जातीहरूले लामा भाषा (तिब्बती भाषा जस्तै) लाईनै आफूहरूको बोलिचालीमा प्रयोगमा ल्याउँछन् ।

(घ) नार फूका व्यक्तिहरूले बोल्ने भाषा अधिकांश मनाङहरूको भाषासंग र गुरुङ भाषासंग पनि मिल्दो जुल्दो छ तापनि केही शब्दहरू र उच्चारणमा भिन्नता भएकै पाइन्छ ।

मनाङ्गे नारीहरू स्थानीय वेशभूषामा

मनाङ्ग गाँव

जुनसुकै क्षेत्रको मनाङ् निवासी भए तापनि एक अर्कोले बोलेको बुझ्दछन् । भेटघाटको समयमा प्रायशः स्थानीय भाषामै कुराकानी हुने गर्दछ र नेपाली प्रायः कमै मात्र कुरा गर्दछन् ।

अधिकांश मनाङ् निवासीहरू सिदासादा हंसिला रसिला र मिलनसार छन् । ऋ-ऊगडा गरी मुद्दा मामिलामा सकभर नलाग्ने र अडुमा तारिख बोक्ने काममा लाग्ने नपरोस् भन्ने खालको यिनीहरूको स्वभाव छ ।

स्थानीय चाड-पर्व एवं रीतिरिवाज

१. सदरमुकाम चामे क्षेत्रका लामा जातीहरूको

(क) तारो हान्ने:- हरेक वर्ष जेष्ठ महिनाको १, ३ वा ५ गते देखि सुरु गरी ५ दिनसम्म यो तारो हान्ने पर्व मनाइन्छ । पहिलो दिन देउता पूजा गर्ने, दोश्रो दिन रोग व्यथा नलागोस् भनि फुकफाक गर्ने, घर घरमा पसी रोग व्यथा भूत प्रेत धपाउने कार्य मामाहरूद्वारा गरिन्छ । तेस्रो दिनदेखि तारो हान्ने कार्य प्रारम्भ हुन्छ । स्थानीय विद्यालयको प्रांगणमा करीव ५० मीटरको दूरीमा दुवै तर्फ फल्याक खडा गरी राखिन्छ । दुवै तर्फ लाइन कोरिएको हुन्छ सो ठाउँमा उभिइ तारो हान्ने काम हुन्छ । भारतदेखि गएको बाण (Arrow) पुरानो धनुषमा चढाई ठीकसंग ताकी छाडिदिदा तुफानी वेगमा गएको बाण कहिले बाहिर जान्छ त कहिले फल्याकमा सानो तारो जस्तो गोलाकारको बनाइएको हुन्छ । चामे पारीका दुइजना र वारी (साम्दो गाम्दो) का दुइजना गरी एउटा निर्णयात्मक समिति हुन्छ । यसले पक्षपात रहित किसिमले तारोमा लागेपछि नम्बर जोड्दै जान्छन् र जुन पक्षको अंक बढी हुन्छ त्यसै पक्षको जित हुन्छ । यो पर्व मनाउन पहिलेदेखि जाँड र रक्सी बनाई राखेका हुन्छन् । जुन पक्षको जित हुन्छ सो पक्षको आधा र हारने पक्षले पूरा भनी जित्ने पक्षले रु. १००।- उठाउँछ भने हार्ने पक्षले रु. २००।- का दरले वारिपारि गाउँबाट रकम जम्मा गरी सो जाँड रक्सीको भूक्तानी दिने गर्दछन् र भोजमस्ती गर्दै खानपिन गर्दै गीत गाउँदै तारो हान्ने काम गर्दछन् । केही गरी दोश्रो दिन तारोमा बाँण लगाउन सकेनन् भने अर्कोदिन पनि सो तारो हान्ने काम जारी रहन्छ । चौथो दिनमा सो फल्याकमा राक्षसको मूर्ति गराई राख्दछन् र त्यस मूर्तिको नाइटोको भागलाईनै केन्द्र बिन्दु मानिन्छ । यसलाई लक्षगरी बाँण

हानिन्छ र नाइटोमा बाण लगाउन सक्नेलाई निकै मान गर्दछन् । यो राक्षसको नाइटो सकभर मानिसको रगत नत्र अरु कुनै पंक्षीको रगत र सो पनि नभए रातो रंग लगाई सो टागोट बनाइन्छ । दुवैतर्फ राखिएको फल्याकको केन्द्र बिन्दुमा बाण लगाएपछि काम सकिन्छ । केही गरी पहिलेको दूरीबाट बाण लाग्न नसके आखिरी समयमा केही नजिक गएर (अगाडि बढेर) पनि सो ठाउँमा बाण लगाउने गर्दा रहेछन् ।

तारो हान्ने काम दिनभर जसो सामूहिक गीत गाउँदै तारो हान्दै गर्दछन् । घरबाट मोठो मोठो खाना, रोटो आदि बनाई ल्याई सिंगार पटार भएका युवतीहरूले तारो हान्ने मानिसहरूलाई दिने गर्दछन् । एक किसिमको बजार लागे जस्तै हुन्छ । सो दिन तारो हानेको ठाउँमा मानको खातीर केही बेरसम्म नाच गान गर्ने र राती भएपछि गाउँमा गई रातभर नाच गान गर्ने गर्दछन् ।

पाँचौँ दिन गाउँलेहरूले उठाई राखेको पैसाबाट बनाई राखेको जाँड रक्सी खाने हिसाब गर्ने आदि कार्य गर्दछन् । यसै प्रकार लामा जातीको बढी वस्ती भएको अन्य ठाउँमा पनि (थोँचे वगर छापमा पनि) यस्को केही दिन पछि यस्तै चाड पर्व मनाइन्छ ।

(ख) ल्होत्सर:- तिब्बती भाषामा “ल्हो” भनेको साल र ‘सर’ भनेको फेरिने अर्थात् दुवैलाई संयुक्त गरी बोल्दा “ल्होत्सर” भनिन्छ र यस शब्दले नव वर्षारम्भको समयलाई जनाउँछ ।

मनाङ्गे जनताले मनाउने गरेका विभिन्न चाडपर्वहरूमध्ये “ल्होत्सर” पनि एउटा महत्वपूर्ण पर्व मानिन्छ । तिब्बती पात्रो (लामा पात्रो)को अनुसार मनाङ्गेहरूले पनि साल, महिना र गते आदिको अनुसरण गर्दै तिथिलाईनै गते जस्तो गरी व्यवहारमा प्रयोग गर्ने गर्दछन् । यसरी विक्रम सम्बत्को साधारणतः प्रत्येक सालको साध महिनाको अन्तिम हप्ता तथा ईस्वी सन्को लगभग फरवरी महिनाको पहिलो दोश्रो हप्तातिर पर्ने आउने साधे औंसीका दिन सालान्त र प्रतिपदाको दिन नयाँ वर्ष प्रारम्भ हुन्छ । वर्षको प्रारम्भ हुने दिन तिथिमा आधारित हुँदा कहिले अगाडि र कहिले केहीदिन पछाडि पर्ने पनि हुँदोरहेछ ।

चालुसाल (वर्ष) लाई विदाई र नयाँ जोस, नयाँ उमंग तथा नयाँ लिएर वसन्त पंचमीको केही दिन अगाडिमात्र, आउने नयाँ वर्षलाई स्वागत

गर्ना निमित्त यस खुशीयालीको उपलक्ष्यमा हरेक परिवारले आ-आपनो क्षमता र औकात अनुसार खर्चगरी राम्रो लगाउने, मीठो खाने र खुवाउने गर्दछन् ।

“ल्होसर” को अवसरमा मनाइ जिल्लाका माथिल्लो भेगका प्रायः सबै परिवारमा र सदरमुकाम चामे वरपरका तथा सोभन्दा तल वगर छाप, थोँचे र तिल्चे गाउँ समेतमा बसोवास गरिरहेका तिब्बती संस्कारलाई अपनाई आइरहेका लामा जातिका प्रायः सबै परिवारले यो पर्व विशेषरूपले मनाउने गर्दछन् ।

यस नव वर्षारम्भको खुशीयालीको निमित्त उनीहरूले माघे औंशीको दिन (मसान्तको दिन) देखिने अतियोहरू समेतको निमित्त मीठो मीठा र विभिन्न प्रकारका रोटोहरू तयार पार्ने कार्यमा व्यस्त रहन्छन् । यस पर्वमा पहिलो एक दुई दिनसम्म विशेष रूपले आ-आपनै घर परिवारमा बढी रमाइलो संग बसी खानपिन गर्दछन् । तेश्रो चौथो दिनदेखि आ-आपना इष्टमित्र र छिमेकी गाउँलेहरू समेतलाई बोलाई पालेसंग सबै परिवारले एकदिन एउटा घरमा जम्मा भएर खाने रमाइलो गर्ने र अर्को दिन अर्को घरमा सोही अनुरूप जम्मा भई खाने पिउने, नाच गान आदि गर्ने गर्दछन् । एवं रीतले एकले अर्को र अर्कोले अर्को परिवारलाई निम्त्याउदै सम्मानपूर्वक खानपिन गराउँदै विदा गर्दै गर्दछन् । यस्तोक्रम सम्बन्धित गाउँको परिवार संख्याको आधारमा कृण्डे १२।१५ दिनसम्म पनि चलिरहन्छ । धनी परिवारले धेरै परिकार एवं बढी राम्रो खानपिनको व्यवस्था गर्दछन् भने आर्थिकस्तर कम भएकाले त्यति राम्रो गर्न नसके तापनि विशुद्ध भावना र खुल्ला हृदयले खानपिन गराउने कुरामा अवश्य पनि पछि परेका हुँदैनन् ।

यस अवसरमा जसको घरमा निम्त्याइएको हुन्छ त्यहाँ सबै मानिस-हरू भेला भएर रोटो, मासु, छ्याङ, अरा, चिया कफी आदि खानपिन गर्दछन् । साथसाथै रूचो र उमेर अनुसार एक थरीले हाँसखेल एवं ठट्टा गरिरहेका हुन्छन् भने अर्काथरीले नाचगान आदि गरी वातावरणलाई नै निकै रमाइलो गराउँदछन् ।

अर्को दिनमा कसको घरमा जानु पर्ने हो सो कुराको पनि यस्तै जमघटमानै थाहा हुने गर्दछ । अर्थात् कुनै एक परिवारले त्यस अवसरमा सबैलाई अनुरोध गर्दै फलाना दिनमा आफूकहाँ आउन भनी निम्त्याउँदछन् ।

यस प्रकार अन्य जिल्लाका हिमाली भेगका शेर्पा तथा तिब्बती

नागरिकहरूले जस्तै गरी मनाङ्गेहरूले पनि "ल्होसर" लाई एउटा ठूलै पर्वको रूपमा निकै रमाइलो गरी मनाउने गर्दछन् ।

(ग) ड्यूङने : यो जेष्ठ महिनाको १३ देखि १६ सम्म स्थानीय लामाहरूले धर्मको लागि मनाइने समारोह हो । यसमा लामाहरू ३ दिन भोक (२ दिन पुरै निलाहार र तेस्रो दिन मात्र चिया आदि मात्र पिई) बसी माने-पेमे जप गर्दै गुम्बा र घरलाई परिक्रमा गर्ने गर्दछन् । अन्तिम दिनमा लामाले सबैलाई प्रसाद बाँडी दिने र बेलुका रातीसम्म नाच गान गर्ने गर्दछन् । चामे गाउँको पुरानो गुम्बामा यो कार्यक्रम हुने गर्दछ ।

(घ) छोंकर : चामे गाउँको वारिपारि दुबै गाउँ र तजेरबु समेतका जनताहरू मिली बंशाखको तेस्रो हप्तातिर तिथि र साइत मिलाई धार्मिक किताबहरू १६ वटा कन्या केटीहरूलाई मात्र बोकाई शंखको जस्तै आवाज आउने बाजा र अन्य केही ढोलकहरू बजाउँदै धुप जलाई लामाहरू अगाडि लागि यी गाउँलेहरूको खेतीपाती गरिने सबै ठाउँ (वारोहरू) मा घुमफिर गर्दछन् । यसरी यी लामाहरू र अन्य केटीहरूले बोकी ल्याएको किताबहरूको दर्शन गर्न, प्रायः सबै घरबाट डीङ धुप गर्दा बुढा बुढी समेत जाने गर्दा रहेछन् । भन्न बाली खेतीपाती राम्रो हुने कुनै प्रकारको दैवी प्रकोप नपर्ने वा पर्नेबाट रोकावट हुन्छ भन्ने विश्वासमा स्थानीय जनताले प्रत्येक वर्ष यो धार्मिक समारोह गर्ने गर्दा रहेछन् ।

(ङ) विहावरी : चामेतिरका लामा जातीहरूमा विहा गर्ने चलन अनौठोने मानिन्छ । कहिले काहीँ छोराछोरीले आफ्नै आमा, बाबुको विहा देख्न सक्दछन्, यो कुरा सत्य हो । केटा र केटीहरू दुवैले स्वतन्त्र रूपले आफ्नो जीवन साथी छान्ने चलन छ । आ-आफ्नो छनौट भएपछि तुरुन्तै विहा गर्ने चलन कम छ । केही वर्ष साथीको रूपमा भेटघाट गर्ने, केटीको घरमा जाने आउने चलन छ । यसपछि कुनै कुनैले चाँडै पनि विहा गरिहाल्दछन् भने कसैले दुवैमा सम्बन्ध भएर बच्चा पैदा भंसकेपछि मात्र विहा गर्ने चलन पनि साधारण जस्तै छ । विवाह गर्ना निमित्त दुलाहाका तर्फबाट मानिसहरूले छ्याङ आरा (जाँड रक्सी) लिएर कुन दिन विहा गर्ने भनि दिनको निधो गर्न जाने चलन छ ।

वार्ताद्वारा कुरा नमिलेमा एक पक्षले इन्कार गरे तापनि चोरी गरेर पनि विहा गर्ने गरिंदो रहेछ ।

(च) ध्यावा (मृत्यु संस्कार): लामा जातीका मानिस मरेको अवस्थामा गरिने कार्यलाई ध्यावा भन्दछन् । लामा जातीमा कुनै मानिसको मृत्यु भयो भने थाहा पाउनासाथ सबै जसो गाउँलेहरूले प्रत्येक घरबाट केही मात्रामा तोरीको तेल लिएर मृतकको घरमा आउछन् । सो तेल मरेको मानिसको नजिक बत्ती बाल्ने कार्यमा मात्रै प्रयोग गरिन्छ । १०८ वटा बत्ती बालिन्छ । छिमेकीहरूले ल्याएको तेल नसकिएसम्म बत्ती जलाई राखिन्छ । मरेको मानिसलाई बोलाई लामाद्वारा फुकफाक गरिन्छ । (फुकफाक गर्नुको मुख्य तात्पर्य के भने धेरै अधिको कुरो हो मरिसकेको मानिसलाई कुकुर वा विरालोले छोडिदिएछ अनि सो मृतक व्यक्ति बोलाहा जस्तो भएर उठेछ । उसको सासले भेटेसम्मको अरु मानिसहरू पनि बोलाहा जस्तो हुन लागेछन् । यस्तो नहोस् भन्ना निमित्त हालसम्म पनि मरेको मानिसलाई लामाले फुकफाक गर्ने चलन चलिआएको रे) फुक्ने काम सकेपछि लामाले जोखना हेर्छ, अर्थात् कुन दिशातर्फ लास लँजानु पर्छ भनी दिशा छुट्याउछ । त्यसपछि सो लासलाई पोल्ने हो वा काट्ने (टुक्रापारी पर्याकने) अथवा माटोमा गाड्ने भनी यसको पनि निर्णय गर्दछ । लामाले साइत हेरेर जे जस्तो आदेश दिन्छ सोही अनुसारनै गरिन्छ । साइत नमिलेमा २।३ दिनसम्म पनि मुर्वालाई घरै राखिन्छ । शनिवार कुनै हालतमा पनि लास उठाई लँगदैँन । लास लागी सतगत गरिसकेपछि तोर्मा बाडिन्छ । किरिया गर्ने चलन रहेनछ । छुवाछुत बार्ने चलन पनि छैन । तर मानिस मरेको ४९ सौं दिनमा गाउँलेहरू बोलाई पूजा गरिन्छ । यसदिनमा सबैलाई खुवाउने तोर्मा बाड्ने र बत्ती बाल्ने समेत काम हुन्छ ।

२. सदरमुकाम माथिका मनाङ्गेहरूको चाडपर्व

(क) तारो हान्ने पर्व: लामाको पात्रो अनुसार मनाङ्गेहरूको तेथ्रो महिनाको ३ गते (हाम्रो वंशाख महिनातिर पर्दछ) देखि सुरु गरी ८ गते सकिन्छ । यसरी ६ दिनसम्म विभिन्न कार्यक्रमका साथ यो तारो हान्ने पर्व रमाइलो साथ मनाइन्छ । पहिलो दिन तार्कै राखिन्छ । करीव ५० गज जतिको दुरीमा दुइतर्फ २ वटा फल्याक खडा गरिन्छ र देउताको पूजा गरिन्छ । दोश्रो दिनदेखि तारो हान्न सुरु गरिन्छ । यसै तारो हान्ने अबधीभरमा वर्षभरिको ढाँवा सेर्पाहरूको हरहिसाव गर्ने वरबुझारथ गर्ने नयाँ ढाँवा सेर्पा र पियनको हेरफेर आदि पनि यसै समयमा गरिन्छ । यस अवसरमा नाच गान गर्नुका

साथै छ्याड, आरा चिया आदि खानपिन हुन्छ । तारो हान्दा बाजी राखिन्छ । हाने पक्षले खानपिन गर्दा भएको खर्चको भुक्तानी दिनुपर्ने व्यवस्था परम्परा अनुसार मिलाई राखिएको छ ।

(ख) यार तोड:- (वर्षे चाड अथवा घोडा दौड) लामा पात्रो अनुसारको सातौँ महिनाको ३ गतेदेखि घोडा दौडाउने पर्वको मनाइ गाउँदेखि सुरु हुन्छ । मनाइ तथा टंकी गाउँ समेतका गरी करीव १६ वर्ष माथि तथा ४० वर्ष मुनिका सबै केटाहरू अनिवार्य रूपले (केटीहरू आफू खुशी) यो घोडा दौड कार्यक्रममा भाग लिनु पर्छ । सर्वप्रथम तोकिएको ठाउँमा (गाउँको नजिकै पूर्वतर्फ) घोडाहरू जम्मा गरी सबैजना आए नआएको जाँच गरिन्छ । नआउनेलाई जनही रु. ८१- का दरले जरिवाना गरिन्छ । सबै जम्मा भएपछि घोडा दौडाउने कार्य सुरु हुन्छ । धेरै समयसम्म समूह समूहमा यताबाट उता र उताबाट यता गरी घोडाहरू दौडाई आफ्नो पराक्रम देखाइसकेपछि बेलुकीपख मनाइ केटा एवं केटीहरू समेत सबै घोडामा चढी भ्राका गाउँतर्फ जान्छन् । भ्राका गाउँमा पुग्दा भ्राकाकैले स्वागत गर्दछन् । केही समयपछि विभिन्न घरमा आ-आफ्नो नाता-गोता काहाँ पाहुनाको रूपमा बसी खानपिन गरेपछि ताहाँको नाचघरमा जम्माभै रातभर नाच गान हुन्छ । अर्को दिन मनाइतर्फ फर्किन्छन् । मनाइ गाउँमा पनि गाउँको माझमा रहेको नाचघरमा २ दिनसम्म नाच गान गरी बडो रमाइलोको साथ यो पर्व मनाउँछन् ।

मनाइहरूको घोडा दौडको करीव ८१० दिनपछि भ्राका गाउँले-हरूले घोडा दौड गराउँछन् । यसमा पनि मनाइहरूकै अनुसार हुन्छ । त्यसै-गरी खाडसार, पिसाड, ध्यारू समेतका गाउँहरूमा पनि करीव, करीव मनाइ-हरूले जस्तै गरी पर्व मनाउँछन् । तर पिसाड गाउँकाले घोडा दौडाइसकेपछि गाउँभन्दा निकै माथि डाँडोमा रहेको देउताको थानमा गई देउताको दर्शन गरी वत्तीबाली फर्कि आउँछन् र रातभर गाउँको गुम्बा घरमा नाच गान गर्दछन् । पिसाडहरूले यो पर्व ३ दिनसम्म मनाउँछन् । खाडसार गाउँमा पनि निकै रमाइलोसँग यो पर्व मनाउँछन् । घोडा दौडाउने कार्यक्रम उस्तै भएपनि यहाँ एउटा विशेषता के छ भने यो दिन छ्याड आरा खाई रंग रमाइलो गर्नुका साथै आफ्नो परम्परादेखि चलन चलिआएको भए तापनि अलि केही सरम लाग्ने किसिमको काम पनि हुन्छ र अर्थात् सो दिनमा ठिठा ठिटीहरूले पिठोको

भूर्ति जस्तो वनाइ आपनो गुप्ताङमा जोडी निक बेरसम्म एक अकालि दाढने धकेल्ने पनि गर्दछन् रे ।

(ग) वतेन:- हरेक ३ वर्षको कार्तिक २० देखि २५ गते भित्रमा यो चाडलाई निकै ठूलो पर्वको रूपमा ८ दिनसम्म विभिन्न समारोह गरी मनाइने गर्दछन् । ६ दिन जति गाउँलेहरू जम्माभै नाच गान गरी जाँड रक्सी खाई बडो रमाइलो गरी मनाइन्छ । त्यसै अवधिको अन्तिम २ दिन जति गाउँमा रोग व्यापी नआवोस् देवी प्रकोप नपरोस् भनि लामाहरूले पूजा गरी पिठो फुकी प्याक्ने वन्दुक पडकाउने आदि कार्य गरिन्छ । यो पर्व शत्रु नास गरी विजय प्राप्त गरेको उपलक्ष्यमा प्राचीन कालदेखि मनाउँदै आएको बुझिन्छ ।

(घ) नै:- वतेन नपने (माथि 'ग' मा उल्लिखित पर्व नपने) सालको यसै अवधितिर (कार्तिक, मंगसिरतिर(घोडा दौड जात्रा मनाउँछन् ।) यस बखत मनाइबाट डावल गाउँसम्म आउने गर्दछन् । तर डावलका व्यक्ति-हरू भने मनाड जाने गर्दैनन् ।

(ङ) अन्तेष्टी समारोह:- मनाडहरूले कुनै मानिसको मृत्यु भयो भने करीव २-३ दिनसम्म घरमा राख्दछन् । लासलाई नयाँ नयाँ कपडाहरू लगाई सफा सुवर गराई राख्दछन् । हर समय बत्ती जलाई नजिक राख्दछन् । आफन्तहरू छुट्टाङ लिई घेर्न आउँछन् । सतगत गर्ने दिनमा लासलाई कुर्सी जस्तोमा सिधै बसाली मानिसहरूले वोकी लैजान्छन् र लामाको निर्देशन अनुसार लासलाई जलाइन्छ र होम आदि पनि गरिन्छ । जलेको खरानी ३ दिन पछि मर्स्याङदी नदीमा बगाउने गर्दछन् । लास जलाउने ठाउँ साधारणतः गाउँलेहरू सबैको एकै ठाउँमा हुँदो रहेछ । जनताले चन्दा पनि दिने चलन छ । सो चन्दा मध्येको आधा जति रकम लामालाई दिने र अरु आगन्तुकलाई ख्वाउने पिलाउने कार्यमा खर्च हुने गर्दछ ।

मानिस मरेको केही दिन पछिदेखि वर्ष दिन भित्रमा भात पकाई त्यसको डल्ला पारी प्रत्येक घरको परिवारको संख्याको अनुपातमा गाउँ भरमा वितरण गरिन्छ । ठूला ठूला परिवारमा त भ्राका र मनाड दुई गाउँसम्ममा पनि वितरण गरिन्छ । आजकाल केही हदसम्म यसरी वितरण गर्ने प्रथा कम हुँदै गएको छ ।

३. सदरमुकामभन्दा तलका गुरुङहरूको रितिरिवाज र चाड पर्व

(क) चाडपर्व.- सदरमुकामभन्दा तलका घले एवं गुरुङ परिवार-हरूले दशैं तिहार तथा साउने संक्रान्ती, माघे संक्रान्ती लगायतका चाडपर्वहरू निकै रमाइलोसंग धुमधामका साथ मनाउने गर्दछन् । पुस १५ को मध्येरातमा विशेष प्रकारको खाना खाने चलन पनि छ ।

(ख) विवाह: गुरुङ र घले जातीहरूको विवाहवारी साधारणतः एक अर्कोमा गर्ने चलन छैन । तर पनि यी दुवै जातीको विवाहको तरीका भने एकै प्रकारको हुन्छ ।

गुरुङ समाजको चलन अनुसार पाएसम्म आफ्नै मामाकि छोरीसंग नै विवाह गर्ने चलन छ । मामाको छोरोलाई उसको हकनै लाने रहेछ । आफ्नै मामाको छोरी नभए नजिकको मामाको छोरी र सो पनि नमिलेमा मात्र अन्यत्र आफ्नो जात मिल्ने ठाउँमा विवाह हुने गर्दछ ।

विवाहको कुरा गर्ने केटाको तर्फबाट एकजना मानिसलाई रक्सीको पुङ लिएर केटीको घरमा पठाइन्छ । कतै कतै खास गरेर घलेहरूमा यसरी पठाउने व्यक्तिलाई काजी भनिन्छ । आफ्ना सम्बन्धित भाइहरू जम्मा गरी सरसल्लाहा गरेपछि केटी दिनमा मंजुर गरेको खण्डमा त्यसरी केटाकोतर्फबाट पठाइएको रक्सी स्वीकार गरी सबैले खान्छन् । तर दिने इच्छा नभएमा सो रक्सी फिर्ता पठाइन्छ । केटी दिने निश्चय भएपछि रक्सी लिई जाने व्यक्तिले चारजात समूहको भए रु. १०।- र सोह्रजात मध्येका भए रु. ५। दिन्छ । यसरी प्राप्त भएको रूपैयाँ फलाना केटाको फलानी केटीसंग विवाह हुने पक्का भयो भनि सबैलाई जानकारी गराउन निमित्त चुरोट आदि किनी सबैलाई बाँडिने कार्यमा खर्च गरिन्छ ।

विवाहको दिन निश्चित भएपछि दुलाहातर्फबाट जन्ती जाँदा रक्सीका पुङहरू र रोटीहरू लिएर जाने चलन छ । केटीको घरमा पुगेपछि जन्तीलाई केराको गानो वा जराको स-साना टुक्रा गराई फूलपातीमा मिलाई पर्सिन्छ । त्यसपछि स्वागत सत्कार गर्दै भित्र्याइन्छ । केटीको घरभित्र पस्नुभन्दा अघि ढोका बाहिर जिवाद्वारा (जन्तीतर्फको नाइकेले) पर्सा गाडिन्छ । उचित साइतमा गोडा धुने (जलखाने) काम सकेपछि कन्यादान कार्य हुन्छ ।

गुरुङ जातीको विवाह गर्दा दुलाहाले दुलहीलाई सिँदूर लगाइदिने चलन छैन । उनीहरूको आफ्नै छुट्टै चलन छ । विवाहकै दिनमा (रातीमानै)

तेनो दिनु पर्वछ । तेनो दिने भन्नाले दुलाहाले दुलही पक्षलाई ६ मुका (तीन मोहर) रोटी र रक्सीको पुड समेत मिलाई दिने चलन छ । अर्को दिनमा दुलही लिएर घर फर्किन्छ । दुलाहाको घरमा पुग्ने समयमा पसिन्छ र बढाई समेत गरी दुलहीलाई भित्र्याइन्छ । यसको भोलिपल्ट भोज खुवाउने कार्य हुन्छ यसबखत भोज खान आउनेहरूले आफ्नो क्षमता अनुसार दुलाहाको अगाडि राखिएको थालमा रूपैयाँ राखिदिने चलन छ । कसै कसैले फेता लगाईदिने चलन पनि छ ।

विवाहको कार्य सकिनासाथै "भोलैं" पयाक्ने कार्य हुने पर्वछ । भोलैंको सामानमा केही भात राम्रो खालको जाँड नक्कली जाँड (छेक्रा) र आगोको अगुल्टो समेत दोबाटोमा रहेको सिस्नाको गाँजमा लामा काँकीले मंत्र पढी पयाउनु पर्वछ । नराम्रो ग्रह आदि काटिई स्वस्ती शान्ति हुन्छ भन्ने विश्वासमा यो भोलैं पयाक्ने चलन छ । यो कार्य सकिएपछि मात्र विवाह संपन्न भएको मानिन्छ ।

दुलही घरमा ल्याएपछि दुलहीको माइतिघरमा ससुरा (मामा)लाई फेटा र सामु (अर्थात् माइजु) लाई क्रैमु (मुज्यात्रो) पठाई दिनु पर्ने चलन पनि छ ।

(ग) अपौ कार्य:- गुरुङ जातीमा कुनै मानिस मरेपछि निज मृत व्यक्तिलाई तान्ने एवं शुद्धिकरण समेतको निमित्त यो अपौ गर्ने गरिन्छ । जुन दिनमा मानिस मर्छ सोही दिनमा वा तेश्रो, पाँचौ, सातौं, नवौ आदि बिजोर दिन अथवा कहिले काहीँ ३ महिना वा ३ वर्षभित्रसम्ममा पनि यो अयौ कार्य गर्ने गरिन्छ ।

मानिसको मृत्यु भएपछि साइत हेरिदिन तोकिएपछि नाता कुटुम्ब, लामा काँकी तथा ध्यात्रेहरू समेत सबै सम्बन्धित व्यक्तिहरूलाई बोलाइन्छ । यसपछि मरेको मानिसको नाम भित्रराखी मृतकको आत्मालाई बोलाई पुतली जस्तो आकारको (ल्प) बनाई त्यसको भित्र नाम वा फोटो राखी नचाउदै ऊधारी र तोक धुङ (ठूलो मादल) बजाउदै गीत गाउँदै दोबाटो वा मुर्दा जलाएको ठाउँदेखि घरसम्म लगिन्छ र पूजा पाठ गरिन्छ । यसै सिलसिलामा १०८ वत्ती जलाइन्छ र तोर्मा बनाई सत्रैलाई बाडिन्छ र मर्त्य लोकबाट स्वर्ग लोकमा तान्ने (पठाउने) अनेकन विधिहरू लामाद्वारा गरिन्छ ।

ध्यात्रेहाली अधौ गनै कार्य अपनाइएमा एउटा जिउँदै चरालाई विधिपूर्वक मंत्रोच्चारणा गरी कुनै रुखमा खास गरेर बाँसको रुखमा छोडिन्छ । सो चरा तल फेदबाट क्रमैसंग माथि माथि चढ्दै जान्छ र टुप्पामा पुगेपछि मात्र उडेर गयो भने सो मृत व्यक्ति मर्त्यलोकबाट क्रमैसंग स्वर्गलोकमा जान सफल भयो भन्ने निजका परिवारहरूमा विश्वास हुन जान्छ ।

पहिले ल्याएको पुतलीलाई लिएर तिम्नो मन हात्ती मनसंगै छ भन्ने सोचेका होला तर अब हामीसंग तिम्नो सम्बन्ध तोडियो अब तिमोले आफ्नो मन यसतर्फ नलगाउनु स्वर्गतर्फ जानमा समर्थ होउ भन्ने समेत भावार्थ भएको गीत गाउँदै दोबाटो अथवा मसानघाटतर्फ लगी पयाकिन्छ ।

लामा अथवा ध्यात्रेहरूलाई विभिन्न प्रकारको दान दक्षिणा दिने चलन पनि छ जसमा गाई दान, सुन चाँदी दान तथा भूमो दान समेत गर्ने गर्दछन् । यहाँका गुरुङ जातीमा लासलाई जलाउने चलन छ ।

रोदी घर

तल्लो भेगका गुरुङ तथा घलेहरूको हरेक गाउँमा कम्तिमा पनि एउटा रोदी घर हुने गर्दछ । गाउँलेहरूको घर मध्ये कुनै एक जनाको घरमा रोदी घर कायम गरिन्छ र घरको बाबुलाई रोदी बाबु र आमालाई रोदी आमा भनिन्छ । सम्बन्धित गाउँका प्रायः सबै युवक युवतीहरू यस रोदी घरमा बेलुकी भेला भएर मादल बजाई विभिन्न लोक गीतहरू गाइ नाचगान आदि गरी रमाइलो गरिन्छ । कहिले काहीँ एक गाउँका व्यक्ति अर्को गाउँको रोदी घरमा जाने आउने चलन पनि छ । यस प्रकार मनोरंजन गर्ने ठाउँको काम पनि यस रोदी घरले गरेको हुन्छ भने कुनै कुनै केटा केटीहरूको आफ्नो जीवन साथी रोज्ने मौका पनि यस ठाउँमा आउँदा जाँदा मिलाएका हुन्छन् । दिनभर कामले थाकेका युवक युवतीहरू बेलुकी रोदी घरमा गएर रसरंगमा चुर्लुम्म हुन्छन् । यहाँ नयाँ नयाँ गीतहरू तुरुन्त तुरुन्तै श्रृजना हुन्छन्, रचिन्छन् र तुरुन्तै गाइन्छन् पनि । यसरी रोदी घरमा गाइने गरेका गीतहरू मध्ये नमुना स्वरूप केही स्थानीय गीतहरू तल दिइएको छ ।

रोदी घरमा गाइने गीतहरू

(नेपाली लोक गीतहरू)

माथि लेखः हिउँ पःयो पर्शन

बहल पायो मायाको दर्शन

आकाशमा तिरमिरे लम्किरा

लाउँछु माया हजूरको गाउँतिर

बत्ती बाल्छु मानस बत्तीदार

गाउँने थियो लाग्छकि दिग्दार

वन पालेमा दाउराको खालिया

लाने भए मन गर बलिया ।

आज मेरो माया कहाँ भेट्यो होला

पुरानो माया बिस्योकि छ होला

अचार मीठो अमिलो चुकले

बोली देउन सरस्वती मुखले

घर मेरो यहाँ होइन मनाङ

राखिदेउ मेरो दिल छलंड

माइती तिम्नो क्या राम्रो जीवन

भयो मलाई जीवनको सम्मान

मेरो माया नौडाँडा पाखामा

पुगिसक्यो हजूरकै गाउँसम्म

आजसम्म हजूरकै काखमा

भोलिदेखि कुन डाडै पाखामा

गुरुऊ भाषाका केही गीतहरू

देवताये दर्शनः लक्ष्मी कोम्बारी ॥

ख. ख. डाइमो मिथेमै रोधिरी ॥

फ्रों फेजे च खोजी पिपार ।

लुदो मै मै डयो वंसा तिपार ॥

निरमसी मैं तैं कों

लुब्दे आलुव मि थेब्ने सैं तैंकों ॥

उपरोक्त गीतको, नेपालीमा भावार्थ :

देवताको दर्शन गर्ने ठाउँ गुम्बामा

आउँ आउँ लाग्छ बहिनीहरूको रोदीमा

गोठ पुग्यो त्यो माथि पिपरा

वसौं माइती एकचोटी वंसेमा

निरमसी औषधी होनी

बस्ने नबस्ने हजूरको मन होनी

दोश्रो किसिमको गुरुङ गीत

ओ मै. मै. आछ्छाले आड्छाले च्योडे भन्दा कालिनौ

बिन्ती मुडिल्रोधिरी कुदो संरी खंयौ डालेनौ

डयो वालो चप, डयोवालो टिप तिल्ले पिउवै जुनिरी

चु. छवली थितो चाल्दो स्योमुमै संसार दुनेरी

ओ । मै. मै.....

वंशरवं छयाना डयो योरवं माना चुरोटै थुँवरी

सै गौरो आलादो आपनै मै, मै रोधिरी कुवरी

यस्को नेपालीमा भावार्थ :

हे माइति- कुनै कुरा तरात्रो भए पनि, सत्कार गर्न नसकिय

पनि अथवा पातीभन्दा तितो भएपनि र मनमा जस्तोमुक्त लागे पनि

बिन्ती छ है रोदीमा वसौं ।

यो संसारिक जीवनमा हामीहरू गुरुङ समाजमा जन्म लियौ
यस रितिथितिमा चलिदेछु । त्यसैले हामीहरू संगै बसौं, संगै खाउ...

हे. माइती

बैँसको छाना हाम्रा हातको मान सम्मान खानेमा मन—
गहिरो नगर आफ्नै माइती हो रोदीमा बसौन ।

क्यूती थुंले दुःख मुना वर्ष मुलारी खेलीयावा खंली
टिप आगुए युलारी.....

हो- मै. मै तिरिचमी कोइमी आरस्यां आत ।

माया विभतोई आरे आव मायु जात ॥

हो चमि कोइमी विन्ति मुहँ लतो पुकारा ।

आया विता सुमै आयु पिनो गुहारा ॥

हो- चमि कोइमी दानलसी कुटुम्ब तिरौ अंश

अंश चसी दर्तालसी, मथुनँ मिरी ॥

हो- डाना आया वाबुदँ आमा करीमै मुलारी ।

चु जिन्दगी वितिल खामो जन्म युलारी ॥

हो- चम जन्म पिनो आमा पहिलो मुखारी ।

चमी जन्म आपिनो आमा डयोए कोखरी ॥

क्यूती थुंले दुःख मुना वर्ष.....

नेपालीमा भावार्थ :

पानी खाए तापनि दुःख लाग्छ वर्षको माऊमा

कसरी जाने कसरी बस्ने अर्काको गाउँमा

हो- माइतीको घरमा छोरी बेटी नभएर हुँदैन ।

माया भनेको केही छैन बुवा माइती जात ॥

हो- छोरी बेटी विन्ती छ है गर आफ्नो पुकार ।

जान्न भने सुख पाउदैन दिनुहोस् गुहार ॥

हो- छोरी बेटी दान गरी कुटुम्बको घरमा ।

अंश खाई बर्ता गरी माइतीको गाउँमा ।

हो- भित्र जान बाबु र आमा करीमै गाउँमा ।

यो जिन्दगी बित्न सकिन्छ जन्मेकै ठाउँमा ॥

हो- छोरा जन्म देउन आमा पहिलो पटकमा ।

छोरी जनम नदेउ आमा हामीको काखैमा ॥

पानी खाए तापनि दुःख लाग्छ वर्षाको याममा ।

कसरी जानु कसरी बस्नुको अर्काको गाउँमा ॥

स्यात्रु नाच

सदरमुकाम चामे समेत र आसपासका लामा जातीका र माथिल्लो भेग मनाङका युवक युवतीहरूले साधारणतः आ-आफ्नो गाउँमा नाचगान गर्ने बनाइएका नाचघरहरूमा जम्मा भै समय समयमा नाचने गाउने गरी मनोरंजन गर्ने गर्दछन् । यिनीहरूको नाचगान सामुहिक रूपमा हुने गर्दछ । करीव १०, १२ जनाको समूहमा नाचिने स्यात्रु नामक यो नाच निकै आकर्षक एवं रमणीय हुन्छ । यस नाचमा कम्तिमा पाँच छ जना महिला एवं पाँच छ जना पुरुष भएर एकले अर्काको हात समाती एउटै गतिमा अधिपछि छुट्टा हल्लाई पंतलाको ताल मिलाई सिधा लाइनमा लागेर अथवा गोलाकार भएर विभिन्न प्रकारले नाचने गाउने गर्दछन् । सुरुमा एक जनाले सारंगी जस्तो बाजाको मसिनो आवाज निकाली निकै सुरिलो र लामो स्वर हुने गीत भन्दछ र त्यसपछि समूहमा पुनः सबैले एकै स्वरमा लय मिलाई गाउने गर्दछन् ।

स्यात्रु नाच नाचदा पुरुषहरूले छ्यूपा एवं टोप लगाउँछन् र महिलाहरूले आङदुङ समेतका निकै आकर्षक पोशाक लगाउने गर्दछन् । यस नाच अन्तरगत लोग्ने मानिसहरूले काठको फल्याक बिच्छ्याई त्यसमाथि जुत्ताले ठोकी ... ढप गर्दै आवाज निकालनुका साथै सबैले एकै पटक मुखबाट पनि छु...छु..., से...से आदि एकैस्वर निकालेको आवाज बडो रमाइलो एवं जोशीलो समेत हुन्छ ।

यस स्यात्रु नाचमा सदरमुकाम वरपरका लामा जातीले गाउने केही गीतहरू र यसको भावार्थ यस प्रकार छन् ।

दा च्यूङटोला ... ।

स्येम्वा गंला मन्टो गंला लहवा ग्याप्ता

स्येम्बा स्यूङला मन्टो स्यूङला छुमुग्यूसा
 स्येम्बा उइला मन्टो उइला लामा स्यूसा
 चपि लामा सुङचुङ स्येम्बा यस्यो सुङचुङ
 चपिलामा सुङचुङ मनि डाङस्यो सुङचुङ
 नासो स्येम्ची नावा, नावा लुलायाङ सुङ

नेपालीमा भावनार्थ :

युवक युवती हो- हिमालयमा नजाउ त्यहाँ हावा चल्ने ठाउँ हो, तल
 खोल्सातिर नजाउ त्यहाँ नदी बग्ने ठाउँ हो, भीर पहाडतर्फ नजाउ
 त्यहाँ गुफा बस्ने ठाउँ हो, जब लामाले देख्छ तब लामाले माथि बोला-
 उँछ । लामाले मानी (ओं मणी पदमै हूँ) जप भन्छ, तर युवक युवती
 जोशले गीतमै भुलायो ।

ढिकुर प्रथा

गुरुङ भाषामा ढिकुरलाई दुगुर भन्दछन् । 'टु' भनेको उठाउने र
 कोर भनेको पालेपालो, कोरको अपभ्रंसमै गुर हुन आएको छ । यसरी दुगुर
 भन्नाले पाले पालो गरी रकम उठाउने प्रथा बुझाउँछ । यसै दुगुरलाई नेपालीमा
 ढिकुर भन्ने गर्दछन् । यस प्रथामा कुनै एक व्यक्तिलाई पँसाको खाँचो भयो भने
 आफ्नो व्यवहार चलाउन निमित्त निजले जाँडको (छ्याङको) पुङ लिएर
 आफ्ना छिमेकी गाउँलेहरू कहाँ गई ढिकुर खोलीं यसमा तपाईं संलग्न हुनुहोस्
 भनि सो छ्याङको पुङ अगाडि राखी अनुरोध गर्दछ । यसरी अनुरोध साथ
 राखिएको छ्याङ निजले स्वीकार गरी खाएमा ढिकुरमा सम्मिलित हुन मंजुर
 भयो भन्ने र जाँड खान इन्कार गरेमा ढिकुरको सदस्य हुनमा वा संलग्न हुनमा
 इन्कार गर्नु भन्ने बुझिन्छ ।

यस प्रकार जतिजनाले स्वीकार गरे ती सबैजना तोकिएको मितिमा
 तोकिएको ठाउँमा भेलामै रकम संकलन गर्दछन् । यसपछि यो यस प्रकारको
 शर्तमा ढिकुर रकम उठाउने तथा वितरण गर्ने भन्ने समेत निर्णय गरिन्छ ।
 ढिकुर आमा भन्ने व्यक्ति पनि यसै अवसरमा चुनिन्छ, र यस वर्षको पहिलो
 पटक रकम उठाउने, (सुरूवात गराउने) व्यक्ति बाहेक भविष्यको निमित्त कुन

व्यक्तिले कुन पटकमा ढिकुरको रकम बुझिलिने भन्ने कुरा गोला प्रथाद्वारा र कति कति अवधिमा ३ महिना वा ६ महिनामा ढिकुर रकम उठाउने भन्ने समेत सोही दिनमान (प्रथम मिटिङमान) निर्णय गरी सो क्रम लेखी राखिन्छ ।

दोश्रो पटकदेखि ढिकुर आमाले एक महिना अगावै फलाना दिनमा ढिकुर जम्मा गर्ने भनी सूचना दिन्छ र सबै ढिकुर माइले सो दिनमा तोकिएको ठाउँमा जम्मा गर्ने रकम जम्मा गर्दछन् । यस पटकदेखि सुरुमा जम्मा गरेको रकम र त्यसको तोकिएको दरले हुने ब्याज समेत गरी रकम जम्मा गरिन्छ र दोश्रो नम्बरमा परेको व्यक्तिले बुझिलिन्छ । एवं प्रकारले प्रत्येक अवधिमा पहिले उठाएको रकम र त्यसको ब्याज समेत थपदै उठाउँदै गरिन्छ र क्रमसँग सबै ढिकुर भाइहरूले लिने गर्दछन् । ढिकुर आमालाई हरेक पटकमा रकम उठाई लैजाने व्यक्तिहरूले उसको दस्तूर बुझाउनु पर्दछ ।

तोकिएको समयमा कुनै ढिकुर भाइ नआएमा निजलाई पूर्व निर्धारित जरीवाना लाग्दछ । यसैगरी ढिकुर आमालेनै जम्मा हुनु पर्ने दिन तोकिएको समयमा खबर नगरेमा निजलाई पनि अरूलाईभन्दा कन बढी जरीवाना लाग्दछ ।

दण्ड जरीवाना वापत र स्युंदै वापतमा जम्मा भएको रकम पनि ढिकुर उठाउनेवालाले नै जम्मा लिई अर्को पटक उठाउनेलाई साँवा ब्याज समेत बुझाउनु पर्दछ । यो रकम (स्युंदेबाट आएको) ढिकुर कोषको हो दर अन्तमा जति हुन आउँछ सो रकम सबै सदस्यहरू बसी खानपिन गर्ने कार्यमा खर्च गर्दछन् ।

यस ढिकुर प्रथामा सदस्यहरूको सीमा (हद) छैन । इच्छुक भए जतिका व्यक्तिहरू सम्मिलित हुन सक्दछन् । हालसम्म मनाङमा घटीमा १५ जना र बढीमा ५० जनासम्म सदस्यहरू भएको पाइन्छ । ढिकुर उठाउने व्यक्तिले सोही ढिकुरका सदस्यहरू मध्येबाट रकम उठाउनु अघि एक जना जमानी राखेकै हुनु पर्दछ । नत्र रकम उठाउन पाइदैन ।

मनाङहरूको ढिकुर प्रथा र थाक खोलाका थकालीहरूले प्रचलनमा ल्याएको ढिकुर प्रथामा केहीहदसम्म भिन्नता पाइन्छ । मनाङहरूमा स्युंदेको पनि चलन छ भने थकालीहरूको ढिकुरीमा ढिकुरी उठाउने (खोल्ने) दिनमा घटाघट गर्ने चलन छ । यो दुईमा मुख्यतः यिनै भिन्नता देखिन्छ । अर्थात् मनाङहरूले तोकिएको दिनमा तोकिएको व्यक्तिलाई ढिकुरको रकम उठाउन

बिन्ध्यन् र पूर्व निर्धारित व्यक्तिलेन पाउँछ, पाउने व्यक्तिले मले यो यस दिनमा यति रकम पाउँछ भनि निश्चित हुन्छ । तर थकालिहरूको ढोकुरीमा यस्तो निश्चितता हुँदैन । मनाङ्गेहरूको ढोकुरीमा पहिलो मिटिङमा कुनै व्यक्तिले दोश्रो वा तेस्रो अथवा अन्तिम पटकमा मले रकम उठाउन पाउँ यस वापतमा ढोकुरी कोषमा मले यति रकम स्युँदै वापत जम्मा गर्दछ भनि कबुल गरी सो वापतमा सबै सदस्यहरूलाई मंजुर हुने गरी तत्कालै रकम जम्मा गरी आफ्नो पालो निर्धारण गराउन सक्दछ । यसरी जम्मा गरिने रकमलाई नै स्युँदै भनिन्छ । यस्तो स्युँदै राख्ने चलन थकालीहरूको ढोकुरीमा भएको बुझिँदैन ।

वास्तवमा यो ढोकुरी वा ढोकुरी प्रथा एक किसिमको ऋण सहकारी (साफा) संस्था जस्तै हो तर यो वैधानिक किसिमले संगठित भएको हुँदैन । अप्रत्यक्ष रूपले ऋण सहकारी संस्थाकै जस्तो काम गरेको हुन्छ । यस प्रथाले छरिएर रहेको पूँजीलाई एकत्रित गरी ठोस उपलब्धी हासिल गर्ने सामूहिक रूपमा एक अर्काको सहयोग गरी आफू पनि बाँच्न र अरूलाई पनि बचाउँ भन्ने सिद्धान्तमा आधारित छ ।

ढावा सेर्पाको चलन

पुरानो रितिरिवाजले हालसम्म पनि प्रमुख भूमिका खेलि रहेको पाइन्छ । साधारणतया सदरमुकामभन्दा माथिका विभिन्न गाउँहरूमा अर्कै पनि ढावा सेर्पाको चलन विद्यमान छ । यस व्यवस्थामा मनाङ गाउँमा २ वर्षमा एकपटक र अन्य गाउँहरूमा प्रत्येक वर्ष गाउँ पिच्छे आफ्ना ढावा एवं सेर्पाको छनौट हुन्छ । त्यसमा सो गाउँका १८ वर्षदेखि माथि ६० वर्षसम्मका प्रत्येक पुरुषहरू मध्येबाट जेठो उमेरको आधारमा पालेसँग ढावा (गाउँको मुख्य नाइके) सेर्पा निजको सहयोगी र पियन (सिपाही अथवा कटुवाल) को पनि छनौट हुन्छ । शिक्षित अशिक्षित, धनी गरीबको भेदभाव हुँदैन । ढावा सेर्पाहरूले आफ्नो अवधिमा गाउँको मुख्य व्यक्तिको हँसियतले गाउँमा परेका सबै काम गर्दछन् । यिनीहरूले गरेको निर्णय सर्वमान्य हुन्छ ।

गाउँमा कुनै समस्या पर्‍यो भने त्यसको निमित्त ढावा सेर्पाहरूको सभा बस्दछ । केस वा समस्या अनुसार धेरै वा थोरै मानिसहरू जुटाउने र बुझ्न पठाउने गर्दछन् । बुझ्न लगाउदा वा साक्षी सरजमीन जस्तो गर्दा पक्ष

विपक्षीको नाता पर्नेलाई खटाइदैन । ढावा सेर्पाको सभाद्वारा न्याय निसाफ दिइँदा लम्वाई राख्न पाइदैन चाडैने केशको टुगो लगाउनु पर्दछ । प्रायसः धेरै व्यक्तिहरूको सामुन्नेमा रहेरने यस्तो निर्णय गर्ने भएको हुँदा एकतर्फ, पक्षपात हुने र घुसपेसको मौका रहँदैन भन्ने अर्कोतर्फ क्रमसंग सबैको ढावा सेर्पा बन्ने पालो आउने हुँदा पहिले आफूले अन्याय गरे वा ढिलासुस्ती गरेमा पछि उत्सको पालोमा आफू उपर पनि अन्याय पर्ने सक्ने संभावना हुँदा यस प्रथामा प्रायसः चाडो र निस्पक्ष रूपमै काम हुने गर्दछ ।

साधारणतः अर्ध पनि र खास गरेर पञ्चायतको गठन हुनु अधिसम्म यहाँको गाउँमा जाने सरकारी व्यक्ति वा कुनै पनि काममा जाने व्यक्तिको रहने बस्ने व्यवस्थादेखि लिएर अन्य आवश्यक सहयोग आदि मिलाउने काम गाउँको ढावाले नै गर्नु पर्दथ्यो । पञ्चायतको गठन पछि विस्तारै यो प्रथा घट्दै गएको छ तापनि निर्मूल भएको छैन ।

जिउँदो मृगको मुटु कलेजो चढाउने प्रथा

प्राचीन समयमा भोट (तिब्बत) मा जन्मभै गोरखामा आएर “टों” नामक घलेहरूका देउता बसेका रहेछन् । यी देउताकी फान्छी छोरी मरेको चिरहले गर्दा गोरखा छोडी लेकको बाटो घेराइतिरबाट ओडार गाउँ बगर छाप हुँदै तिमाङको फेदिबाट थान्चोक सुनिको बाटो गरी माथितिर जाँदै रहेछन् । यसै समयमा ताचे गाउँका तन्त्र मन्त्र गर्ने मध्येका तिमुघले नारखोला गई त्यहाँका भूतलाई मानिसमा परिणत गराई फर्केका रहेछन् र थोलें विसान भन्ने ठाउँमा यी दुवैको भेट भएछ । दुवैले सोधपुछ गरी परिचयको क्रममा तिमु मलेले आफ्नो तान्त्रिक शक्तिको वर्णन गरेछन् । यसै गरी गोरखाबाट आएका घलेका देउता (टों) ले पनि आफूमा देवी प्रकोप आदि रोक्न सक्ने विभिन्न प्रकारको शक्ति रहेको कुरा बताएछन् । केहीक्षणको ठूलो भन्ने छलकल समेत भएछ । अन्तमा तिमु घलेले आफ्नो गाउँ ताचेमा गएर बस्न भनि गोरखाबाट आएका देउतालाई अनुरोध गरेछन् र उन्लाई फर्काइ ल्याएछन् । केही तल आएपछि मस्याङ्दी नदीको पारि एउटा मृग देखेछन् । ती देउताले लौ तिमीले त्यो मृगलाई जिउँदै समातेर ल्याउन सक्छौ या सक्दैनौ सक्छौ भने म जान्छु नसक्ने भए म तिमीहरूको गाउँमा बस्न जान्न भनि भनेछन् । तिमु घले

र ती घले देउताको बोचमा सम्झौता अर्थात् बाचा बन्धन भएछ । जस अनु-
सार गोरखाबाट आउने घले देउताले ताचे गाउँमा चलिरहने पैंरो रोक्ने तथा
तलतिरबाट आउने दुश्मनहरूलाई आउन नदिने र त्यहाँका खेतीपातीमा रोग
लाग्न नदिने किरा फट्याङ्गाले सताउन नपाउने व्यवस्था गरिदिने । यति काम
उनले गरिदिन सकेमा ताचेकाले उनलाई जिउदो मृग समाती त्यस मृगको
मुटु कलेजो चिरेर दिने शर्तमा दुवैको सहमती भएपछि ताचेतर्फ लागेछन् ।
गाउँमाथि बस्न लगाउदा लामा बसेको हुँदा गाउँको पश्चिमतर्फ दुई ढुङ्गामा
बस्न लगाएछन् । त्यहाँ पनि नागहरू बस्ने रहेछन् । त्यसैले ताचे गाउँकै
पश्चिम पश्चिमतर्फ अलि तलसम्म परेको ठाउँमा बस्दछु भनि भनेछन् । तर
सो ठाउँमा माथिबाट पैंरो आउने सम्भावना छ भन्दा सो पैंरो पनि आउन
नदिई रोक्ने र तलबाट आउने दुश्मनहरू पनि आउन नदिने गरी बसेछन् । सो
गाउँमा हाल कुनै थानवा मन्दिर केही छैन केवल दुइवटा ठूला ठूला रूखमात्र
छन् । पूर्वतर्फको रूखमा बूढा र पश्चिमतर्फको रूखमा बूढी बस्छन् भन्ने भनाई
छ । यिनै देउता हालसम्म पनि ठोँ देउताको नाउले प्रसिद्ध छन् ।

ताचे गाउँमाथि अलि नराम्रो भीर तथा भीरालो जग्गा भएपनि
सो समयदेखि आजसम्म सो ठाउँमा पैंरो गएको छैन रे । त्यसै समयदेखि यस
गाउँका जनताले प्रत्येक वर्ष बंशाखको अन्त वा जेष्ठ महिनाको सुरुदेखि
सप्तमी वा नवमी तिथी पारी मृग खोज्न (पकड्न) जान्छन् । यस कार्यमा
धुरी पिच्छे एकजना जाने पर्ने नियम बाँधेका छन् । जिउँदो मृग पकडेर नल्या-
एसम्म जति दिन लागे पनि सोही काम जारी रहन्छ । जंगलमै बस्ने गरेर
पनि जाने गर्दछन् ।

जिउँदो मृग समाती ल्याएर ती देउतालाई मुटु कलेजो नचढाएसम्म
गहुँ, करु आदि अन्य काट्न हुँदैन रे । कथम कदाचित प्रयत्न गर्दा गर्दै पनि
मृग समात्न ढिलो भयो उता करु काट्न ज्यादै बित्त लाग्यो भने घरपिच्छे ३
वटा अन्नको चाला ल्याएर पूजा गर्न निमित्त जम्मा गरी राखेपछि नयाँ अन्न
खान फुकुवा गरिदो रहेछ ।

कसैले सो ठाउँमा मृगको मुटु कलेजो नचढाउँदै चोरेर अन्न खायो
भने मुटु दुख्ने बस्नै नहुने हुन्छ रे । यस्तो भएमा यी देउतालाई पूजा आज्ञा
गरेपछि निको पनि हुन्छ रे पूजा गर्नाले यहाँ पैंरो रोक्ने खेतीमा लाग्ने किरा
फट्याङ्गाले रोकिने आदि हुन्छ रे । यी देउता रिसाएमा किराहरूले खेती

नौवसान पाने, पानी नपने सिपाई जस्तो रूप लिई सपनामा देखा पर्ने डराउने दिने आदि हुन्छ रे ।

यो देउतालाई चढाउन ल्याउने मृगलाई बन्दुकले हानी घाइते बनाउने त कुरा परं जावस् त्यसै अरु चिजले हानी घाउ चोट लगाइएको पनि हुनु हुँदैन । त्यसैले मृग समात्न जाँदा बन्दुक वा अरु कुनै हात हतियार लिएर पनि जाँदैनन् । गाउँलेहरूको भनाई अनुसार समात्नको लागि ठूलो जाल तथा पासो आदिको प्रयोगसम्म गर्दा रहेछन् । यसरी वन जंगलबाट मृग समातेर ल्याएपछि अर्को दिनभर मन्त्रहरू पढी बेलुकी पछ २ जना मानिसलाई गीत गाउन लगाउँदै साथमा १५।२० जना मानिसहरू देउताको ठाउँमा जान्छन् र पूजा सकेपछि सो मृगको मुटुकलेजो ढिकी देउतालाई चढाइसकेपछि त्यो मृगलाई काटकुट गरेपछि सबैजना त्यहीनै बसी त्यसको मासु खाने गर्दछन् । यो दिनमा जाँड (छ्याङ) खाई मस्त रहने जे जस्तो बोले पनि वात लाग्दैन र उनीहरू लडेपनि घाउचोट नलाग्ने काँडा नविज्ने अर्थात् केही हुँदैन भन्ने विश्वास छ ।

यसरी यो ताचे गाउँमा यी टों देउतालाई निकै शक्तिशाली देउता भनि धेरै कालदेखि मानिआएका छन् । अनीठो कुरा के छ भने जंगलबाट समातेर ल्याएको मृग गाउँमा ल्याई मन्त्र पढी सकेपछि त्यसै छोडिदिदा पनि भागेर जाँदैन रे । मानिसहरूकै साथ लाटो भएर अर्थात् नदक्कन बस्दछ भन्दछन् ।

अध्याय पाँच

धार्मिक एवं ऐतिहासिक स्थानहरू

गुम्बा घरहरू

प्रायः सबै मनाङ्ग निवासोहरू बौद्ध धर्मावलम्बी छन् । यसैले यस जिल्लाको प्रायः सबै गाउँहरूमा एक एक गुम्बा र कुनै कुनै गाउँमा तीन चार-वटा गुम्बाहरू पनि निर्माण भएको पाइन्छ । कतै कतै व्यक्तिगत गुम्बाहरू पनि निर्माण गरिएका छन् । प्रायसः सबै गुम्बाहरू निकै राम्रोसंग सजाइएका हुन्छन् । त्यसमा पनि कुनै कुनै गुम्बाहरू निकै राम्रोसंग सजाइएका हुन्छन् र अतिनै आकर्षक एवं कलात्मक ढंगले सिंगारिएका हुन्छन् । ठूला ठूला गुम्बा घरमा भगवान् बुद्धको ठूला ठूला निकै दामी मूर्तिहरू बनाएर सजाई राखिएको हुन्छ । साँझ बिहान पूजा हुन्छ । धेरै गुम्बाहरूमा रात दिन बियो जलाई राखिन्छ ।

गुम्बा घरहरू मध्येमा पनि धार्मिक दृष्टिकोणले धेरै वा कम महत्त्व-को हुँदा रहेछन् । मनाङ्गमा भएका गुम्बाहरूमा ओतारी सामाले निर्माण गरे

गैराएका गुम्बा घरहरूको धेरै महत्वपूर्ण स्थान छ । यस्ता महत्वपूर्ण गुम्बाहरूमा वर्षको एक दुई पटक विशेष रूपले मेला गर्न अन्य टाढा टाढाका व्यक्तिहरू पनि २।३ दिन लगाई भिर पहराको बाटो पनि हिंडेर दर्शन गर्न जाने गर्दछन् । यसरी बढी महत्व दिइएका गुम्बाहरूमा फू गाउँको “टसीलाँका” गुम्बा, आकाको गुम्बा, मनाङको ‘भोजो गुम्बा’ तथा खाङसारको ‘तारे गुम्बा’ आवि महत्वपूर्ण गुम्बाहरू गरिन्छन् ।

स्थानीय जनताहरूको भनाई छ कि औतारी लामाले १०८ वटा गुम्बा घरहरूको निर्माण गराएका थिए रे त्यसमा फू गाउँको टसीलाँका गुम्बा १०८ वौं अर्थात् अन्तिम गुम्बा भएको हुँदा यसको बढी महत्व छ भन्दछन् । र यसलाई ठूलो एवं महत्वपूर्ण गुम्बामा गणना गरिन्छ ।

मनाङ जिल्लामा २०३५।३।३१ सम्ममा रहे भएका गुम्बाहरूको लगत यस प्रकार छ ।

गुम्बाको नाम	गुम्बा रहेको ठाउँको नाम
१. टंसीलाँका गुम्बा	— फू गाउँको पारी डाँडामा ।
२. भोजो गुम्बा	— मनाङ गाउँको भोजी डाँडामा ।
३. आका गुम्बा (ठूलो गुम्बा)	— आका गाउँको माथि ।
४. तर्सव गुम्बा (तारे गुम्बा)	— खाङसारको पश्चिमतर्फ लिंग भन्ने ठाउँमा ।
५. नेस्याङ कोर्ते गुम्बा	— आका माथि (पारी) ।
६. संग्रा गुम्बा	— मनाङ गाउँमा रहेको ।
७. मोर्ते तोर्भ गुम्बा	— डावलको माथि रहेको ठूलो गुम्बा ।
८. दिक्ते गुम्बा	— बगर छाप
९. तिल्चे गुम्बा	— तिल्चे गाउँमा ।
१०. साङ छैन पद्म होलिङ गुम्बा	— थोचे पारी ताम्राङमा ।
११. क्याङ छ्याङ जिङ जोलिन गुम्बा	— चामेमाथि डाँडामा ।
१२. साङ छिलिङ गुम्बा	— चामे गाउँ (पारी) ।
१३. का- गुम्बा	— खाङसार गाउँ ।

१४. टंकी गुम्बा	— टंकी गाउँ ।
१५. डावल गुम्बा	— डावल गाउँमा ।
१६. सते गुम्बा	— नार वेसीमा रहेको
१७. साम्दो गुम्बा	— नार गाउँमा ।
१८. डेबो गुम्बा	— " "
१९. गुरु छिरिङ् पाल्की गुम्बा	— " "
२०. गोम्चोङ गुम्बा	— फू गाउँमा ।
२१. ध्यारू गुम्बा	— ध्यारू गाउँमा ।
२२. पिसाङ गुम्बा	— पिसाङ गाउँमा ।
२३. तलेखु गुम्बा	— तलेखु गाउँ (नयाँ बनेको) ।

स्याकुङ

भ्राका गाउँको पारि पट्टी रहेको "नेस्याङ कोर्ते" स्थानीय भाषामा स्याकुङ नामले प्रसिद्ध छ । यो गुम्बामा मनाङ तथा भ्राका गाउँका हरेक घर-का मूली मानिसहरूले आषाढ महिनामा पूजा गर्ने जाने गर्दछन् । गुठी जस्तै गरी सबैले चन्दा उठाई राखेको पैसाको ब्याजबाट यस्को खर्च चलाइने गर्दछन् ।

प्राचीन समयमा जिचेमेला खे भन्ने एउटा धर्म सम्बन्धी विद्वान् तिब्बतबाट आई हाल सो गुम्बा रहेको ठाउँमा तपस्या गरी बसेका रहेछन् । एकदिन एउटा शिकारीले सिकार खेल्दै आउँदा एउटा नावर देखेछ, त्यसलाई मान्नेको निमित्त उसको कुकुरले धपाउँदै लगेको अवस्थामा उक्त व्यक्तिले तपस्या गरिरहेको ठाउँमा नावर तथा कुकुर दुवै पुगेछन् । यी व्यक्तिले त्यो कुकुर समेतलाई संझाई बुझाई गर्दा चुप लागी बसेछन् । केही समयपछि शिकारी रिसाउँदै आइपुगेछ । तर सो व्यक्तिले शिकारीलाई पनि संझाई बुझाई गर्दा त्यसतो क्रूर शिकारी पनि चित्त बुझाई यस्तो वध गर्ने काम पापी काम हो परोपकार जस्तो उपकारी एवं धार्मिक काम गर्नु पर्दछ भन्ने भावना जगाइ दिँदा निज शिकारीले त्याएको धनुष त्यही छोडेछ । आजसम्म पनि सो धनुष-को आकार सोही गुम्बाभन्दा केही माथि पहरामा छ भन्ने स्थानीय जनताको भनाई छ । यो गुम्बा सानो भए तापनि निकै सिगारिएको छ ।

स्वर्गद्वारी एवं स्वर्गको दरबार (ओल्फे)

मनाङ जिल्लाको ध्यारु पञ्चायत अन्तरगत भ्रताङमन्दा माथि ढुकुर पोखरीमन्दा पूर्व मस्याङ्दी नदीको पूर्वी किनारको माथि रहेको अनीठो एवं रमणीय दृश्य भएको पर्वतीय स्थानलाई स्वर्गद्वारी भनिन्छ । यस पर्वतीय क्षेत्रमा स्वर्गको दरबार र यसको वरिपरि पालेहरू समेतको दृश्य ओल्फे छोरााली समेतबाट देख्न सकिन्छ ।

तलतिरबाट तीर्थ वर्त गर्न जाने वा भारी बोकी आउने व्यक्तिहरू यस ओल्फे छोराालीमा आइपुगेपछि आफ्ना पितृहरूको संख्यामा ढुङ्गाको थुप्रो-लगाई त्यसमा लिंगो गाडी राख्ने र फूलपाती चढाउने र कसै कसैले स्वर्गद्वारी-तर्फ फर्केर आफ्ना पितृहरूलाई बोलाउने पनि गर्दछन् । यो चलन आजभोलि-को मात्र नभएर पुस्तो पुस्तादेखि चलिआएको बुझिन्छ । त्यसकारण स्थानीय जनतामा यस्तो विश्वास हुनमा यहाँ केही तथ्य अवश्य पनि भएको हुनु पर्दछ ।

स्वर्गकै सन्दर्भमा पुराना ग्रन्थहरूमा उल्लेख भएका केही बुंदाहरू यहाँनिर चर्चा गर्न प्रसाङ्गिकनै देखिन्छ ।

पुराण एवं महाभारत लगायतका विभिन्न धार्मिक ग्रन्थहरूमा कौरव पाण्डवहरूका बीच कुरुक्षेत्रमा भएको लडाईको धेरै कालपछि दौपदी सहित पञ्च पाण्डवहरू हिमालयको बाटो हुँदै स्वर्गतर्फ प्रस्थान गरेका यिए भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ । अन्नपूर्ण, निलगिरी, पञ्च शिखर (चामेको दक्षिणतर्फ-को शिखर) आदि हिम शिखरहरू पारगरी प्राकृतिक सौन्दर्यले भरिपूर्ण भएको सवाशान्त वातावरण रहेको स्वर्गीय अनिदन प्राप्त हुने खालको पार्वतीको माइतिघर यसै पवित्र एवं पूण्य भूमितर्फ उनीहरू आएको हुन सक्ने धेरै संभावना छ ।

यसै सन्दर्भमा— महाभारतको पर्व ३ (वन पर्व) को ईन्द्रार्जुन संवाद र किरातार्जुन युद्धको श्लोक २ र ३ पेज १६४ मा—

अर्जुनलाई भने युधिष्ठिरजीले सोही बखतमा तहा ।

शास्त्रास्त्रहरू सिक्न जाउ अवलौ हे भाइ स्वर्गमहा ॥

आफ्ना शस्त्रलाई हिमालयतरफ सोही बखतमा गए ॥

नाघी त्यो गिरीलाई स्वर्गपुरीका पाँचे समिपमा जस ॥

भन्ने उल्लेख भएको एक ठाउँमा पाइन्छ भने सोही किताबको पर्व १८ (स्वर्ग-रोहण पर्व) को श्लोक ५ र ६ मा पनि यसरी उल्लेख भएको पाइन्छ ।

फर्कि त्यस स्थलबाट उत्तरतर्फ बढ्दा भए सब तहा ।

नाघी जंगल घेर हिमालय पहाड नाघेर फेरि तहा ॥

यस प्रकार स्वर्गतर्फ जाँदा जाँदै अगला पहाड गेगरेहान बाटो हुँदै जाँदा सर्वप्रथम द्रोपदी, अग्नि सहदेव, नकुल, अर्जुन, भीम आदि बाटैमा लड्न सकेपछि अन्तमा धर्मराज युधिष्ठिर र एउटा कुरुर मात्र अगाडि बढ्दै थिए सोही बखत स्वर्गबाट विमान लिएर ईन्द्रजी आउनुभै स्वर्गजान विमान चढ्न अनुरोध गर्नु भयो । कुरुरलाई नलेजाने बारेमा समेत कुरामै परिक्षण गरी सकेपछि स्वर्ग गए, तर स्वर्गमा अपना भाइ कुटुम्बहरूलाई नदेख्दा पुनः उनीहरू भएकै ठाउँमा गएर बस्दछु भनेकाले ईन्द्रको दूतका साथ भाइहरूलाई भेट्न युधिष्ठिर नकन्तर्फ फर्किए । यसरी स्वर्गबाट फर्किदाको समयमा पनि बाटोको वर्णन, सोही किताबको श्लोक १७ र १८ मा यसरी गरेको पाइन्छ ।

नाघी स्वर्गपुरी ती दक्षिणतर्फ फेर बढन लागे जब ।

लाग्यो आउन माग दुर्गम अति हेरी नसक्ने तब ॥

बाटोका दुइतर्फका रूखमाहा तर्वारको धारसरी ।

सबमा पात थिए ती सब शरीरमा लाग्थे हिडकाधरी ।

काँडा कडकड फेर शिलाहरू तिखा त्यो मार्गमा घेर भई ।

हुन्थ्यो मुश्किल हिडन पाइलमा सारा ती विऊनै गई ।

यस प्रकार महाभारतमा उल्लेख भएका उपरोक्त श्लोकहरूको अध्ययन गर्दा स्वर्ग जाँदा हिमालयको बाटो नै जानु पर्दो रहेछ । हिम शिखरहरू पार गर्नु पर्ने नै रहेछ । सो बाटोमा काँडा घारी रूखहरू रहेछन्, विकट एवं दुर्गम मार्ग भएर हिड्नु पर्दो रहेछ । बाटोमा कंकडहरू, तिखा चुच्चे ढुङ्गाहरू हुनाले हिडाइमा निकै मुश्किल पारी दिंदो रहेछ । आदि आदि कुराहरू प्रष्ट-संग जानकारी हुन आउछ ।

अब यी माथिका विवरण या वर्णनहरू र मनाङ जिल्लामा हालसम्म पनि तल्लो भागदेखि माथिल्लो भागसम्म यात्रा गर्दा देखिने र स्वयम अनुभव गरिने वस्तुहरूसँग तुलना गर्न उपयुक्त देखिन्छ । मनाङ जानको लागि प्रसिद्ध हिमालय एवं हिम शिखरहरू पार गरी त्यसको उत्तरतर्फ लाग्नु पर्दछ । “हिमालयतर्फ गए नाघी त्यो गिरीलाई स्वर्गपुरीको पाँचे सिमानामा जस” भन्ने

पैंडतीहरूमा उल्लेख भएको कुरासंग शत प्रतिशत मिल्ने देखिन्छ । त्यसैगरी मनाङ जिल्लामा काँणे सल्ला र अरू काँटेदार रूख तथा लहराहरू आदि कोण-धारी वृक्षहरू प्रशस्त पाइन्छ । यात्राको समयमा कुनै कुनै ठाउँ त यस्ता काँटा-दार वनस्पतीले हिंड्ने नसक्ने गरी बाटो अवरोध र हिंड्दा शरीरभरी चिथोरी रगताम्य पार्ने गर्दछ । यहाँको यस्तो स्थिति र "बाटोको दुइतर्फका रूखमाहा तरवारका धार सरी शरीरमा लाग्थे हिडेका थरी" भन्ने वाक्यांससंग बिलकुलै समानता पाइन्छ । जति उचाईमा गयो उति गेगरेहान तोखा चुच्चा परेका ढुङ्गाहरूमा टेकेर हिंड्दा माथि उल्लेख भएकै पैंतालाहरूमा अवश्य पनि घोच्ने मात्र हैन कि खाली पैंताला भेटेमा काट्न सक्ने खालका चुच्चे ढुङ्गाहरू विद्यमान छन् ।

द्रौपदी लगायत पञ्च पाण्डव मध्ये युधिष्ठिर बाहेक सबै भाइहरू स्वर्ग पुग्नु अघिने बाटोमा हिंडडुल गर्न नसकी लडेका थिए भने मनाङको माथिल्लो भेगतिर हिंडडुल गर्दा र खास गरेर अलि उचाईमा जाँदा दम वा स्वास बढ्न जाने, टाउको दुख्ने, वमन हुन खोज्ने, शरीर गल्ने हिंड्न नसकी लड्ने आदि लक्षणहरू एक पछि अर्को देखा पर्ने थाल्दछन् । यसरी लेक लाग्ने र हिंड्दा हिंड्दै लडिने स्थिति समेतको सामना आज भोलि पनि गर्न परिरहेको छ ।

पर्वतारोहण गर्ने सामानले युक्त भएमा बाहेक साधारण मानिसहरू आज भोलि पनि स्वर्गद्वारी भनिने स्थानमा वा स्वर्गको दरबार भएको ठाउँमा जान सकिदैन । केवल टाढेबाट (ओल्फे चौराली समेतबाट) मात्रै हेर्न सकिन्छ । यस स्थानमा आइपुगेपछि घेरैजसो व्यक्तिहरूले स्वर्गद्वारीतर्फ मोहडा गरी आपना पितृहरूको संकनामा फुलपाती चढाउने ढुङ्गाको थुप्रोलाई त्यस्मा लिंगो गाड्ने, कसै कसैले आपना पितृहरूलाई बोलाउने चलन आज भोलि पनि कायमै छ । स्वर्ग भनेको स्थान त्यही हो र आपना पितृहरू त्यही छन् भन्ने विश्वास माने यो परम्परा अर्कै पनि कायम रहेको हुन सक्दछ । खास गरेर तलतिरका गुरुङहरूमा यसै ठाउँ भएर स्वर्ग गइन्छ भन्ने विश्वास बढी भएको पाइन्छ ।

त्यसकारण उपरोक्त विवरणहरूको तुलनात्मक अध्ययनबाट स्वर्गपुरी यहीको अथवा यसै प्रदेशमा पर्दछ भन्ने स्थानीय भनाई सत्य होकी जस्तो भान हुन आउँछ ।

घले राजाको दरबार

ध्यारु गाउँ र डावल गाउँको बीचमा पर्ने मस्याङ्दी नदीको ठीक माथि उत्तरतर्फ निकै भिरालो स्थानमा "ख्यूजो" भन्ने ठाउँमा मुस्ताङतिरबाट आएर घलेराजा बसेका रहेछन् । यसो हेर्दा भीर पहराको माथि डरलाग्दो ठाउँमा दरबार बनाइएको भए तापनि सुरक्षात्मक दृष्टिकोणले हेर्दा यो ठाउँ निकै महत्वपूर्ण छ । तलतिरबाट आउने दुश्मनहरूलाई एक दुइ जनाले नै ढुङ्गा मुढा पल्टाई दिएर पनि सजिलैसँग धपाउन सक्ने र पूर्व पश्चिम तथा दक्षिण जताबाट आक्रमण गर्ने आए पनि परै छँदा देख्न सकिने नाका परेको ठाउँको छनौट गरी बसेका रहेछन् । यस ठाउँबाट अन्नपूर्ण गंगापूर्ण हिमालको शिखरहरू स्वर्गद्वारी र हरिया धुपी एवं सल्लाघारीको अतिनै रमणीय दृश्यहरूको पनि अवलोकन गर्न सकिन्छ । उनी घले राजा बस्ने गरेको दरबार एवं उनका सिपाहीहरू बस्ने गरेको घरहरूको भग्नावशेषहरू अर्ध पनि सो ठाउँमा प्रष्टसँग देख्न सकिन्छ । यसै सम्बन्धमा पञ्चायत एवं गाउँहरूको वर्णनको क्रममा ध्यारु पञ्चायतको वर्णनमा पनि यिनै घले राजाको दरबारको भग्नावशेषको सम्बन्धमा उल्लेख गरिएको छ ।

मनाङमा घले राजाको आगमन र पतन

घले राजाहरूको मनाङमा आगमन र त्यसपछि यिनको पतनको सम्बन्धमा स्थानीय घले परिवारकै प्रबुद्ध व्यक्तिबाट प्राप्त गरेको जानकारीलाई निम्न अनुसार संक्षेपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्राचीन समयमा च्यांग्रिसे नाम गरेकी एक कोमाले तस्पया गरी बसेकी थिइन् । एक दिन घाम लागेको समयमा उनलाई तिर्खा लागेछ । उनको अगाडि केही बेरमा असिता फरेकोले सो टिपि खाँदा उनलाई गर्भधारण भएछ । यो कुरा लामाले थाहा पाएमा सजाय देला भन्ने डरले बच्चालाई वनमा लगी एउटा ओडारमा छोडिदछन् सोही वनमा चर्न आउने एउटा बाख्रीले सो बच्चा-लाई चुकिछिपि दूध पिलाउने गर्दो रहेछ । यो कुरा गोठालाहरूले थाहा पाई गाउँमा गे हल्ला गरेछन् र गाउँलेहरू आई बच्चालाई गाउँमै लगेछन् । लता कपडा नभएको र बाबु आमाको ठेगान नलागेकोले कुखुराको साथमा राखि-विएछन् । असिता खाई गर्भधारणभै पैदा भएको र यसरी हुकिएको बच्चापछि गएर राजा भयो । त्यसैले सो समयदेखि यिनका बंशलाई सूर्यवंशी वा घले वंश भन्न थालेछन् ।

उक्त बच्चाले बाख्राको दूध खाएको र कुखुराको साथमा हुँकिएको हुँदा बाबु आमाको जस्तो स्थानमा राखी सोही समयदेखि अर्कै पनि घले जाती-का खास धर्ममा विश्वास राख्ने पुराना विचारधाराका व्यक्तिहरूले कुखुराको र बाख्राको (खसीको) मासु खाँदैनन् । केवल भेंडा र परेवाको मात्र मासु खान्छन् । तर आजकलका नयाँ पिढीले यस कुरालाई अलि कमै मात्रामा पालन गरेको पाइन्छ । कथमकदाचित कुनै व्यक्तिले खसी वा कुखुराको मासु खायो भने निजको जुठो अरू भाइ बहिनीहरूले खाँदैनन् ।

यसरी मुस्ताङ जिल्लामा घलेहरूको उत्पत्ती भएपछि यी घले वंशलाई जतासुकै गाउँ ठाउँमा न्याय निसाफ दिने व्यक्ति अथवा कतै राजाको रूपमा राख्ने गरी बोलाउँदै लैजादै गर्न थालेछन् । यसै क्रममा उनै घले राजाका सन्तान मनाङ जिल्लाको ख्यूंजो भन्ने ठाउँमा (डावल र ध्यारूको बीचमा) आएर राज्य गर्न लागेछन् ।

धेरै कालसम्म यहाँ राज्य गरिरहेकै बखत एकपटक गाउँ शहरस्थित लमजुङ्गे राजासँग यी घले राजाको मनोमालिन्य भएछ र यी दुवै राजाहरूको बीच लडाईं शुरु भएछ । यसै बीचमा मेल मिलाप गरौं भनि प्रस्ताव राखिएछ र मिलापत्र गर्ने बोलाइएछ पनि । घले राजाका ३ भाइ मनाङबाट लमजुङ्को डादी भन्ने ठाउँमा गएछन् । तर त्यहाँ लमजुङ्को राजाको तर्फबाट षड्यन्त्र गरी धानको भूसभित्र हतियारहरू लुकाइ राखेका रहेछन् । मिटिङमा आएका बखत रक्सी खवाई अलि होस नहुने बखतमा घले राजा मध्येको एक भाइलाई मारेछन् । अरूलाई त्यहीवाटै लखेट्दै जाँदा बाहुन डाँडाभन्दा पनि तर तातो पानी खोला नजिक पुगेर अर्का भाइलाई फेलापारी मारेछन् । एक भाइ त्यहाँबाट पनि बल्लतल्ल बाँची भागेर मनाङ पुगेछन् । सोही समयदेखि उनीहरूको राजकाजको पतन हुन गएको र लमजुङ्गे राजाले नै यस क्षेत्रमा पनि आफ्नो अधिकार जमाउन थालेछन् । यसरी यी मनाङ क्षेत्र पनि नेपालको एकीकरण हुनु अधिसम्म लमजुङ्गे राजाको अधिनमा नै रहेछ । मनाङका घलेहरूले आजकल पनि माथि उल्लेख भएको तातो पानी खोलाको पानी खाँदैनन् ।

मुस्ताङतर्फबाट मनाङ आएका घले राजाहरूकै सन्तान मध्येका ३ भाइ तलतिर फरेर लमजुङ्को उस्ता गाउँमा दुइ भाइ र अर्को एक भाइ १२ बर-ख्यूंजो भन्ने ठाउँमा (दोर्दी नदीको शीर नजिकमा) गएर बसेछन् । केही समयपछि मनाङको ताचे गाउँमा रहेका पुङकी लामा र क्रोंकी लामाहरूको बीचमा फगडा भएकोले न्याय निसाफ दिने कोही मानिस नहुँदा “उस्ता” गाउँमा गएर बसेका

कान्छा भाइलाई बोलाई ल्याएछन् । सोही समयदेखि यिनै घले राजाका सन्तान-
हरू अर्कै पनि ताचे गाउँमा बसोबास गरी आएका छन् ।

अन्य ऐतिहासिक स्थलहरू

भ्राताङ:- अन्नपूर्ण हिमालको उत्तर पूर्वको फेदीमा रहेको यो ठाउँ सदरमुकाम चामेबाट करीव अढाइ तीन कोष माथि मनाङ गाउँ जाने मुलबाटो-
मा पर्दछ । तिब्बततिरबाट करीव २०१०।१२ सालमा मुस्ताङ जिल्लामा
आइकागवेनी तथा कैस्याङ क्याम्प आदि ठाउँमा करीव २×३ वर्ष बसिसके-
पछि त्यसै मध्येबाट मनाङको यस भ्राताङ भन्ने ठाउँमा २०१३।१४ सालतिर
हातहतियार सहितका गेँ हिस्सी पक्षका करीव चार पाँचसय खंपाहरू (तिब्बती
सैन्यहरू केही ढोकमाहरू सहित) आइ सर्वप्रथम चामे नजिक जंगलमा र त्यस-
पछि स्थायी रूपले यसै भ्राताङमा बसोबास गरेका थिए । करीव २० वर्ष
बसिसकेपछि विस्तार विस्तार यिनीहरूलाई श्री ५ को सरकारले यहाँबाट
देशका अन्यत्र ठाउँमा पठाउन थाल्यो । उनीहरूले बनाएका अनौठा किसिमका
काठका बस्ने घरहरू, सभाकक्ष, तथा खानेपानीको व्यवस्था समेत अर्कै पनि
राम्रै अवस्थामा (काम दिइरहेका) छन् । २०३३।३४ सालतिर यी खम्पाहरू-
को अन्तिम टोलीलाई पनि काठमाडौँ बोलाएर देशका अन्य भागमा पठाउने
व्यवस्था भयो । उक्त खम्पा क्याम्पमा रहेका भवन आदि अचल सम्पत्तीहरू
केही प्रहरी जिम्मा र अरू सबै ध्यारू पञ्चायतको जिम्मा लगाइएकोले हाल
पनि पिसाङहरूको जिम्मामा छ ।

च्याकु:- नारगाउँबाट फू गाउँतर्फ जाने बीच बाटोमा पर्ने यो "च्याकु"
भन्ने ठाउँमा वाङ्दी पक्षका करीव चारसय जति खम्पाहरू लगभग २०१२।१४
सालतिर आइ यहाँको उजाड तर फेलावट जमीनमा बसोबास गरेपछि सो जमी-
नलाई खनजोत गरी काठको डुँडद्वारा पानी ल्याई खेतीपाती निकै राम्रोसंग
गर्नुका साथै यस ठाउँमा उनीहरूको दर्जा अनुसारका व्यक्तिहरू बस्ने गरी निकै
राम्रा घरहरू बनाई बसेका थिए । आ. व. २०३१।३२ तिर यिनीहरूलाई पनि
श्री ५ को सरकारले त्यहाँबाट देशका अन्यत्र भागमा (पोखरा, कोत्रे समेतमा)
पठाई दियो । यिनीहरूले सो च्याकु स्थित खम्पा क्याम्पभन्दा केही पर माथि-
तिरको पहराको निकै अष्टेरो र नपत्याइने ठाउँमा हातहतियार लुकाई राखेका
रहेछन् । धेरै मात्रामा र आधुनिक किसिमका हातहतियारहरू केही समयपछि
फेला परेपछि ती सबै श्री ५ को सरकारले जफत गरी लियो ।

पहिले एउटै समूहका हुन तापनि पछि गएर यी दुई कमाण्डरहरू (गे हिस्सी र वाङ्गदी) मा फुट हुन गै दुई गुटमा बिभाजन भए । माथि उल्लेख भएका हिस्सी पक्षका र वाङ्गदी पक्षका खम्पाहरू एक अर्काको कट्टर विरोधी भएकोले यिनीहरूमा बीच बीचमा एक पक्षले फेला पारेमा अर्को पक्षका व्यक्ति-लाई मारिदिने समेत गर्दा रहेछन् । स्थानीय व्यक्तिहरूको भनाई अनुसार २०२६।२७ सालतिर च्याकुमा बस्ने खम्पाका दलहरू भीर पहराको बाटो हुँदै च्याकुबाट सदरमुकाम चामेभन्दा केही तल कोतो नजिकै नदीपारि पट्टि आई पहरामा लुकिछिपी बसेर भ्राताङमा बस्ने खम्पाहरूमध्ये जो कोहीलाई पनि यो मुलबाटो हिँड्दा चामेभन्दा तल कोतोभन्दा केही माथि पहिरोनिरको ठाउँमा आइपुग्दा दूरविनले हेरी भ्राताङका खम्पा हुन भन्ने एकिन गरेपछि गोली हानी मारिदिने गर्न थालेपछि भ्राताङमा बस्ने खम्पाहरूले पनि अपना हात-हतियार प्रयोग गरी दुवैतर्फबाट गोली चलन थालेछ । परिणाम स्वरूप दुवै पक्षका मानिसहरू धेरै हताहत भएछन् । सो घटनास्थलमा भ्राताङमा बस्ने हिस्सी पक्षका मानिस धेरै मरेछन् । त्यसको अलावा पिसाङ बेसीभन्दा तल ढुकुर पोखरीभन्दा माथि पनि एक पटक यिनै दुई पक्षका भिडन्त हुँदा त्यहाँ पनि केही खम्पाहरू मरेका रहेछन् । त्यस बखत ती खम्पाहरूले लुकेर गोली चलाउन हुने गरी नाका परेको ठाउँमा काठ र ढुङ्गाद्वारा बनाएको एक प्रकार-को “ट्रेन्च” अर्थात् पनि पिसाङ बेसी र ढुकुर पोखरीको बीचमा पर्ने पानीको धाराको नजिकै बाटो माथि देख्न सकिन्छ ।

मनाङ जिल्लाको उपरोक्त दुई ठाउँमा लगभग दुई दशक जति बसाईको अवधिमा मनाङ्गे नार खोले तथा फू गाउँलेहरूलाई यी खम्पाहरूले निकै सताएका तथा दमन गरेको रहेछन् । श्री ५ को सरकारले समयमै उचित कदम चाली उनीहरूलाई त्यहाँबाट हटाई सकेपछि मात्र हामीमा सुरक्षित छौ भन्ने भावना जागेर आयो भनि स्थानीय जनताहरू अर्को पनि कुरा गर्दछन् । उक्त स्थानहरूमा पुग्ना साथै खम्पाहरूको क्रियाकलाप सम्बन्धी इतिहासको पुरै सम्झना हुन आउँछ । खम्पाहरू गए तर यी ठाउँलाई ऐतिहासिक ठाउँमा गणना गराएर छाडे ।

अध्याय छ

फू गाउँ पंचायत

नेपाल अधिराज्यको सबैभन्दा कम जनसंख्या भएको जिल्लाको नाम अंकित गर्न पर्दा मनाङको नाउँ लिइन्छ । यसैगरी यस मनाङ जिल्लाको सबैभन्दा कम जनसंख्या भएको गाउँ पंचायतको नाउँ लिनु पर्दा फू गाउँ पंचायतलाई अंकित गरिन्छ ।

शायद भौगोलिक स्थिति, यातायातको कठिनाई, अर्को पंचायतसंगको दूरी आदि कुराहरूलाई ध्यानमा राखी थोरै जनसंख्या भएपनि यस पंचायतलाई छुट्टै गठन गरिएको हुन सक्दछ । यस पंचायतमा हाल करीव ४५ परिवारमा करीव सवा दुइसय जति मात्र जनसंख्या छ ।

फू गाउँ पंचायतको जनसंख्या एवं खेती लायक जमीनको कमी भए तापनि अन्य हिउँले ढाकिएका चुचुरा, नांगा डाँडा, मैदान, खोला नाला समेतले ढाकिएको जमीनको क्षेत्रफल (एरिया) कमी छैन । यस गा. पं. को सिमाना पूर्वमा हिमलुङ्ग र थोचें पंचायत, पश्चिममा नार पंचायत, उत्तरमा चीनको

तिब्बत प्रान्तसंग जोडिएको पैरी हिमाल र दक्षिणमा नार एवं थोचें गा. पं. पर्दछन् । यस पंचायतको पूरा क्षेत्रफल करीव २०० वर्ग किलोमीटर पर्दछ । एउटै फू गाउँलाई ९ वडामा विभाजन गरी यो पंचायतको गठन भएको छ । मनाङ जिल्लाको सबैभन्दा विकट पंचायत यही पंचायत हो । तिब्बती सांस्कृतिले प्रभाव पारेको यस गाउँमा प्रायः सबै गुरुङ जाती (१६ जात मध्येका)ले बसोबास गरेका छन् ।

यो पंचायत अर्थात् फू गाउँ विकट छ भन्ने कुराको पुष्ट्याइ यसको स्थानीय नामले नै गरिराखेको पाइन्छ । अर्थात् फू गाउँ भन्नेको स्थानीय भाषामा सबैभन्दा माथिको वा सबैभन्दा विकट ठाउँमा रहेको गाउँ भन्ने बुझिन्छ । यो गाउँ समुद्र सतहबाट पुगनपुग १४००० फीटको उचाईमा छ ।

यस पंचायतका २ वटा अनौठा कुरा छन्, फू गाउँमा पस्ने एउटै मात्र ढोका छ । गाउँको करीव एक डेढ माइल दक्षिणतिर खोलाको किनार र भिरको घेंचमा सटेको निकै अछेरो ठाउँमा खोलाबाट ऊँडै ५०० फीट जति भन्दा चढे जस्तो गरी घुम्दै सिडोहरू चढिसकेपछि लामा भाषामा विभिन्न अक्षरहरू लेखिएको बढो कलात्मक ढंगले बनाइएको रंगी विरंगी ढंगले सिंगारिएको एउटा ठूलो ढोका छ, त्यहाँबाट भित्र पस्ने फू गाउँतर्फ गइन्छ । भनिन्छ कि यो ढोका बन्द गरिएमा अन्यत्रबाट मानिस र गाई वस्तु समेत जान सक्दैनन् । वास्तवमा सो ठाउँको भ्रमणमा गएका बखत देखिएसम्म उत्तरी भागबाट अर्थात् तिब्बत प्रान्ततिरबाट उच्च हिमाल नाघेर आउने बाहेक अन्यत्रबाट सो गाउँमा जाने ठाउँ छैन जस्तै लाग्दछ । ठीक यस्तै प्रकारको अर्को अनौठो के छ भने सो गाउँका अधिकांश घरहरू एउटै ठाउँमा जोडिएर बनेका छन् । तीनै दिशातिर पूरा भिर भएकोले एकतर्फबाट गाउँमा जाने बाटो छ । त्यसमा पनि गाउँका ३५ घरहरूमा पस्नको निमित्त गाउँको पश्चिम दिशातिर बीच भाग जस्तैमा एउटा ठूलो ढोका छ, सोही ठूलो ढोकाबाट पसेर मात्र त्यहाँ भित्र रहेका ३५ वटा घरहरूमा जान सकिन्छ । अन्यत्रबाट जाने ठाउँ छैन ।

घरको स्थिति एवं ढाँचा:- गाउँका सबै घरहरू प्रायशः एउटै ढाँचामा बनेका छन् । बढीमा ४ तल्लासम्मका घरहरू छन् । साधारणतया २ तलाका घरहरू धेरै छन् । उच्चाई निकै कम भएका छन् । घरहरूमा ऊयाल राख्ने प्रथा निकै कम छ । एउटा तलामा एउटा ऊयाल त्यो पनि निकै सानो

(भनी एक एक स्ववायर फीटको जत्रो मात्र) बडो जाडो हुने हुँदा ऋणालहरू प्रायः कम राख्ने चलन भएको हुनसक्छ । प्रायशः सधै घरको मोहडा दक्षिणतर्फ फर्काएर बनाएको पाइन्छ । घरहरूको छाना मुण्डा मात्र छन् । वर्षा कम हुने हुँदा र छाउने फल्याक अथवा खर आदिको अभावमा पनि यस्तो प्रकारको मुण्डा छाना राख्ने चलन भएको हुन सक्छ । मनाङका अरू पंचायतका घरको दाजोमा यहाँका अलि नराख्छ, केही साना होचा तथा बढी फोहरिला देखिन्छन् । सो गाउँमा १०।१२ घरहरू केही छुट्टै रहे तापनि अरू घरहरू सबै एक ठाउँमा छन् र सोही गाउँको अलिकति तलतिर गाई तथा भेडा-च्याङग्रा राख्न तथा घाँस राख्न समेतको निमित्त अलगै स साना होचा घर (गोठ) हरू छुट्टै बनाइएका छन् । यस गाउँका प्रत्येक घरहरूमा नावरका सिंगहरू राख्ने चलन छ । यसैगरी प्रत्येक घरमा एक-एकवटा सेता ऋण्डा फहराइरहेका पनि देखिन्छन् ।

धार्मिक स्थलः— सोही गाउँको पारी पूर्वतर्फ दुई खोलाको बीचमा रहेको अग्लो ढिस्कोमा मनाङ जिल्लाको प्रख्यात गुम्बा 'टसीलाकां' गुम्बा छ । यो गुम्बा औतारी लामाले विभिन्न ठाउँमा गुम्बाहरूको निर्माण गर्दै जाने सिलसिलामा बनाउँदै जाँदा १०८ वाँ अर्थात् उसको लक्ष अनुसारको अन्तिम गुम्बा भएको हुँदा धार्मिक दृष्टिकोणले यसको बढी महत्त्व भएको मानिन्छ । यो गुम्बाको दर्शन गर्न मनाङका विभिन्न भागका मानिसहरू श्रावण- भाद्रतिर सालको एकपटक यहाँ आउने गर्दिरहेछन् ।

यो गुम्बा रहेको ठाउँ निकै अग्लोमा छ र यहाँबाट चारैतर्फ हेर्न सकिन्छ । यहाँबाट देखिने दृश्यहरूमा दुई खोलाको संगम नजिक रहेको फू गाउँको पुरै दृश्य यसको वरिपरिका हरीया गहुँका खेतीहरू लहलहाइरहेको दृश्य टाढा-टाढासम्म खास गरेर दक्षिणतिर देखिने विभिन्न आकारका चोरी चराउने चरन नाँगा एवं चुच्चा परेका डाँडाहरू बडो अनौठो किसिमका देखिन्छन् । जिम्बू र बुक्रे फूलको वासनाले भगमगाइरहेको यो सानो थुम्कोमा चम्किलो कलात्मक ढंगले सिंगारिदै निर्माण भएको ठूलो गुम्बा घरको भित्र अहिले भर्खरै बोली हाल्लान कि जस्ता भगवान् बुद्धको मूर्ति र यिनको सिंगार-पटार तथा दायाँ बायाँको बातावरणले वास्तविक आनन्द दिलाउँदै यो संसार-लाईनै केही क्षणको निमित्त विसाइदिन सक्दछ । लामा एवं कोमाहरूले धार्मिक विधिपूर्वक नियमित रूपले भगवानको पूजापाठ आदि गर्दै विभिन्न

बाजाहरू बजाइरहेको समयमा गुम्बा घरभित्र बास्तवमा अनौठो किसिमको वातावरणको महसूस हुँदोरहेछ । यो बाहेक गाउँकै नजिक अर्को एउटा गुम्बा पनि छ ।

बाटो घाटो:- यस पंचायतमा पुन सदरमुकाम चामेबाट तल्लो बाटो जाँदा २ दिनमा २ माथिल्लो बाटो (ध्यारु वा डावलतिरको बाटो) भएर गएमा ३ दिन पूरा लाग्दछ । सबभन्दा नजिकको पंचायत नारबाट पुरै एक दिन रिक्तो मानिस मात्र २ भारी बोकी गएमा २ दिनमा पुगिन्छ । नारबाट नारवेसी अनि च्याकु, क्याङ हुँदै जानु पर्दछ । हाल एक दुई वर्ष मात्र भयो बाटोको सुधार बीच बीचमा पर्ने खोलाहरूमा पुलहरूको निर्माणले गर्दा यातायातमा धेरै सुविधा भएको छ भन्नुमा कुनै अत्युक्ति नहोला । दुई वर्ष अघिसम्म पनि फू गाउँमा जाँदा क्याङ भन्ने ठाउँबाट यसो माथि हेर्दा टोपी खस्ला जस्तो पहाडको टुप्पासम्म उकालो एवं निकै खतरापूर्ण बाटो चढी अनि त्यहाँबाट अर्कोतर्फ लाग्दा फू खोलाको किनारसम्म ओरालो करेर जानु पर्दथ्यो । त्यहाँको दृश्य संफिदा वा देखिदा पनि शरीरका रौं ठाडा हुने त्यस्तो ज्यादै खतरापूर्ण बाटोबाट पार गरेर जानु पर्दथियो । बढीमा १८ इन्चदेखि कमिमा ६ इन्चसम्म मात्रको गोरेटोबाट हिड्नु पर्ने । सो ठाउँबाट यसोउसो भएमा सिधै उल्टै आएको फू खोलामा डुबुत्की मान्ने पुगिन्थ्यो बीचमा कतै अडिएला भन्ने सम्भावना थिएन ठाउँ खसीन्थ्यो । हुनतः क्याङबाट फू गाउँको नजिकै नपुगेसम्म करीव ४ घण्टाको बाटो यस्तै खतरनाकै छ तापनि क्याङबाट उकालो लागेपछि माथि डाँडो पार गरी अर्कोतर्फ पुनः खोलाको किनारमा नपुगेसम्म करीव डेढ दुई घण्टासम्मको बाटो निकै खतरापूर्ण छ । भोर पहरामा हिड्ने बानी नभएका मानिसहरूलाई तल खोलातिर हेरेर हिड्ने नसक्ने स्थितिमा पर्ने रहेछ । केवल भित्तातिर हेर्दै चारै हात खुट्टाले टेकी हिड्नु पर्ने अवस्था पर्दछ । तर यस खतरापूर्ण बाटो हिंडी खतरा उठाउनु पर्ने स्थिति गत २०३४ भाद्र महिनादेखि समाप्त भएको छ । क्याङ निरबाट फू खोलामा स्थायी काठे पुलको निर्माण गरिएबाट जनतालाई यस क्षेत्रको आवगमनमा निकै सुविधा एवं समयको पनि बचत भएको छ । यही एक मात्र मुख्य बाटो हो यस पंचायतमा सम्पर्क राख्न सकिने ।

फू गाउँलाई करीव ३।४ महिनासम्म हिउँले ढाकिरहने हुँदा सो गा. पं. का सबैजसो मानिस सोही पंचायतको वेसी अर्थात् क्याङ भन्ने ठाउँमा

आपना चोरी गाई गोरु, भेडा च्याङ्ग्रा, बाख्रा आदि साथै लिएर अस्थायी रूपमा बसाई सर्दछन् । जाडोको समयमा एक दुई जना मानिसले यी गाई, बाख्रा हेर्दछन् । बाँकी सदस्यहरू अन्न संकलन गर्न तथा अन्य आवश्यक सामग्रीहरू जुटाउन तलतिर फर्ने गर्दछन् । जब हिउँ पग्लिन्छ र खेती गर्ने समय हुन्छ तब मात्रै उनीहरू आफ्नो जिल्लामा फर्कने र गाई बाख्राहरू लिई माथि गाउँमा जाने गर्दछन् । प्रत्येक वर्ष यही क्रम दोहोरिंदै जान्छ ।

आर्थिक गतिविधि:- यस पंचायत क्षेत्रको कूल उत्पादनले यसै भेगका जनताहरूलाई करीव चार महिनाभन्दा बढी समयको लागि खान नपुग्ने हुँदा अन्यत्रबाट खरीद गरी ल्याउनु पर्दछ । यसै कारणले गर्दा हिउँदेभर यहाँका मानिसहरू अन्नको खोजीमा अन्यत्र विशेष गरेर लमजुङतर्फ गई खाद्यान्नको व्यवस्था गरी ल्याउँछन् । आफूलाई चाहिने आवश्यकताको पूर्ति गर्न भेडा, च्याङ्ग्रा र याकहरू तथा चोरीको घिउ छुपि आदि बिक्री गरेर आर्जन गरेको र तिनीहरूको ऊन तथा ऊनबाट तैयार गरिएका लिउ तथा फेर्पा (चोरी पट आदि) एवं लहसून तथा केही जरीबूटीहरू समेत बिक्री गरी आर्जन गरेको रकमबाटै आफ्नो आवश्यकताहरूको पूर्ति गर्दछन् । वास्तवमा भन्ने हो भने यस क्षेत्रको कूल आम्दानीले यस क्षेत्रको न्यूनतम आवश्यकतालाई पनि पूर्ति गर्न सकेको छैन भन्ने कुराको पुष्ट्याई यहाँका ९० प्रतिशत घरहरूमा बस्ती बाल्ने मट्टीतेल समेत खरीद गर्न नसकी अँध्यारोमै बस्ने गरेकोबाट थाहा हुन्छ । उस्तै जखुरी काम परे काम चलाउनको निमित्त मेताङ (सल्लाको दियार) बाल्ने गर्दछन् । नजिकमा जंगल पनि नभएकोले मेताङ समेतको अभाव भैरहेको रहेछ ।

यहाँका वासिन्दाहरू मध्ये करीव ९० प्रतिशतले आफ्नो दैनिक प्रयोगमा ल्याइने लगाइने तथा ओड्ने एवं विच्छाउने कपडाहरू आफ्नो गाउँ घरमानै तैयार गरी प्रयोग गरेको पाइन्छ । जस्तै लिउ, फेर्पा, पाखी, छ्यूपा, आङदोङ, दोचा (एक प्रकारको बुट जुता) आदि र थाक्चा तथा ऊनीको फोला एवं धोक्राहरू समेत गाउँमै तैयार पारी आफ्नो आवश्यकताको पूर्ति गरेको पाइन्छ । वास्तवमा यहाँका जनताहरू निकै परिश्रमी छन् । क्यंगडा, लुच्याई, फट्याई आदिमा नलागी आफ्नै साधारण दैनिक व्यवहारमा तल्लीन रहेको पाइन्छ । सबै जसो व्यक्तिहरू सिधासाधा छन् । चोरी ठगी जस्ता अनैतिक कामहरू भएका केशहरू प्रायः शुन्यनै छन् भने पनि हुन्छ । यसैबाद

पनि यस भेगका जनताहरू सिधासादा तथा इमानदार छन् भन्ने कुरा ऊत्काउछ ।

शैक्षिक स्थिति: लामा भाषा अध्ययन गरेको निपुण लामा एक दुई लामा भाषामा लेखपढ गरी काम चलाउन सक्ने केही व्यक्तिहरू छन् तर पनि यस पंचायतमा नेपाली अक्षर जान्ने स-साना केटाकेटीहरू बाहेक शिक्षित त कुरे नगरी साक्षर व्यक्तिस्म पनि छैन भन्ने हुन्छ । विगत केही वर्षदेखि यो गाउँमा एउटा प्राथमिक विद्यालयको स्थापना भएबाट स्थानीय केटाकेटीहरूले भर्खर मात्र नेपाली अध्ययन गर्ने मौका पाएका छन् । आगामी केही वर्षहरूमा साक्षर व्यक्तिहरूको संख्यामा वृद्धि हुने छ र गाउँमा आएको चिट्ठी यसभित्र के छ भनी माष्टरजी समक्ष लैजानु पर्ने अवस्थाबाट मुक्ति पाउने छन् ।

विकास एव निर्माण कार्यहरू: स्थानीय पंच कार्यकर्ताहरूको भनाई अनुसार २०३३ सालको अन्त र २०३४ सालको शुरूमा यस क्षेत्रमा पहिलो पटक चुनाव सम्पन्न भई पंचायतको गठन भएपछि मात्र यस क्षेत्रमा जनताहरूले बढी मात्रामा सरकारी अनुदान प्राप्त गरी विकास निर्माण कार्यहरू सम्पन्न गरिएको हुँदा विकासको फल भोग्न पाएका छन् । खास उल्लेख गर्न लायक विकास निर्माण कार्यहरूमा सर्वप्रथम गुम्बामा खानेपानी, क्याङ निर फू खोला-मा स्थायी काठेपुल, पंचायत भवन, विद्यालय भवन र गाउँ निर फू खोलामा काठेपुल समेतका निर्माण तथा पूरै जनश्रमबाट मात्र तैयार गरिएका स-साना बाटोहरू समेतको निर्माण आदि कार्यबाट जनताहरूलाई निकै फाइदा एव सुविधा भएको महसूस गरिन्छ ।

विशेषता:- गत १० वर्षदेखि यता यस पंचायत क्षेत्रभित्र कुनै पनि ठाउँमा जंगली जनावर, पशु-पक्षी आदि मारिदैन र मार्न नपाइने तथा मार्न नहुने व्यवस्था गरिएको छ । यसको उलंघन गरिएमा यहाँका जनताहरूलाई नराम्रो हुने देवी प्रकोप जस्ता नराम्रा घटनाहरू घट्न सक्ने छ भनी लामाले बन्देज लगाएकोले होला यहाँका जनताले आजसम्म सोही अनुरूपको नियम पालन गरी आएका छन् ।

समस्या:- (१) यस पंचायतको क्षेत्रमा वन जंगलको अभाव भए-कोले यहाँका संपूर्ण जनतालाई घर गोठ बनाउने कार्यमा र दैनिक रूपमा आवश्यक पर्ने खाना पकाउन र बाल्न समेतको निमित्त काठ दाउराको निकै अमुविधा छ ।

(२) आबाद गर्न लायक जमीनको कमिले गर्दा र भएको जमिनमा पनि सालभरमा एक खेती मात्र पाक्ने र कहिलेकाहीँ थन्काउने वेलामा हिउँ पच्यो भने सो समेत गुमाउनु पर्ने हुँदा खाद्यान्न समस्याले संघं सताइरहनु स्वाभाविक हो ।

(३) भेडा, च्याङ्ग्रा, बाख्रा तथा चोरीहरू अर्थात् पशुपालन गर्ने यहाँको मुख्य पेशाले र चरनको निमित्त ठाउँ प्रशस्त भए तापनि वर्षाको समयमा मात्र प्रशस्त मात्रामा घाँस पाइन्छ तर अधिकांश समय यी पाल्नु जनावरहरूलाई घाँसको कमी भैरहन्छ । खास गरेर हिउँ पर्ने समयको लागि संचय गरी राख्न पुग्दैन । फलस्वरूप हिउँदमा धेरै पशुहरू मरी ठूलो नोक्सानी पर्दछ । त्यसैले चरण विकासको व्यवस्था भइदिने र हिउँदे यामलाई घाँसको संचय (Presurve) गरी राख्न सकेमा पशु विकासको ठूलो संभावना देखिन्छ ।

(४) वर्षा निकै कम हुने हुँदा खेतीको लागि सिचाईको व्यवस्था हुनु पर्ने ।

(५) समय समयमा पशुहरूमा लाग्ने रोगले सताइरहन्छ । यसको रोकथामको निमित्त सम्बन्धित क्षेत्रबाट ध्यान दिइ यसको मारबाट त्यहाँका जनतालाई बचाउनु नितान्त आवश्यक छ ।

सुझावः (१) सो क्षेत्रमा तुरुन्तै हुकिन सक्ने खालका रुखहरू विभिन्न भागमा चाँडै लगाउनु पर्दछ । यसबाट स्थानीय जनतालाई जलाउनको निमित्त र अन्य कार्यको निमित्त फाठ दाउरा उपलब्ध हुन सक्नेछ ।

(२) हाल खुट्टाले चलाउने खालका तानहरूको व्यवस्था र सो संचालन गर्ने केही व्यक्तिलाई तालीम दिएमा यो ठाउँमा ऊनी उद्योग निकै राम्रोसंग चलन सक्ने छ । उत्पादन लागत (Production Cost) कम हुन जाने भैं बढी नाफा कमाई अन्ततोगत्वा आर्थिक स्तरमा पनि सुधार आउन सक्ने थियो ।

नार गाउँ पंचायत

धेरै समय अघि डावलका राजाले आफ्ना मानिसहरूलाई शिकार खेल्न पठाएका रहेछन् । ती शिकारीहरू शिकार खेल्ने क्रममा हालको नार पंचायतको क्षेत्रतर्फ प्रस्थान गरेछन् । कुनै एक ठाउँमा नावर फेला परेछ, त्यसलाई मार्न भनी घपाउँदा घपाउँदै एउटा वस्ती लायक रमणीय समतल ठाउँ देखा परेछ । यसरी नावरले देखाएको ठाउँ भएकोले उनीहरूले त्यस ठाउँलाई 'नार' भनी नामकरण गरेकोले सो ठाउँको नाउँ नार रहन गएको हो भन्ने किम्बदन्ती छ । नार गाउँको नामले नै यो पंचायतको नाउँ पनि नार गा. पं. रहन गएको छ । यस पंचायतमा केवल यही एउटा नार गाउँलाई ९ वडामा विभाजन गरी यस पंचायतको गठन गरिएको छ ।

फू गाउँ पंचायतभन्दा जनसंख्याको आधारमा केही ठूलो छ तापनि अन्य पंचायतहरूको तुलनामा यो पंचायत पनि सानै छ । यस पंचायतमा जम्मा

६५ परिवारहरूमा ३२६ जनसंख्या छ । नार गाउँ करीव ४२७० मिटर (१४००० फीट) को उचाईमा अवस्थित छ ।

चारैतर्फ डाँडाले घेरिएको सानो भ्यालीमा दक्षिणतर्फ मोहडा गरी बसेको नार गाउँ निकै रमाइलो छ । श्रावण, भाद्रतिरको समयमा चारैतिर हरियालीले छाएको यो गाउँको अगाडितर्फ समतल मैदान परेको खेतमा हरियो गहुँ, कलुको लहलहाउँदोपना र यस्का बीच बीचमा तोरीको पहेंलो फूलहरूले ऋण्डै गर्लचामा बुट्टा भरे जस्तो गरी अति सुन्दर दृश्य देखाइ दिन्छ । यसैगरी भर्खर हिउँ पर्न सुरु गरेको समयमा पनि गाउँको माथिल्लो भागबाट यसो दृष्टि लगाउदा नजरले भेटेसम्मका डाँडा-काँडाको तल-तलसम्म कतै केही हरियो, कतै नाङ्गोपना छ भने यो गाउँ अगाडिको मैदानमा रुवा सुकाइरहेको जस्तो दृश्य पनि बडो आकर्षकनै देखिन्छ ।

नार गाउँको पूर्वतर्फ ठूलो हिमशिखर मेता: हिमाल छ भने दक्षिण-तर्फ केही सानो तर अधिकांश समय हिउले नै ढाकी रहने डाँडो छ । उत्तरतर्फ पथरै पथरले भरिएको रातो नाँगो डाँडो छ भने पश्चिमतर्फ नजिकैमा सानो केही घास पनि भएको डाँडो र अलि पर अग्लो हिउँले भरिएको ठूलो हिउँको पहाड छ । सायद यसै हिम श्रृङ्खलाबाट नार खोलाको सुरुवात भएको हुन सक्दछ । यसरी यो नार गाउँ प्राकृतिक सौन्दर्यले सुशोभित देखिन्छ । यस पंचायतको सिमाना पूर्वमा फू एवं थोचे पंचायत, पश्चिममा दामोदर हिमाल एवं मनाङ पंचायत, उत्तरमा तिब्बत प्रान्त तथा फू गाउँ पंचायत र दक्षिणमा चामे, भ्राका र ध्यारू पंचायत पर्दछन् ।

यस पंचायतका जनताहरूले गाउँको सामुनेमा रहेको मैदानमा खेती गर्नुका साथै मेता (नारवेसी) एवं च्याकु भन्ने गाउँमा पनि खेती गर्ने जमिन प्रसस्त भएकोले यी ३ ठाउँमा खेती गर्ने गर्दछन् । तैपनि स्थानीय उत्पादनले ६ महिनाभन्दा पनि कम समयको लागि मात्र खाद्यान्न समस्याको समाधान गर्न सकेको बुझिन्छ । यसरी बाँकी अवधिको लागि अन्यत्रबाट खाद्यान्न आयात गर्नु परिरहन्छ । स्थानीय उत्पादनमा कलु, कहुँ, फापर, आलु र केही मात्रामा तोरी समेत हुने गर्दछ ।

यस पंचायतका जनताहरूको मुख्य पेशा पशुपालन हो र दोश्रोमा खेतीपाती (कृषि) आउँछ । हुन पनि यस क्षेत्रमा पशुपालनको निमित्त निकै राम्रा अर्थात् उपयुक्त चरणको व्यवस्था छ । ऋतु अनुसार ठाउँको अदल-बदल

गरी पशुहरू चराउने ठाउँ प्रशस्त छ । कहिलेकाहीँ उच्च पहाडी लेकहरूमा गोठ राखी चोरी, भेडा, च्याङ्ग्रा, मोडा आदि राख्दछन् भने अन्य समयमा बेसीमा फार्दछन् । कहिले पूर्वको डाँडातिर लैजान्छन् भने अर्को महिनामा अर्कै दिशातर्फ चराउन लगेका हुन्छन् ।

वर्षाकालमा घाँस प्रशस्त हुने हुँदा पशुहरू निकै मोटाएका हुन्छन् । चोरीहरूले दूध बढी दिने हुँदा आम्दानी पनि बढी हुन आउछ । तर वर्षापछि ठंडीको समयमा घाँस सुक्दै जान्छ, जताततै हिउँ पर्ने हुँदा घिनीहरूलाई आवश्यक पर्ने मात्रामा घाँस खुवाउन नसक्ने हुँदा सबै पशुहरू दुब्लाउदै जाने, दूध दिन छोड्ने र कहिलेकाहीँ केही पशुहरू मर्ने समेत भएकोले ठूलो हानी नोक्सानी हुन जाने गर्दछ । अतः यस्तो घाँस दानाको असंतुलनलाई हटाउनको निमित्त चरन विकास गरी असल तथा उन्नत घाँसको व्यवस्था भँदिएमा र सो घाँसलाई काटो सुरक्षितसाथ हिउँदको समयसम्मलाई बचाई राख्न सक्ने व्यवस्था हुन सकेमा पशुपालन व्यवसाय अझै व्यवस्थितरूपले बढाउन सकिने र यसबाट हुने आम्दानी पनि नियमित हुन सक्ने संभावना देखिन्छ । जस्को सहाराले स्थानीय जनताहरूले आफ्नो दैनिक उपभोगका विभिन्न सामग्रीहरू जुटाउन सक्षम हुन सक्ने छन् । यो क्षेत्रको आर्थिक स्तरमा परिवर्तन हुन सक्ने छ । त्यसकारण यहाँको चरन विकासमा सम्बन्धित क्षेत्रले समयमै ध्यान दिएमा जनताहरू निकै लाभान्वित हुन सक्ने थिए ।

पशुपालन व्यवस्थाबाट हुने आम्दानीका मुख्य स्रोतहरूमा चोरी गाईको घिउ, छुपि, याक उत्पादन गरी याकको बिक्री र चोरी भेडा, च्याङ्ग्रा आदिबाट समय समयमा ऊन जम्मा गरी सो ऊनबाट लिउ, फेर्पा, ओड्ने खास्टो पाखी, लगाउने कपडा, बाघबूने पटुका एवं ढोचा (जुत्ता) आदि सम्पूर्ण सामग्रीहरू तयार पारी स्थानीय आवश्यकताको परिपूर्ति गर्नुका साथै जिल्लाको अन्य भागहरूमा र अन्य जिल्लाहरूमा समेत बिक्री गरी त्यसबाट प्राप्त रकमले आफ्ना अन्य आवश्यकताको पूर्ति गर्ने गर्दछन् ।

नारखोले जनताहरू निकै मिहेनती र जाँगरिला पाइन्छन् । प्रायसः गाउँका सबै जनता चाहे ७० वर्षको बूढो होस् वा १० वर्षको केटा, लोन्ने होस् वा स्वास्नीमानिस प्रत्येकले ऊनी धागो कातिरहेको भेटिन्छ । बिहान उठेदेखि सुत्ने बेलासम्म हिँडेर होस् वा बसेर, कुरा गरिरहेको होस् मिटिङ सभामा भाग लिइरहेको होस् वा भारी बोकिरहेको होस् दुई हातले फुसद पाएसम्म उनीहरूको

हात चलि रहेको हुन्छ । बाँया हातको नाडीमा कच्चा ऊनीको गुच्छा राखी दाहिने हातमा कतुवा लिई हर-हमेशा कतुवा घुमाउँदै ऊनी घागो बाट्दै वेदै गर्ने कार्य जारी राखिरहन्छन् । यसैले गर्दा घर-घरमा लिउ, फेर्पा आदि सामग्रीहरू तैयार पार्न निरन्तर रूपमा घागोको पूर्ति भैरहन सक्दछ ।

यसरी तैयार पारिएका सामग्रीहरू उनीहरूले मनाङ पंचायततिर, जिल्लाको सदरमुकामतिर, लमजुङ र तनहुँको डुम्रे बजारसम्म पुऱ्याई बिक्री गरी आफु रूलाई चाहिने सामग्री (विशेषतः तेल र खाद्यान्न) खरीद गरी करीव ७-८ दिनसम्म लगाई बोकी ल्याउँछन् । यसै प्रकार यिनीहरूले हिउँदको ३-४ महिना खाद्यान्न संकलन गरी, पिठ्यूमा बोकी त्यो दुर्गम एवं विकट ठाउँमा पुऱ्याई, त्यसै थलोमा बसी खाई जीवन विताउन चाहन्छन् । पुर्खाले बसोबास गरेको थलो छाड्न धेरैले मन पराउँदैनन् । त्यही नै बसी कडा परिश्रम गर्न मन पराउँछन् । यसैगरी पुस्तौ पुस्ता विताइसकेका छन् यिनीहरूले ।

जुनसुकैले पनि नार गाउँमा गएर उनीहरूले गरेको परिश्रम र उनीहरूको जांगर देख्न मनमा अनेकन भावनाहरू उत्पन्न हुन सक्दछन् । सो ठाउँको दृश्य प्रत्यक्ष रूपमा देख्दा र सम्झदासम्म पनि लेखकको मनमा यस प्रकारको भावना उत्पन्न हुन्छन् कि यदि यसै अनुरूप सवा करोड नेपालीले आ-आफ्नो गाउँ ठाउँमा उपलब्ध हुन सक्ने स्थानीय वस्तुहरू जस्तै काठ, बाँस, बेत, निगाला, सनपाट, कपास, पराल, पोस्कर जस्ता खेर गैरहेका वस्तुहरूलाई कच्चा पदार्थको रूपमा प्रयोग गरी विभिन्न वस्तुहरू तैयार पार्न सके नेपालको सम्पूर्ण भागमा घरेलु उद्योगको लहर फैलिन गे आयात घट्ने, निर्यात बढ्न जाने थियो । देशको आर्थिक स्थितिमा निकै राम्रो सुधार चाँडै आउन सक्ने थियो । त्यसकारण यिनीहरूबाट पनि केही सिक्नु पर्ने र यिनीहरूको काम गर्ने तरीकाको सबैले अनुकरण गर्नु बान्छनीय नै देखिन्छ ।

नार गाउँका सम्पूर्ण घरहरू एकै नमुनाका छन् । ढुङ्गा र माटोको जोडाई गरी बीच बीचमा काठहरू राखी साधारणतया २ तल्ला भएका, माटोको छानो भएका (मुँडा) सबै जस्तो दक्षिण मोहडा पारी केही भिरालो ठाउँमा बनाइएका घरहरू बढी अनौठाका देखिन्छन् । यहाँका अधिकांश घरहरूमा प्रवेश गर्न सबभन्दा माथिल्लो छतमा (घरको पछाडि-बाट) गे त्यहाँबाट लिस्नोद्वारा बीचको तलामा फरिन्छ । अनि त्यसबाट ऊन तल्लो तलामा गइन्छ । माथिल्लो तला अर्थात् छतमा घाँस दाउरा तथा अनाज सुकाउने काम गरिन्छ । बीचको तलामा मानिसहरू बस्ने, खाने, सुत्ने गर्दछन् ।

भुईतलामा गाई वस्तुहरू राख्ने, कतै घाँस दाउरा राख्ने काममा समेत प्रयोगमा लगाइएको हुन्छ ।

यस गाउँमा एउटा प्राथमिक विद्यालय, एउटा पंचायत भवन, ३ वटा गुम्बाहरू, एउटा नाचघर सामूहिक सम्पतिको रूपमा छन् । अन्य गाउँहरू भन्दा पनि यो गाउँमा पश्चिमतर्फबाट प्रवेश गर्ने ठाउँमा एउटा निकै राम्रो प्रवेशद्वार (छोर्तेनको रूपमा बनाइएको छ ।)

यस गाउँका मानिसहरू निकै सिधा-साधा प्रकृतिका छन् । लुट-पिट चोरी, डकैति, जालसाजी आदि अनैतिक एवं धोकेबाजी कार्यहरू यस क्षेत्रमा भए गरेको बुझिदैन । आ-आपनो व्यक्तिगत व्यवसायमा तल्लिन रहने गर्दछन् । लामा भाषाको अध्ययन गरी लामा धामीलाई व्यवसायकै रूप दिइ हिड्ने लामाहरूको अलावा केही हृदयसम्म यो भाषाको ज्ञान भएको अरु केही व्यक्तिहरू पनि यस पंचायतमा पाइन्छन् । तर नेपाली अक्षर लेखपढ गर्न जान्ने मानिस भने पंचायतभरकै हिसाव गरे पनि एक दुई जनाभन्दा बढी फेला पर्दैनन् । परन्तु विगत केही वर्षदेखि यस गाउँमा प्राथमिक विद्यालयको स्थापना भएपछि अबका नयाँ पिढीहरूले भने केही समयपछि लेखपढ गर्न सक्नेको संख्या बढाउनमा अवश्यै मद्दत पुऱ्याउने छन् भने आशा लिन सकिन्छ ।

विकास एवं निर्माण:-केही वर्ष अघिसम्म कम वास्ता गरिए तापनि विगत ३४ वर्षदेखि यस पंचायतको क्षेत्र भित्र उल्लेखनीय रूपमा विकास एवं निर्माण कार्यहरू भएको पाइन्छ । वर्षमा कृषि ५-६ महिना जति यस क्षेत्रमा जानको निमित्त करीव ५५०० मिटर (१८००० फीट) को उचाईमा रहेको छ्याङला नागीन पार गरी सदरमुकामबाट पुरा २ दिन लगाएर जानु पर्दथ्यो । तर २०३३ सालमा नार फू खोलाभा १८ वटा काठे पुलको निर्माण र बाटोको मर्मत समेत गरिएकोले यस गा. पं. बाट जिल्लाको सदरमुकाम साथै अन्यत्र ठाउँहरूमा जानको निमित्त निकै सुविधा पर्न गएको छ । यसैगरी प्रा.वि. भवन गा. पं. भवन निर्माण गुम्बा घरको मर्मत र नार गाउँको लागि खानेपानीको व्यवस्था आदि र च्याकुको काँटमा सिचाई कुलो जस्ता उत्पादनशील विकास कार्यहरूबाट यस क्षेत्रका जनताहरू निकै लाभान्वित भएको पाइन्छ ।

ऐतिहासिक स्थानहरू:- यस पंचायतको क्षेत्रमा पर्ने नार वेसीलाई पनि निकै रमाइलो ठाउँमा गणना गर्न सकिन्छ । यो स्थान नार गाउँबाट करीव ३ कोष पूर्वतर्फ निकै तल ल्हेप छेँ खोला र फू खोलाको संगम स्थलको

नजिकमा पर्दछ । यहाँ एउटा सानो साँगुरो पुल छ । यो ठाउँ पोखराको महेंद्र पुलनिरबाट जसरी सेती गण्डकी पातलिएर लुकिछिपी बगेको छ । सोही अनुरूप यहाँ पनि खोलाको पानी यसै गरी पातालिएर गएको छ । पानी देख्न नसकिए तापनि खोला बगेको आवाज भन्ने निकै ठूलो स्वरमा सुन्न सकिन्छ । तलतिर हेर्दा आड सिरिङ्ग हुन्छ । प्राचीन समयमा यहाँ पुल (साँगु) केही नहुँदाका बखत ताचे भन्ने ठाउँबाट बाँदर घले र खुर्सानी घले यतै डुल्दै आएको समयमा यही ठाउँबाट घलेले उफ्रेर (फड्का मारेर) करीव १० हात लामो ठाउँ पारि पुगेछन् । त्यहाँबाट नार गाउँमा पुगी नार गाउँको पत्ता लगाएका हुन् भन्ने किंवदन्ती छ । यसै समयमा वारिबाट उफ्री पारि पुग्दा निज बाँदर घलेले औठाले पक्कीदा पारिको ढुङ्गामा परेका औँलाका निसान (मानौंकि गिलो माटोमा औँलाले समात्दा जस्तो प्रकारको औँला दवेको आकार आउँछ सोही अनुसारका औँलाका निसानहरू) अर्धसम्म पनि त्यहाँ देखिन्छ ।

यसै ठाउँको नजिकै विलकुलै खोलाको पश्चिम पट्टि नार खोलेहरूको एउटा प्रसिद्ध गुम्बा छ । यस गुम्बाको वरिपरिको वातावरण निकै रमणीय छ । माथि बताइएको पुलको ठीक पूर्वतर्फ खोलाको सिधा माथि निकै डरलाग्दो ठाउँमा विश्वासै गर्न नसकिने गरी प्राचीन समयमा घरहरू बनाएका रहेछन् । हाल भग्नावशेषको रूपमा छ । विभिन्न आकारका साना ठूला गरी करीव १० वटा घरहरू बनेको जस्तो लाग्छ । निर्माण सामग्रीहरू निकै पुराना लाग्दछन् । साँच्चै भन्ने हो भने यो ठाउँ अनुसंधान एवं अन्वेषण गर्न लायकको छ । पुरातात्विक दृष्टिकोणले महत्वपूर्ण देखिन्छ । यस ठाउँको वरिपरि हरीया धुपौका स-साना रुखहरू र केही कुरीलाका विरुवाहरू समेत छन् ।

यो नार वेसीबाट करीब डेढ दुई कोष उत्तर पूर्व गएपछि च्याकु भन्ने ठाउँ आउँछ । नार गाउँलेहरूको वेसी नाखर्कको रूपमा कैयौं वर्ष बाँफो रहिरहेको यो रमणीय ठाउँमा वाङ्दी पक्षका खम्पाहरू आई आ.व. २०२०।२१ देखि २०३१ सालसम्म यहाँ बसोबास गरेका रहेछन् । ती खम्पाहरूले यहाँ करीव ८।१० वटा व्यापारिक जस्ता राम्रा र बलिया घरहरू बनाएका छन् । यस बाहेक बडो आधुनिक ढंगले बनाएका केही गोठहरू पनि छन् । उक्त घरहरू मध्ये ६-७ वटा घरहरू अर्ध पनि राम्रै अवस्थामै छन् । ती खम्पाहरू त्यहाँको प्रति जग्गालाई खनजोत गरी निकै राम्रो खेती गर्न लायक जमीन बनाएका रहेछन् । उनीहरू वस्वासम्म त्यहाँ निकै राम्रो खेती हुने गर्दथ्यो भन्ने सुनिन्छ ।

निकै मिहेनत गरी अस्थायी रूपमा काठका डुड आदि बनाई सिचाईको व्यवस्था समेत गरेका रहेछन् । सोही वस्तीको नजिकमा रहेको ठूलो भिर पहराको एउटा ओडारमा (जाहाँ जोनलाई निकै कठिन छ त्यस्तो ठाउँमा) ती खम्पाहरूले आफ्ना हातहतियारहरू लुकाई राखेका थिए रे । पछि श्री ५ को सरकारले प्रहरी समेतको मद्दतबाट ती सबै हातहतियारहरू बरामद गर्‍यो र ती खम्पाहरूलाई त्यहाँबाट हटाई काठमाडौँ लगियो र त्यहाँबाट अन्यत्र उपयुक्त ठाउँमा बसोबासको व्यवस्था मिलाई राखिएको छ भन्ने बुझिन्छ ।

उक्त घरहरू र सो जग्गा हाल नार गाउँलेहरूको अधीनमा छ । उनीहरूले भोग गरिआएका छन् । यो ठाउँमा हिउँदमा अधिकांश चौरी भेडा, च्याङ्ग्रा राख्ने मानिसहरू बस्ने गर्दछन् । गाउँलेको लागि खेती गर्नु लायकको यहाँ निकै छ ।

नार पंचायतको क्षेत्रमा पर्ने अनेकी हिम चुचुराहरू छन् । ठूलठूला हिमालहरू समेतको नामकरण हुन र यिनको बारेमा अनुसंधान हुन बाँकी छ । निकै कम मानिसहरूले मात्र यी हिम शिखरहरू देख्न पाएका छन् ।

यस पंचायतको सम्पूर्ण भागमा वर्षा कमै मात्रामा हुन्छ । तर हिउँ भने अधिक मात्रामा पर्छ । करीव ३ महिना जति गाउँले सो ठाउँमा बस्न नसकी मेता एवं च्याकुतर्फ चोरी भेडा, च्याङ्ग्राहरू समेत लिई बस्न जाने गर्दछन् । घरका परिवारका एक दुई सदस्यले पशुहरूको रेखदेख गर्ने र अरू मानिसहरू ठंडी समयभर हिउँको जाडो छल्ने र खाद्यान्न संकलन गर्ने समेत कामले लमजुङ तनहुँसम्म आई स-सानो व्यापार गर्ने र हिउँ पग्लेर खेती गर्ने समय हुन लागेपछि खाद्यान्न खुर्सानी आदि लिई आफ्नो गाउँतर्फ फर्कने गर्दछन् ।

हिउँदभरि लमजुङ समेतबाट अन्न आदि खरीद गरी ल्याई मनाङको तल्लो भेगका ताल, बगर, छाप, धारापानी, थानचोक आदि ठाउँमा राख्दछन् । नार खोलातिर हिउँ पग्ली केही जाडो हटिसकेपछि मात्र यसरी जम्मा गरिएका ठाउँहरूबाट पुनः आफ्नो गाउँ घरमा अनाजहरू लैजाने गर्दछन् ।

धारापानी पंचायत

मनाङ जिल्लाको दक्षिण-पूर्वमा रहेको तल्लो भेगमा पर्ने पंचायतहरू मध्येको धारापानी पनि एक पंचायत हो ।

यसको सिमाना पूर्वमा मनासलु तथा हिमचुली हिमाल तथा गोरखा जिल्ला, पश्चिममा चामे पंचायत र उत्तरमा थोचे पंचायत तथा दक्षिणमा लमजुङ्ग जिल्ला पर्दछ । यस पंचायतमा जम्मा ७ वटा गाउँहरू छन् ।

(१) तालः- यो ठाउँ लमजुङ्गतिरबाट मनाङमा प्रवेश गर्ने ठाउँ तथा लमजुङ्ग मनाङको सिमाना निरर्न छ । धेरै पहिले परो गई मस्योङ्गदी नदीलाई थुनि ताल जस्तो बनाएको हुनाले यो ठाउँलाई ताल भन्ने गरेको भन्ने स्थानीय जनताको भनाई छ । आज भोलि यहाँ ताल परेको पानी कतै पनि छैन विस्तारै नदीको पानीले खोली पुरै ताल सुखा पारी गएको हुँदा केवल समथर परेर सानो ठाउँबाट नदी बगिरहेको छ । बाँकी भाग खेती गर्न लाएक सम्म ठाउँ छ । तल्लो भेगमा यही नै हो सर्वभन्दा ठूलो मैदानी भाग । यहाँ

सानो बस्ती पनि छ । प्रायसः बटुवाहरूलाई खाना खुवाउने वास दिने आदि कार्यमा लागेका छन् । जे होस् यो ठाउँ बाटो हिड्नेहरूको निमित्त बास बस्न निकै पाएक परेको ठाउँछ । यहाँ एउटा अति रमणीय कर्ना पनि छ । मलजुङ-तिरबाट जानासाथ तालको पुच्छारको डाँडाबाट उत्तरतर्फ हेर्दा शान्त स्वभाव-मा बगिरहेको मर्स्याङ्दीको दुवै किनारामा केहीसम्म ठाउँ वारिपारि हरिया निगालाहरूको घारी माथि माथि अग्ला चुचुरा यी सबै दृश्य एकै पटक हेर्दा बडो रमाइलो देखिन्छ यहाँ केही लामाहरू र २ घर गुरुङहरूको वस्ती छ ।

(२) घेराङ:- यो गाउँ ताल पारिबाट सिधै उकालो लागि कण्डे एक कोष माथि हरियो वन जंगलको बीचमा उत्तर पूर्व मोहडा फर्काई भित्तामा कुण्डाएको क्यालेण्डर जस्तै बसेको छ । यहाँ जान निकै कठिन बाटो छ । हुनतः यो ठाउँ करीव ५०-६० वर्ष अघि मर्स्याङ्दी नदीमा ठाउँ-ठाउँमा पुलहरू नबन्नु अघि यही ठाउँबाट मूलबाटो भएकोले त्यहाँ वस्ती बसेको हो भन्ने भनाई छ । तर त्यहाँका वासिन्दाले निकै कठिन जीवन विताई राखेका छन् । हाल मात्र यहाँ एउटा स्याउ बगैँचाको निर्माण गरिएको छ । यो ठाउँमा खानेपानीको निकै अभाव भैरहेको महसुस गरी दुर्गम क्षेत्र विकास समितिबाट खानेपानीको निमित्त रकम निकासी भएकोले सो खानेपानी योजना संचालन हुन लागिरहेको छ । यसबाट स्थानीय जनतालाई निकै सुविधा हुने छ । हालसम्म पनि बंशाख जेष्ठमा करीव १ कोष तल मर्स्याङ्दीमा करी गाई वस्तुलाई पानी खुवाई पुनः ठाडै उकालो गाउँमा जान पर्ने अवस्था छ । यस सानो गाउँमा पुरै गुरुङहरूको वस्ती मात्र छ । हिउँदमा यहाँ धेरै घरहरू ओडार गाउँबाट अस्थायी रूपमा बस्न आउँछन् ।

(३) नाचे गाउँ:- धारापानी गा. पं. को यो एउटा ठूलो गाउँ हो । मर्स्याङ्दी नदीको पूर्वी किनाराबाट करीव ४६० मिटर (१५०० फीट) सिधै (ठाडै) माथि भिर पहराको बाटो गरी यस गाउँमा जानु पर्दछ । बानी नपरेका मानिसलाई आधा आधी बाटोमा पुगेपछि सिधै तल हेर्दा सिंगटा लाग्ने काहाली लाग्ने आदि भै थक्कै बस्नु पर्दछ । यहाँको दृश्य संक्रा पनि आड सिरिङ्ग भएर आउँछ । ढुङ्गा ढुङ्गाको पहाडलाई काटी स-साना सिडीहरू बनाइएको छ । प्रत्येक पाइलामा उकालो पर्दछ । यो बाटो हिँड्दा दम बढ्ने थकाई लाग्ने, डर लाग्ने आदि सबै कुरा एकै पटक महसुस गरिन्छ । हातले भित्ता समाति बडो विचार पुन्याई हिँड्नु पर्दछ । एकपटक पाइला खुस्क्यो भने

जिन्दगी खतम भै हात्छ । मुटु कमजोड भएका उस्तै मानिसहरू यही बाटो गरी तल फर्न सक्दैनन् । अर्को २ घण्टा लागि आउन मिल्ने दक्षिणतर्फको घुमाउरो बाटो हिड्ने गर्दछन् ।

फरीव ४५-५० घरहरू एउटै थुम्कोमा बनाइएर रहेको यस नाचे गाउँको पूर्वतर्फसम्म परेको सानो फाँट छ । विभिन्न प्रकारका अनाजहरू जस्तै मकै, गहुँ, कहु, आलु, फापर आदि उब्जाइन्छ । सोही फाँटको पूर्व किनारमा पहाडको घेँचमा गाउँको ठीक सामुन्ने मनसरी निम्न माध्यामिक विद्यालय पनि छ । यो विद्यालय भवनको वरिपरि विभिन्न जातका फूलहरू लगाइएका छन् । त्यसैगरी विद्यालयको आपनै केही फलफूल (स्याउ, आरु आदि) का विरूवाहरू पनि हुकिदैछन् । सोही विद्यालयको केही उत्तर पूर्वको पाखो जग्गामा गाउँले-हरूको संयुक्त फलफूल बगैँचा पनि हालै मात्र निर्माण भएको छ ।

यो गाउँमा एक घर कामी बाहेक अरु सबै गुरुङहरू मात्रको वस्ती छ । माथिल्लो मनाङको दाँजोमा यहाँका मानिसहरू अधिक मात्रामा साक्षर छन् । यो पंचायतभरनै एकजना मात्र स्नातक छन् । उनी यस गाउँका हुन् । हुनतः हाल उनी काठमाडौँमानै बसिरहेका छन् तैपनि उनका परिवार यस गाउँमानै छन् । नाचे गाउँको मध्ये भागबाट पूर्वतर्फ हेर्दा मनासलु हिमालको दृश्य अति राम्रो देखिन्छ । जापानी पर्वतारोहण दल मनासलु चढ्न जाँदा गाउँको बाटो भएर गएका थिए भन्ने गाउँलेहरूबाट बुझिन्छ । नाचे गाउँको निकै माथि एउटा ठूलो तलाउ छ । बढी उचाईमा रहेकोले अधिकांश समय हिउँले ढाकिएको हुन्छ ।

(४) धारापानी:- यस गाउँको नामले यस पंचायतको नामकरण गरिएको छ । यो गाउँ सानो छ तापनि यस जिल्लाको मूलबाटोमा र ठीक नाका परेको ठाउँमा रहेको छ । मर्स्याङ्दी नदीको पश्चिम किनारमा बुवैतर्फ अग्ला अग्ला पहाडको खेँचमा रहेकोहुँदा हिउँदमा केवल २-३ घण्टाभन्दा बढी घाम लाग्दैन । यहाँ पनि अधिकांश गुरुङहरू (ओडार गाउँ र नाचे गाउँ बाट फरी बसोबास गरेका) र केही लामा (भोटेहरू) पनि छन् । यस ठाउँमा एउटा प्रहरी चौकी र पंचायत भवन समेत छ ।

यस गाउँमा आवतजावत गर्ने व्यक्तिहरूको लागि बस्न खानको लागि केही भट्टीहरू र एउटा लज पनि छ ।

(५) ओडार गाउँ:- मनाङतिर जाने मूल बाटो छोडि मस्याङ्दीको दक्षिणतर्फ उकालो बाटो करीव १ किलोमिटर हिडेपछि ओडार गाउँ आउँछ। यहाँको एउटा प्रसिद्ध ओडारको नाउलेने यो गाउँको नाउ पनि ओडार गाउँ रहेको बुझिन्छ। यो गाउँमा करीव ३० घर छन् र यसमा शतप्रतिशत गुरुङहरूको मात्र बस्ती छ। बस्ती केही भिरालो ठाउँमा छ। गाउँका वरिपरि फलफूलका विरुवाहरू हुकिसकेका र हुकिंदै रहेको पाइन्छ। मुख्यतः स्याउ र आरु राम्रो रूपमा हुकिएको र उत्पादन दिन लागेको पाइन्छ। फलफूलका नयाँ बिरुवाहरू पनि लगाउदै गरेको पाइन्छ। यहाँ गाउँको नजिकै अति राम्रो पानीको धारा छ। गाउँको यत्रतत्र ठूलाठूला ढुङ्गाहरू छन् नजिकमा खेती गर्ने जमीन कम छ। यहाँ मकै खेती निकै राम्रो हुन्छ। घर आगन, बाटो आदिमा पात घुर कसिगर आदि थुपारी कुवाई मल बनाउने प्रचलन हुँदा यहाँका प्रत्येक घरको वरिपरि अतिनै फोहर मैला छ।

गाउँको नजिकै नव निर्मित सरस्वती विद्यालय भवन निकै राम्रो छ। गाउँको उत्तरतर्फबाट हेर्दा ताचे गाउँको पूर्वतिरको कर्नाको दृश्य अति राम्रो देखिन्छ। गाउँको ठीक दक्षिणतर्फ (माथि) निकै राम्रा सल्लाका रूखहरूको हरियालीले गाउँको शोभा बढाएको छ।

मनाङ जिल्लाको राजनैतिक क्षेत्रमा खास गरेर पंचायती व्यवस्थाको सुरू देखिने बढी चासो राख्ने यस क्षेत्रमा प्रवेश गर्ने व्यक्ति मध्ये सबैभन्दा बढी यसै गाउँमा छन्। यहाँ केही शिक्षित र अधिकांश व्यक्ति साक्षर छन्।

(६) घेलानचोक:- धारापानी पंचायतको गाउँहरूमध्ये सम्म ठाउँमा बसेको गाउँ यही घेलानचोक हो। प्राचीन समयमा यही गाउँ भएर मूल बाटो गएको हुनाले यो गाउँको नाउँ पनि यसै अनुरूप रहेको रहेछ। अर्थात् घे- भनेको मूल वा मुख्य र लान भनेको बाटो अर्थात् घेलान माने मूल बाटोमा परेको गाउँ। पहाडको खोचमा सम्म फाँटमा अवस्थित यो सानो गाउँ टाढाबाट वा हालको मूल बाटोबाट देखिदैन तापनि गाउँमा पुगेर पूर्व पश्चिम उत्तर समेत ३ तिर हेर्दा निकै रमाइलो देखिन्छ। दक्षिणतिर घना जंगल छ। यो जंगल नियन्त्रित छ। जथाभावी काठ काट्न पाइँदैन। संघैभरि हरियालीले छाइरहेको पाइन्छ। पारि ताचे गाउँको अगल बगलबाट बगेका दुई कर्नाहरू पश्चिमतिर हरिया सल्लाका रूखहरू, अलि माथि नजर लगाउदा बडो अनीठा अनीठा आकारका हिउँले खारिएर रहेका डाँडाँका वुच्छाका विभिन्न आकार

भादि विभिन्न रमणीय दृश्यहरूको मजा लुट्न पाइन्छ । यस पंचायतको सबै-
भन्दा बढी समय घाम लाग्ने ठाउँ पनि यही गाउँ हो ।

यहाँ प्रायः सबै गुरुङहरू र एक दुई घर मात्र कामी दमै छन् । मकै
गहुँ, कहुँ, आलु आदि उत्पादन राम्रै हुन्छ । यहाँ २-३ घर शिक्षित र केही
साक्षर छन् ।

(७) बगर छाप गाउँ:- २०३३ सालको चुनावमा धारापानी गा.
पं. मा गाभीन आएको यस बगर छाप गाउँमा करीव ३५ घरहरू छन् र यहाँ-
का अधिकांश वासिन्दाहरू लामा (भोटे) जातीका छन् । यस गाउँमा एउटा
प्राथमिक विद्यालय छ । मनाङ जिल्लाको मूलबाटोमा परेकोले यहाँका जनता-
ले होटल, भट्टी आदि पेशा र कृषि पेशा दुवै अपनाएका छन् । उत्तरतर्फ
मोहडा फर्केको हुँदा यो ठाउँमा धेरै समय घाम लाग्दैन । गाउँको वरिपरिको
जग्गा र खेती गर्ने जग्गा समेत राम्रो छैन ।

गाउँको दक्षिणतर्फ एउटा राम्रो गुम्बा घर र एउटा आयुर्वेदिक
औषधालय छ । भोटे (लामा) भाषा जान्ने केही व्यक्तिहरू भए तापनि एक
दुई जना प्राविधिक क्षेत्रमा लागेका व्यक्ति बाहेक नेपाली अक्षर पढ्न लेख्न
जान्ने मानिस कम पाइन्छन् । हाल विद्यालय गैरहेका केटाकेटीहरू हुर्कपछि
मात्र यो कामीको पूर्ति हुने छ भन्ने आशा गर्न सकिन्छ ।

पेशा र व्यवसाय:- सामूहिक रूपमा भन्ने हो भने यस पंचायतको
मुख्य पेशा कृषि हो र पशुपालन दोस्रोमा आउँछ । साधारण तथा यस पंचायत-
को सबै क्षेत्रमा वर्षको दुई खेती गरिन्छ । मकै, गहुँ, कहुँ, फापर र आलु नै
यहाँका मुख्य उत्पादन हुन् । पंचायतको सबै गाउँहरू मध्ये उल्लेखनीय रूपमा
पशुपालन गर्ने गाउँ ओडार गाउँ हो । यस गाउँका धेरै जनताले भेडा च्याङ्ग्रा
पाल्ने गर्दछन् ।

तिब्बततर्फको व्यापार नीतिमा परिवर्तन भएपछि विगत १५-२०
वर्षदेखि यता यस पंचायतका मानिसहरू व्यापारमा नगन्य रूपमा मात्र संलग्न
भएको बुझिन्छ । अधिकांश जनता कृषिमा व्यस्त छन् ।

यस पंचायतको नाम्चे गाउँमा राडी, काम्लो, बछु आदि निकै
राम्रो बुन्दछन् । र प्रायः अन्य सबै गाउँहरूमा ऊनीको कपडा बुन्ने काम हुने
गर्दछ ।

थोंचे पंचायत

तल्लो भेग मनाङको दोस्रो ठूलो पंचायत थोंचे पंचायत हो । यो पंचायत उत्तरमा मित्रराष्ट्र चीनको तिब्बत प्रान्तसंग जोडिएको छ भने पूर्वमा छिमेकको गोरखा जिल्लासंग जोडिएको छ । त्यस्तै गरी दक्षिणतर्फ फेर्लिङ धारापानी पंचायतसंग जोडिएको छ । यसै गरी पश्चिममा नार फू पंचायत र मनाङ जिल्लाकै सदरमुकामको नजिकैसम्म फैलिई चामे पंचायतसम्म जोडिएको छ । यस पंचायतको क्षेत्रभित्र र यसको साँघु सिमानामा चियो हिमाल, मनासलु, पिक ट्वन्टी नाइन (Pick 29) तथा मेता हिमाल आदि र पोंकर ताल तथा डिम्लो ताल जस्ता सुन्दर ताल एवं विम्दा कोठी दूध खोलाको शीर लाक् भन्ज्याङका जस्ता अन्य प्रख्यात एवं रमणीय स्थानहरू र जिल्लाको पुरानो सदरमुकाम तथा जिल्लाको एक मात्र माध्यमिक विद्यालय पनि यसै पंचायतको क्षेत्रभित्र पर्दछन् । प्रत्येक गाउँमा तीन तीनवटा वडा भएको ३ वटा गाउँहरू मिलेर यो पंचायतको गठन भएको छ ।

(१) थोचे गाउँ:- यो गाउँ यस पंचायतको सबैभन्दा दक्षिण सिमानामा दूध खोला र मर्स्याङ्दी नदीको संगम स्थलमा अवस्थित छ । यस थोचे गाउँको नाउँबाट यो पंचायतको नामकरण गरिएको छ । यो गाउँमा आजकल जंग परिवारका एक दुई घरहरू बाहेक सबै जसो भोटे (लामा)हरूको वस्ती छ । यो गाउँको एउटा वडामा गाउँकै पूर्वतर्फ रहेको ताम्राङका २-४ घर समेत समावेस गरिएका छन् । २०२८-२९ सालसम्म जिल्लाको सदर-मुकाम यस गाउँमा थियो । यो ठाउँमा हाल जिल्लाको एक मात्र माध्यमिक विद्यालय एउटा छात्रावास, एउटा हेल्थ पोष्ट र पंचायत भवन छ ।

लमजुङ जिल्लाको धनपोखराका जंग परिवारहरूले तिब्बतसंग व्यापार गर्दा यस थोचे गाउँमा व्यापारिक भड्डा एवं गोदाम घरहरू बनाई नून तथा अन्य सामानहरू राख्ने गर्दिरहेछन् । तर तिब्बतको राजनैतिक परिवर्तन पछि उनीहरूले यस क्षेत्रको व्यापारमा हात छिकेकाले हालसम्म त्यहाँका गोदामहरू भग्नावशेषको रूपमा पुग्न लागिरहेको देखिन्छ । यस थोचे गाउँबाट गोरखाको लार्के हुँदै तिब्बततर्फ जाने मूल बाटो उत्तरतर्फ लाग्दछ ।

पहिले जस्तो व्यापारिक चहल-पहल पनि हुटेको र २०२९ सालदेखि सदरमुकाम पनि माथि चामेमा सरेकोले यो थोचे गाउँ आजकल वास्तवमा उजाड जस्तो लाग्दछ । अधिकांश घरहरू खाली देखिन्छन् । गाउँनै सुनसान देखिन्छ । तर माध्यमिक विद्यालयले गर्दा केटाकेटीहरूको ओहुर-दोहर भैरहेने हुँदा केही हदसम्म यो सुनसानपनलाई हटाउन सहयोग पुगेको छ । यहाँको घेरै जसो घरहरूमा गलैचा, पोखी, खास्टो, गलबन्दी, भोजा आदि ऊनी कपडाहरू तयार पारिन्छ । खास गरेर “सिद्धि ऊनी उद्योग” उल्लेखनीय छ ।

केही व्यक्तिहरू कृषिमा लागेका छन् भने कुनै व्यक्ति मुख्यतः व्यापारमा लागिरहेको पाइन्छ । खास गरेर तिब्बततिर गइ विभिन्न प्रणालीद्वारा सामानको आदान-प्रदान गरी अन्न, काठ, मसला, सूती, चुरोट आदि लगेर नून, कच्चा ऊन, चोरीको घिउ आदि सामान लिइ आउछन् ।

(२) तिल्चे गाउँ:- दूध खोलाको पश्चिमी किनारमा पूर्व मोहडा गरी अवस्थित यो तिल्चे गाउँ थोचे पंचायतको उत्तरी भेगमा रहेको एउटा मिश्रित बसोबास भएको प्रमुख गाउँ हो । यहाँ गुरुङ, घले र लामा (भोटे) जाती बसोबास गरेका छन् । यस गाउँका घलेहरू प्राचीन समयमा लोकेतर्फबाट आएका हुन् भन्ने बुझिएको छ । यहाँका जनताहरूको मुख्य पेशा कृषि व्यवसाय

नै हो र दोश्रोमा पशुपालन आउँछ । यहाँका केही लामा जातीका मानिसहरू तिब्बततिर स-सानो व्यापार गर्ने व्यवसायमा लागि रहेको पाइन्छ । तर गुरुङहरू र घलेहरू खेतीपातीमा र पशुपालनतर्फनै बढी जोड दिएका र सानो रूपमा भए पनि ऊनी उद्योग धन्दामा लागेको पाइन्छ । यिनीहरूले आफ्नो आवश्यकतालाई केही हदसम्म बाहिर विक्री गर्ने गरेको पाइन्छ ।

यो गाउँमा एउटा गुम्बा घर र एउटा प्राथमिक विद्यालय भवन पनि छ । यस गाउँका घले परिवारका प्रायसः सबै व्यक्ति साक्षर भएको बुझिन्छ र त्यति मात्र हैन लोग्ने मानिस मध्ये ९० प्रतिशत शिक्षित छन् । स्मरण रहोस् कि यसै तिल्चे गाउँका श्री कोमल घले यस जिल्लाका प्रथम (केही वर्ष अघिसम्म एकमात्र) स्नातक हुनुहुन्छ । हाल उहाँ मनाङ जिल्लाको जि. पं. सदस्य र दुर्गम क्षेत्र विकास समितिको सदस्य हुनुहुन्छ । त्यसैगरी गुरुङ परिवारहरूमा पनि लामा परिवारमा भन्दा साक्षर व्यक्तिको संख्या बढीन र एक दुई जना शिक्षित व्यक्ति पाइन्छ । लामा परिवारहरू नेपाली भाषामा अलि पछि परेको पाइन्छ ।

हालसम्ममा मनाङ जिल्लाको सबैभन्दा राम्रो र बढी स्याउ उत्पादन हुने ठाउँ यही तिल्चे गाउँ हो । यहाँ विभिन्न किसिमका असल-असल जातका स्याउहरू र विकासी आरुहरू निकै राम्रा राम्रा प्रसस्त मात्रामा पाइन्छ । यस क्षेत्रमा स्थानीय जनताले निकै अभिरुचि लिई धमाधम फलफूल बगैचाहरूको वृद्धि गराई राखेका छन् । हरसाल फलफूलका विरूवा बढाई राखेका छन् । गाउँको नजिक वरिपरिसम्म नभए तापनि निकै उब्जा हुने खेती गर्ने जमीन छ । यो तिल्चे गाउँ मनाङबाट लार्के हुँदै तिब्बततर्फ जाने मूल बाटोमा पर्दछ ।

(३) ताचें गाउँ:- थोचे गा. पं. को पश्चिमी क्षेत्रमा पर्ने यो ताचें गाउँ मर्स्याङ्दी नदीबाट करीव डेढ माइल माथि उत्तरमा पर्दछ । भ्रता डाँडा र निमसुङ डाँडाको काखमा दक्षिण मोहडा फर्काई बसेको यो गाउँ २०३३ सालमा भएको निर्वाचनभन्दा अघि बगरछाप गाउँ पंचायत अन्तरगत थियो । २०३३ सालको चुनाव पछि मात्र थोचे पंचायतमा गाभिएको हो । मर्स्याङ्दी तरी केही बेरसम्म फाँट हिडी अनि हरिया सल्लाघारीबाट उक्ली माथि डिस्कोमा पुगी गाउँमा पस्ने ढोकानिर पुगेर यसो उत्तरतर्फ हेर्दा गाउँको ठीक माथि दायाँ बायाँ कलकलाउँदै फरेका फरनाहरू र गाउँमा माथिको हरीयालीले नवा

गन्तुकलाई स्वागत गरिरहेको भान हुन्छ । सम्म परेको ठाउँमा रहेको यस गाउँको बीच बीचमा र पूर्वतर्फ स्याउका रुखहरू लगाइएका र फल दिन सुरु गरिसकेका छन् । यहाँका मुख्य पेशा कृषि व्यवसायन हो र सबैजना हमेशा कृषिमे तल्लीन भएको पाइन्छ । एक दुई घरमा निकै मात्रामा भेडा च्याङप्रा, बाख्राहरू पालेका छन् । यहाँको मुख्य उत्पादन मकै, कहु, गहुँ, भटमास, फापर आदि हुन् । यस गाउँमा गुरुङ, घले, केही लामिछाने केही थकाली र एक दुई घर लामाहरू समेत छन् । गाउँ घरमा एक दुई व्यक्ति शिक्षित त केही मात्र साक्षर छन् ।

गाउँको उत्तर नजिकै एउटा अति राम्रो विद्यालय भवन छ । यस विद्यालयको प्रांगण र विद्यालय भवनकै चारैतर्फ विभिन्न जातका फूलहरू लगाई अधिकांश समय विद्यालयलाई शोभा बढाई राखेको पाइन्छ । बाढी, पेंरो आदि दैवि प्रकोप वा अन्य कुनै पनि अवान्छित घटनाहरू हुनबाट गाउँलाई बचाउने बाचा गराई यस गाउँको नजिकै केही तलतिर टाँ भन्ने देउतालाई प्राचीन समयमा ल्याई स्थापना गरी राखेको छ । यहाँ केही रुखहरू छन् । यिनै रुखहरूमा टाँ देउता बस्दछन् । सालको एक पटक कहु भित्र्याउनुभन्दा अघि बंशाखको आखिरीदेखि जेठ महिना भित्रैमा एउटा जिउदै मृग समाती ल्याई त्यसको मुटु फिँकेर यी देउतालाई चढाउने प्रथा अर्छ पान छ । (यसको विस्तृत विवरण पेज नं ३५ मा दिइएको छ) ।

यस गाउँको नजिकै निगालाहरू प्रशस्त हुने भएको हुनाले यहाँका वासिन्दाहरूले निगालाको चिप्रा, भकारी, मान्द्रो आदि र डोकाहरू बुनी स्थानीय आवश्यकता पूरा गरी बिक्री समेत गर्दछन् ।

ताचे गाउँको माथि उत्तरतर्फ रहेको जंगलको कुनै पनि रुख काट्न नपाउने गरी गाउँलेहरूलेनै पुखौँदेखि नियम बनाई सो नियमको अद्यावधि पूरा गरी आएका छन् । सो जंगलबाट केवल मलको निमित्त, फरेका पात मात्र ल्याउन पाइन्छ ।

दक्षिणतर्फ मोहडा गरिरहेको गाउँ भएको र तिनैतिर खुला रहेकोले बिहानदेखि बेलुकासम्म घाम लाग्ने हुँदा यहाँ जाडो कम हुन्छ । गाउँको घरपर फोहर मैला अर्छपनि हटाउन नसकेका लक्षण यहाँ पनि प्रशस्त पाइन्छ । मनाङ जिल्लाभरको सबभन्दा न्यानो गाउँ यसैलाई मानिन्छ र यसको आधारमा गाउँको नाम पनि ताचे रहन गएको भन्ने किम्वदन्ती छ भने यस गाउँमा

रहेका फोडकीर फुडकी लामाहरूको बीचमा ढगडा परेकोले ढगडाको मध्य-
स्थता गरिदिने व्यक्तिको खोजिमा सबैले मानिआएका घने राजाका सन्तान
हरू मध्येकै पहिले उस्तामा गएर बसेको दुई भाइमध्ये एक भाइलाई पुनः
मनाङको हाल ताचे भन्ने ठाउँमा ल्याएर त्यहाँ उनीहरूको न्याय निसाफ गर्ने
कार्यमा इज्जतका साथ त्यहीं बस्न थाले । यसरी तल अर्को जिल्लामा गैसकेका
घलेहरूलाई बोलाई फिर्ता ल्याएको हुनाले सोही समयदेखि सो गाउँलाई,
फर्काई ल्याएर राखेको ठाउँ हुँदा, ताचे भन्ने नाउ रहन गएको हो भन्ने
स्थानीय भनाई पनि छ ।

चामे पंचायत

मनाङ जिल्लाको लगभग मध्य भागमा पर्ने यस चामे पंचायतमा जिल्लाको सदरमुकाम रहेको हुनाले यस पंचायतको ठूलो महत्व छ । यस पंचायतको पूर्वमा धारापानी गा. पं. थोचे गा. पं. पर्दछन् । पश्चिममा ध्याङ पंचायत, उत्तरमा नार पंचायत र दक्षिणमा लमजुङ जिल्ला एवं लमजुङ हिमाल पर्दछ । यस पंचायत क्षेत्रमित्र निम्न गाउँहरू र यस बाहेक अन्य २ वटा गाउँ भन्ने नसकिने स-साना वस्तीहरू पनि पर्दछन् । यस पंचायतलाई २०३३ साल पहिले तातोपानी पंचायत भनिन्थ्यो ।

थानचोक गाउँ:- पंचायतको पूर्वतर्फ रहेको ठूलो वस्तीमा गनिएको यो थानचोक गाउँ मर्स्याङदी नदीको दक्षिणतर्फ केही माथि पुरानो मूलबाटो-निर हालको मूलबाटोभन्दा केही माथि समतल ठाउँमा रहेको छ । यस गाउँमा घले, गुरुङ, कामी, लामा आदि जातीहरूले बसोबास गरेका र गाउँका अधिकांश जनता कृषि पेशामानै संलग्न छन् । पशुपालन दोश्रो पेशाको रूपमा छ । कुनै कुनै घरमा त २००-३०० सम्म भेडा, बाख्रा पालेका छन् । गाई गोरु साधारण

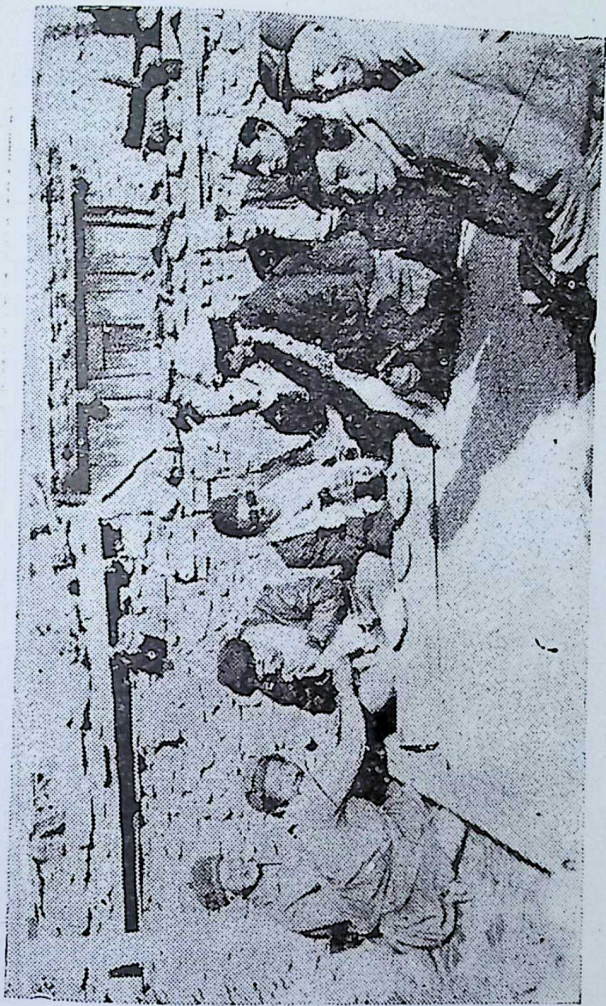
तथा सब घरमा पाल्दछन् । यस गाउँको मुख्य उब्जनी मध्ये गहुँ, करू, फापर, मकै, आलु आदि हुन् ।

यसै गाउँको एउटा वडा अन्तरगत तिमाङ समेत पर्दछ । यस तिमाङ भन्ने ठाउँमा यतैबाट मूलबाटो छँदा केही घरहरू थिए । तर अब मूलबाटो तलबाट बनेको हुँदा यहाँका सबै वस्तीहरू क्रमशः लठामुग्री भन्ने ठाउँमा सर्दै गएका छन् । यो ठाउँबाट तिमाङनिरको हिमाल तथा मनासलु हिमालको राम्रो दृश्य देखिन्छ । यहाँ पहिला एउटा काष्ठ उद्योग पनि थियो सो कारखाना हाल दाना क्यू भन्ने ठाउँमा सरेको छ । यो ठाउँ दिन प्रतिदिन उजाड हुँदै गैरहेको छ ।

तिमाङ अथवा तिमाङ फेदीमा काष्ठ उद्योग र नेपाली कागज उद्योग राम्रोसँग चलन सक्ने देखिन्छ । यहाँ यसको निमित्त कच्चा पदार्थ प्रसस्त मात्रामा पाइन्छ ।

कतो भन्ने ठाउँमा हाल ३-४ वटा लामाहरूका घरहरू छन् तापनि यो ठाउँमा भविष्यमा बस्ती बढ्न सक्ने सम्भावना छ । यो ठाउँ चामे आउने र नार फूतर्फ लाग्ने दोबाटोमा पर्दछ । यहाँ एक चिया पसल र अस्थायी रूपमा चौकी राख्न लागिएको हुँदा प्रहरी पनि बस्ने गर्दछन् । ठीक यसै कतोको पारि पट्टि क्यूपार भन्ने ठाउँ छ । यहाँ थानचोकैहरूको आवादी जग्गा र गोठहरू मात्र छन् ।

चामे गाउँ:- यसै ठाउँको नामले चामे पंचायतको नामकरण भएको छ । मर्स्याङदी नदीको उत्तरतर्फ रहेको लामाहरूको घना वस्ती भएको गाउँलाई चामे भनिन्छ । यसै गाउँको वारि मर्स्याङदीको दक्षिणतर्फ रहेको गाउँलाई पुरानिया मानिसहरू अझैपनि कहिले काहीँ साम्दो गाम्दो गाउँ भन्दछन् तर धेरै जसो व्यक्तिहरूले र कार्यालयहरूबाट लेखापढी हुँदा समेत चामे गाउँकै नाउँबाट प्रचलित भैसकेको हुँदा हाल चामे वारि र चामे पारी भनि वास्तवमा एउटै चामे गाउँ भन्ने प्रचलन भै सकेको छ । यो चामे गाउँमा (वारिपारि दुवै ठाउँमा) धेरै लामाहरूकै बस्ती छन् । यहाँका मानिसहरूको घरको हैसियत अनुसार कुनैले कृषि एवं पशुपालन पेशा अपनाएका छन् भने कुनैले व्यापारिक पेशा (होटल, भट्टी, आदि चलाई जिविका चलाउने) पनि अपनाएका छन् ।

मनाङ् हेरुको आतिथ्य सत्कार

अन्नपूर्ण हिमाल (दोस्रो) को उत्तरी मोहडा (चामेको उत्तरी भेगबाट देखिने दृश्य)

जिल्लाको सदरमुकाम यसै चामे गाउँमा छ र यसको उचाई समुद्र सतहबाट करीव २६६० मिटर (८७१२ फीट) छ ।

यस चामेमा कर्मचारीहरूद्वारा स्थापना गरिएको एउटा महादेव-स्थान, एउटा मनाङ्गेश्वरी माईको स्थान र वारिपारि गरी २ वटा गुम्बा घर-हरू र सामुदायिक भवन छ । यहाँ एउटा पंचायत भवन र एउटा निम्न माध्यमिक विद्यालय पनि छ । यस विद्यालयमा हाल ५-६ कक्षासम्म पढाउन इजाजत प्राप्त भएको छ । कार्यालयहरूको हकमा निम्न प्रकारका छन् ।

जिल्ला कार्यालय

— जिल्ला हुलाक कार्यालय

जिल्ला प्रहरी कार्यालय

— जि. पं. सचिवालय

माल कार्यालय

— आ. वा. कार्यालय

जि. का. शिक्षा शाखा

— जि. का. सार्वजनिक निर्माण शाखा

जि. का. भू. सु. शाखा

— जि. का. सिमा शाखा (पछि अन्यत्र सरेर हुँदा अस्थायी)

जि. का. स्वास्थ्य शाखा

— चामे हेल्थ पोष्ट

कृषि विकास कार्यालय

— चामे गाउँ पंचायत कार्यालय

नेपाल बैंक लिमिटेड

— नेपाल खाद्य संस्थान उप-शाखा

कार्यालय

कृषि विकास बैंक, उप-शाखा कार्यालय— (हाल मात्र स्थापना भएको)

जिल्ला अदालत

— " " "

स. स. अ. तथा स. स. अ.को कार्यालय—

" " "

सदरमुकाम जिल्लाको करीव करीव मध्ये भागमा पर्दछ । माथिल्लो भेग तथा तल्लो भेग र नार र फू क्षेत्र समेत सबैलाई पायक पर्ने ठाउँमा रहेको छ तापनि निकै खोंच परेको ठाउँमा छ । यसको उत्तरतर्फ हेर्दा टोपी खस्ता जस्तो निकै अग्लो पूरै ढुङ्गे पहाड छ । यस पहाडको बीच बीचमा विभिन्न किसिमका अनौठा रेखाहरू कोरिएको छ । प्राचीन समयमा यसै पहाड भएर नागहरू उकालो लागेका (स्वर्गतर्फ गएका) थिए रे । सोही समयमा तिनै नाग हिँड्दा परेको दाग त्यही हो भनि स्थानीय व्यक्तिहरूको भनाई छ ।

चामेको दक्षिणतर्फ पनि पंच शिबकाको शिखर र लमजुङ हिमाल नागिच भएकाले यी दुवैतर्फका दृश्य हेर्न बडो अनौठो लाग्दछ र रमाइलो पनि लाग्दछ तर जाडो याममा भने यी पहाडहरूले तुरुन्तै घाम छेकिदिन्छन् ।

धास्तवमा यहाँबाट क्षितिज निकै कम देखिन्छ । बिहान ११ बजेतिर घाम उभा-उने र चाँडै नै (२ वजे वा २।१ बजेतिर नै) अस्ताउने इत्यादि कारणहरूले गर्दा पनि प्रष्ट हुन आउछ कि यहाँबाट आकाश सानो देखिन्छ ।

सदरमुकाम रहेको ठाउँ सानै भएपनि जिल्लाको अरू ठाउँको दाँजोमा निकै चल्ती छ । यहाँ एउटा ठूलो होटल एण्ड लज र अन्य केही स-साना होटल एवं भट्टीहरू पनि छन् । साधारण किसिमको खानपीनको लागि धेरैजसो ठाउँमा व्यवस्था छ । तीन चारवटा पसलहरू पनि छन् । चामेबाट बेलुकिपख मनासलुको पश्चिम मोहडामा सुनौला रंग चढेको दृश्य अति राम्रो संग देख्न सकिन्छ । लमजुङ हिमालको उत्तरी मोहडाको दृश्य पनि बिहानीपख सुनौला रंग चढेको बेलामा नहेरौ भने पनि नगीचमा देखा परिहाल्दछ ।

यस चामे गाउँको नजिकै मस्यङ्गि नदीको किनारमा ३ ठाउँमा तातो पानी छ । यसबाट सर्वसाधारणलाई नुहाउन, धुन सुविधा पुग्नको साथै यस ठाउँमा नियम पूर्वक केही दिन स्नान गरेमा विभिन्न रोगहरू निको हुन्छ भन्ने विश्वास समेत स्थानीय जनताहरूमा छ । त्यसैले मुख्यतः श्रावण, भाद्र र आश्विनसम्म यहाँ टाढा टाढाबाट सामान बोकी पानीको नजिक ओडारमा बसेर नित्य रूपमा तातो पानीमा नुहाइसकेपछि कपडा ओढी पसिना निकाल्ने अनि समय समयमा भेडा, च्याङ्ग्रा, खसी, कुखुरा आदिको मासु खाने पुनः स्थान गर्ने गर्दछन् । यसरी स्नान गरेर जानेहरू धेरैलाई रोग निको हुन्छ भन्दछन् ।

चामे गाउँको वरिपरि गहुँ, करू र आलुको खेती निकै राम्रो हुन्छ । मकै र फापर अलि कम हुन्छ ।

तलेखु गाउँ:- चामे पञ्चायतको पश्चिम भेगमा रहेको यो एउटा सानो गाउँ हो । यस्मा प्रायः सबै लामा जातीका मानिसहरू बस्दछन् । यो गाउँ सदरमुकाम चामेभन्दा माथिको भेगमा परेकोले २०३३ सालका भएको निर्वाचनभन्दा अघि यहाँ चुनाव भएकै थिएन । २०३३ सालमा निर्वाचन हुँदा मनाङ जिल्लाको सदरमुकामभन्दा माथिका सबै गाउँहरूमा पञ्चायतको गठन भएको र निर्वाचन भएको हुँदा यस अवधिमा गा. प. छुट्याउने क्रममा यो तलेखु गाउँ चामे गा. पं. अन्तरगत पर्न आएको हो ।

यस गाउँमा करू, गहुँ, फापर, आलु राम्रो हुन्छ । तर मकै निकै कम हुन्छ । मकैको बोट ज्यादै होचो हुन्छ र घोंगा पनि साना बाटुला हुन्छन् ।

लामो हुन सक्दैन । यस ठाउँदेखि माथिका कुनै पनि पंचायतमा मकै खेती हुँदैन । यही गाउँनै मकैको सिमाको गाउँ हो । यो गाउँ मनाङ जाने मूल बाटोमा पर्दछ ।

यस पंचायतका प्रायः सबै गाउँका घरहरूमा काठको फल्याक जता-सुकै प्रयोगमा ल्याइएको हुन्छ । यस क्षेत्रमा सल्लाको काठ यत्रतत्र सजिलै र प्रसस्त मात्रामा पाइने हुनाले फल्याकको छानो मात्र नभै घरभित्रको कोठाको विभाजन तथा कोठामा विच्छाउने कार्यमा पनि फल्याकनै प्रयोग गरिन्छ ।

ध्यारू पंचायत

मस्यारिङ्दी नदीको उत्तरतर्फका ३ वटा गाउँहरूको हरेक गाउँको ३ वडा गरी जम्मा ९ वडाबाट संगठन भएको यो ध्यारू पंचायत मनाङ जिल्लामा हाल गठन भएका पंचायतहरू मध्ये जनसंख्याको दृष्टिले सबैभन्दा ठूलो पंचायत मानिएको छ । यसको पूर्वमा चामे तथा नार पंचायत पश्चिममा भ्राका पंचायत, उत्तरमा नार पंचायत र दक्षिणमा अन्नपूर्ण हिमाल तथा कास्की जिल्ला पर्दछ । यस पंचायतमा जम्मा २८० घर परिवारका करीव बाहुसय र चानचुन जनसंख्या छन् । यो पंचायत माथिल्लो मनाङ अर्थात् मनाङ भोट क्षेत्रको एउटा ऐतिहासिक पंचायत हो । यसै पंचायत क्षेत्रभित्र अघि घले राजाले राज्य गर्दारहेछन् । तत्कालीन घले राजाको दरबारको भग्नावशेष अर्घे पनि डावलको पूर्वतर्फ ध्यारू गाउँ आउने बाटोको नजिकै प्रष्ट देखिन्छ । यसैगरी यस पंचायत क्षेत्रभित्र पर्ने मृङ्गचो ताल स्वर्गको दरबार ढुकुर पोखरी छोरातो जस्ता अनेकौं रमणीय एवं ऐतिहासिक ठाउँहरूले गर्दा

पनि यस पंचायतको महत्व बढेको छ । यस पंचायतमा पिसाङ् ध्याऊ र डाँवले-
गरी ३ गाउँ छन् ।

यस पंचायत क्षेत्रमा गहुँ, कहु, फापर आदि अन्न र फल-फूलहरूमा
खासगरेर तल्लो भेगको भ्राताङ् भन्ने ठाउँमा स्याउ खेती निकै राम्रो हुन्छ ।
हालैमात्र एउटा साझा फलफूल बगैँचाको निर्माण भैरहेको छ । अन्य फलफूलमा
आरु, दाँतेओखर, खुपानी आदि पनि हुने संभावना भएको हुँदा स्थानीय जनताले
यिनको खेती लगाउँदछन् । निर मसो, भोँकर, पाँच ओले यस्ता महत्वपूर्ण
जरीबूटीहरू पनि यस पंचायत क्षेत्रको विभिन्न ठाउँमा पाइन्छ ।

पिसाङ् गाउँ:- गाउँको दक्षिणतर्फ रहेका गगनचुम्बी अन्नपूर्ण
दोश्रो र अन्नपूर्ण चौथो हिमशिखरतर्फ मोहडा फर्काई बस्ती बसेको यस पिसाङ्
गाउँमा घले एवं गुरुङ् जातिका परिवारहरूले बसोबास गर्दछन् । यस गाउँका
मानिसहरूको मुख्य पेशा खेतीपातीनै हो र हिउँदमा अधिकांश गाउँलेहरू
अन्यत्र व्यापारमा जाने गर्दछन् । खास गरेर कार्तिक, मंसिरको मध्यतिरमा
खेतीपाती थन्काइ, पोखरा, काठमाडौँ तथा थाइल्याण्ड, हङकङ, सिंगापुर
समेतका विभिन्न ठाउँमा गएर आफ्नो गच्छे अनुसारको व्यापार गर्दछन् । जब
गर्मीको समय आउँछ अनि मात्र आफ्नो जिल्लातर्फ फर्किन्छन् । गाउँमा, आलु,
गहुँ, कहु, (उवा) फापर आदि खेती गर्दछन् । यसरी हिउँदमा तलतिर र वर्षा
समय र यसको आसपासका अरु ऋतुहरूमा गरी करीव ७-८ महिना आफ्नो
गाउँमा बस्दछन् । मनाङ् जिल्लाका धनीमा निकै धनी र गरीबमा निकै गरीब
दुवै तहका मानिसहरू यहाँ छन् । पिसाङ् गाउँको वरिपरि खास गरेर मर्स्या-
ङ्दीको दक्षिणतर्फ टुकुर पोखरीको नजिकैमा हरिया सल्लाका रूखहरू भएको
निकै घना जंगल छ । भोजपत्र र धुपीका रूखहरू पनि बीच बीचमा प्रसस्तै
पाइने हुँदा यसको आसपासको जंगल अति सराहनीय छ । टुकुर पोखरीको
दक्षिणतर्फको हरियो जंगललाई देखेर यो बाटो हिँड्ने सबै जसो पर्यटकले यो
जंगलको निकै प्रशंसा गरेको पाइन्छ । पिसाङ् वेसीबाट हुम्डे जाने बाटोमा पर्ने
घोरालीको आसपासका सल्लाका काठहरू निकै मजबूत हुने हुँदा घर निर्माण
सबै काठेपुलहरूको निर्माण गर्दा यहाँका काठ निकै प्रयोग गरिन्छ ।

पिसाङ् गाउँको ठीक दक्षिणतर्फ मर्स्याङ्दी नदीको दाहिने किनारमा
पिसाङ् वेसी पर्दछ । यहाँ गाउँको सम्पूर्ण जनताको निमित्त सेवा पुऱ्याउने गरी
घट्टा राखिएको छ । मनाङ् जाने मूल बाटोमा पर्ने हुँदा यस ठाउँमा केही

भट्टीहरू पनि छन् । अन्नपूर्ण दोश्रोको उत्तरी मोहडाबाट हिमाल आरोहण गर्ने यसै ठाउँबाट दक्षिण दिशा हुँदै हिमश्रृङ्खला पार गर्दै जानु पर्दछ । पिसाङ गाउँको केही पश्चिमतर्फ ध्यारू गाउँ जाने बाटोमा सानो तर निकै आकर्षक मृङ्गयो नाम गरेको एउटा ताल छ । यो ताल निकै सफा छ र यस्मा कहिलेकाही विभिन्न किसिमका मूर्ति (छाया) देखा पर्दछन् भन्ने किंवदन्ती पनि छ ।

गाउँको बीचौँ बीचमा एउटा राम्रो माने पेमें र गुम्बा घर तथा केही पर एउटा प्राथमिक विद्यालय भवन छ । लामा भाषामा लेखपढ गर्न जान्ने मानिस केही भए तापनि नेपाली भाषामा शिक्षितको त कुरै नगर्ने, साक्षर भएका मात्र पनि कमै छन् । गाउँका सबै घरहरू दक्षिणतर्फ मोहडा फर्काई बनाइएका छन् । सबै घरहरू एउटै डिजाइनका छन् । पहिलो तला (भुईँतला) मा घोडा, गाई आदि बाध्ने दाउरा राख्ने गर्दछन् । वोश्रा तलामा मानिसहरू बस्दछन् । यस तल्लामा दायाँतर्फ खुला बायाँतर्फको भागमा मटान जस्तो बीचको भागमा खाने, पकाउने, सुत्ने आदि गर्दछन् । तेश्रोमा हिउँदको लागि घाँस राख्ने तथा अन्न आदि सुकाउने कार्यमा प्रयोग गर्दछन् । शहर बजारमा सिमेन्टले ढलान गरे जस्तै त्यहाँका सबै घरहरूमा माटोको ढलान हुन्छ । वर्षा कम हुने हुँदा सो माटोको छपनी पनि निकै टिकाउ हुदोरहेछ ।

ध्यारू गाउँ:- पिसाङ वेसीबाट मनाङतर्फ जाँदा छौरालीनिर पर्ने मूल बाटोबाट उत्तरतर्फ हेर्दा मर्स्याङदी नदीबाट करीव २ किलोमीटर सिधै माथि भित्तामा कुण्ड्याइएको क्यालेण्डरको फोटो जस्तै देखिने गरी भिरालो ठाउँमा रहेको यो ध्यारू गाउँको आफ्नै विशेषता छ । यहाँका मानिसहरू सुग्घरी, हंसिला, रसिला र निकै मिहेनती छन् । यिनीहरूको अतिथ्यसत्कार अविष्मरणीय एवं ज्यादा प्रशंसनीय छ । जो कुनै पनि अतिथि यो गाउँमा गएर फर्केपछि यिनीहरूको स्वागत सत्कार सद-व्यवहार र गाउँको सरसफाइको निकै प्रशंसा गरेको पाइन्छ । यो गाउँमा कुनै विशेष नव आगन्तुक आउँदा गाउँलेहरूले बाजा बजाई स्थानीय भाषामा गीत गाएर ठूलो भिडले स्वागत गरी गाउँमा लगी राख्दछन् । यस्तै गरी विदाइको बखतमा पनि अति सानदार पूर्वक बाजा बजाई गीत गाएर खादा लगाई विदा गर्दछन् ।

यसै ध्यारू गाउँको नाउबाटै यस पंचायतको नामकरण भएको छ । यो गाउँ दक्षिणतर्फ मोहडा गरेको निकै भिरालो ठाउँमा बसेको छ । जतिसुकै भिरालो भएपनि यहाँका मानिसको परिश्रम र जांगरले गर्दा कहु, फापर केही

गहुँ जस्ता अनाज र आलु निकै राम्रो फलाउँदछन् । गाउँलेको भनाई अनुसार चामल बाहेक अरु अनाज यस गाउँकाले खरीद गर्न पर्दैन रे । एक दुई जना व्यक्ति बाहेक यस गाउँमा नत ज्यादा धनी छन् नत ज्यादा गरीब नै अर्थात् यहाँ मध्यम वर्गीय मानिसहरूनै बढी मात्रामा छन् ।

गाउँका एक दुई परिवारले चौरी पालेका छन् भने अरु अधिकांश घरमा भेडा-बाख्रा पालेको पाइन्छ । गाउँको करीव १ किलोमीटर माथि उत्तरतर्फ गाई, बाख्रा राख्ने सबै गाउँलेका गोठहरू छन् । हिउँ परेको वा पर्ने समयमा केही व्यक्तिहरू पशुहरूको हेरचाहको निमित्त बस्दछन् भने अरु धेरै जसो गाउँलेहरू हिउँ छल्ल देशको अन्य भागमा र विदेश समेत व्यापारको निमित्त हरसाल जाने गर्दछन् ।

यस गाउँमा एउटा पंचायत घर, एउटा गुम्बा घर र एउटा प्राथमिक विद्यालय भवन छ । शिक्षाको क्षेत्रमा अर्घ्य गाउँमा जस्तै लामा भाषामा केही हद र नेपाली भाषामा शिक्षितको मात्रा धेरै नभए पनि साक्षर भने आज भोलि केही मात्रामा पाइन्छन् । नेपाली कुरा राम्रो र मोठो स्वरमा गर्दछन् । नेपाली गीत निकै राम्रो र तीखो स्वरमा अधिकांश केटाकेटीहरूले गाउने गर्दछन् । यहाँका बालबालिकाले अन्यत्रकाले भन्दा सांस्कृतिक कार्यक्रममा बढी अभिरुचि राख्दछन् । यो गाउँ प्रायशः गुरुङहरू मात्रकै वस्ती हो ।

जिल्लाको सदरमुकाम चामेबाट करीव ८ कोष पिसाङबाट २ कोष हुँदै विमानस्थलबाट पनि करीव अढाई कोष मनाङ गाउँबाट करीव ४ कोषको दूरीमा यो गाउँ पर्दछ । यो गाउँबाट दक्षिणतर्फ हेर्दा अन्नपूर्ण दोश्रो, तेश्रो, चौथो गंगापूर्णको केही भाग लगायतका हिम चुचुराहरू र अन्य अनेकौं हिम शृङ्खलाहरू देखिन्छन् । खास गरेर बिहान सूर्योदयको समय र बेलुकी सूर्यास्तको समयमा निकै राम्रो दृश्य देखिन्छ । वर्षा समयमा हुँदै माथिबाट बगेको पानी र बीच बीचमा खसी राखेका स-साना फरनाहरूको दृश्य ज्यादा रमाइलो देखिन्छ ।

ध्याऊ गाउँलेहरू सबै मिलेर भेडा-बाख्रा हेर्नको निमित्त संयुक्त रूपमा दुई जना गोठाला भर्नागर्दा रहेछन् । तिनीहरूले २-३ दिनको पालो गरी गाउँका सबै घरको भेडा-बाख्रा गाउँभन्दा माथि लगी चराउने र ल्याउने गर्दा रहेछन् । गोठालालाई बंशाखदेखि मंसिरसम्म भेडा, बाख्राको संख्याको आधारमा ज्याला स्वरूप अनाज दिइने चलन छ ।

डावलः ध्यारू पंचायतको निकै उचाईमा रहेर पनि समतल ठाउँमा बस्ती बसेको, गाउँको यत्र तत्र बाह्र महिना पानीको सुविधा भएको डावल गाउँ हुँदै विमानस्थलको ठीक पारी पट्टि (उत्तर दिशामा) अवस्थित छ । निकै घमाइलो ठाउँला रहेको यस गाउँको केही तल यसैको वेसीको रूपमा जसलाई डावल वेसी भनिन्छ त्यो गाउँ पनि निकै रमाइलो छ । यसै गाउँको केही पश्चिमतर्फ एउटा ठूलो गुम्बा छ र त्यसैले गर्दा त्यहाँ पनि अस्थायी रूपमा केही मानिसहरू बस्ने गर्दछन् । खास गरेर लामा पढ्नको निमित्त विभिन्न ठाउँबाट आई यसै एरियामा डेरागरी बस्दछन् । केटी वा केटा दुवै थरीले अध्ययन गर्ने गर्दछन् ।

यस ठाउँको मानिसहरूको मुख्य पेशा कृषि त्यसपछि पशुपालन, अनि हिउँदको समयमा व्यापार गर्ने प्रवृत्ति भएको पाइन्छ । तर आजकल यस गाउँका केही व्यक्तिहरू बाहिर बसेर व्यापारमै तल्लीन भएको पनि बुझिन्छ । जेहोस् अधिकांश व्यक्तिहरू हिउँ पग्लिनासाथै आफ्नो गाउँमा आई खेती लगाउने कार्यमा व्यस्त रहन्छन् । एक दुई घरले चोरी पालेका छन् भने गाउँका अधिकांश व्यक्तिहरूले केही न केही संख्यामा भेडा-बाख्रा पालेको पाइन्छ । सिचाईको व्यवस्था राम्रो भएकाले गहुँ, करू फापर आदि अन्न निकै राम्रो हुन्छ । वन जंगल नजिकै भएकोले काठ दाउराको लागि र चरनको लागि कुनै कठिनाई छैन ।

यस गाउँमा प्राथमिक विद्यालय एक र गाउँ भित्रै एक गाउँको पश्चिमतर्फ एक एवं वेसीमा एक समेत गरी तीनवटा गुम्बा छन् । यसै गाउँको पूर्वतर्फ करीव १ माइलको दूरीमा उहिले यहाँका घले राजाले राज्य गर्दा रहे-छन् उनको पालाको दरबार एवं उनका सिपाहीहरू बस्ने घर तथा पाले-घरहरू समेतका भग्नावशेषहरू अद्यावधि प्रष्ट रूपमा देख्न सकिन्छ । यो दरबार निकै भिरालो ठाउँमा छ । भनिन्छकि दुश्मनको आक्रमणबाट सजिलैसंग बाच्नको लागि यस्तो ठाउँमा दरवार बनाई बस्ने गर्दथे । हुन पनि सो ठाउँमा गएर यसो तलतिर हेर्दा रिंगटा लाग्दछ । त्यस्तो ठाउँमा बाटो छ । सो बाटोबाट आउने फौज वा दुश्मनलाई २ ४ जना सिपाहीलेनै ढुङ्गा मूढा पल्टाएर पनि सजिलैसंग धपाउन सक्लान जस्तै ठाउँ छ । सायद यसै सुरक्षात्मक दृष्टिकोण र प्राकृतिक सौन्दर्य हेर्न पनि अतिनै रमणीय ठाउँ भएकोले होला तत्कालीन घले राजाले यस्तो ठाउँमा आफ्नो दरबार बनाई बस्ने गरेको ।

ध्यारु गाउँबाट डावलतर्फ जाँदा यो दरबार बीचमा पर्दछ । यो दरबारको एरियाबाट डावलसम्मको बीचको भागबाट विभिन्न रमणिय दृश्यहरू देख्न सकिन्छ । यहाँबाट पूर्वतर्फ हेर्दा स्वर्गको दरबार यस्को ढोका पाले, ढुकुर पोखरी र त्यहाँका हरियाली, मृङ्गको ताल, मर्स्याङ्दी नदीको गुडुल्की परेको दृश्य देखिन्छ भने दक्षिणतर्फ पूर्व पश्चिम लम्पसार परेको स्टल विमान स्थल हुँदै फाँट तथा यसमा लगाइएको फापर, गहुँ, करू र आलु समेतको खेतीबाट गलँचाको बुट्टा जस्तै देखिने रंगी विरंगी दृश्य र यस फाँट माथिको हरियो डाँडाको बीच बीचबाट ऊरेको ऊरनाहरूको दृश्यले मनलाई नै लोभ्याउँछ भने अलि माथि हेर्दा अन्नपूर्ण समेतको हिमालयका विभिन्न हिम शिखर तथा हिम श्रृङ्खलाले गर्दा अर्कै आनन्द दिलाउँछ । पश्चिमतर्फ मनाङ भ्यालीको दृश्य आफ्नै पाराको देखिन्छ ।

हुँदै विमान स्थलबाट सबैभन्दा नजिक पर्ने यही डावल गाउँ भएकोले यस गाउँको भविष्य निकै उज्ज्वल छ । गाउँलेहरूले बढी रोजगारी पाउने स्थानीय व्यापारमा चहल पल हुन आउने स्थानीय वस्तुहरू बिक्री गरी धनोपार्जन गर्ने ठूलो मौका मिल्ने भएको छ ।

यस ध्यारु पंचायतका उपरोक्त ३ वटै गाउँमा यातायातको राम्रो सुविधा छ । एक गाउँबाट अर्को गाउँमा सजिलैसँग घोडाद्वारा समेत आवत जावत गर्न सकिन्छ । गाउँ ठाउँको अलावा कुनै पनि गाउँबाट जिल्लाको सदरमुकामतर्फ जान वा मनाङ गाउँतर्फ जान समेत बाटोघाटोको राम्रो सुविधा छ ।

विकास एवं निर्माणतर्फ यस पंचायत क्षेत्रभित्र हालै सम्पन्न भएका विकास आयोजनाहरूमध्ये भ्राताङमा साक्षा फलफूल बगैँचा, मर्स्याङ्दी नदीमा भ्राताङमा एक छौराली मुनि एक पिसाङ ढुकुर पोखरीनिर एक, डावल बेसी निर एक र पिसाङ बेसी घट्टे खोलामा एक समेतका काठे पूलहरू, पिसाङ सिचाई कुलो, ध्यारु खानेपानी, उकालो बाटो, ध्यारु प्राथमिक विद्यालय भवन पिसाङ गुम्बा भर्मत, डावल बेसी सिचाई योजना, ध्यारु पंचायत भवन आदि सरकारी अनुदानबाट र पिसाङ प्रा. वि. भवन, डावल प्रा. वि. भवन एवं तिनै गाउँको बीचमा पर्ने बाटो समेतका बिकास आयोजनाहरू श्रमदानबाट तैयार भएका छन् । यस पंचायत क्षेत्रभित्र मर्स्याङ्दी नदीपारि हुँदै भन्ने ठाउँमा श्री ५ को सरकारद्वारा स्टल विमानस्थलको निर्माण भएको छ । । सोही

विमान स्थलको केही पश्चिमतर्फको सञ्जे खोलावाट बिजुली उत्पादनका निमित्त कामभै सकेको छ । यो ठाउँको बिजुली उत्पादन भएपछि र विमानस्थल समेतले गर्दा साधारणतः जिल्लाकै र विशेष गरेर यस पंचायतले तुरुन्तै काचुली फेर्ने छ भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ ।

यस पंचायतको सम्पूर्ण क्षेत्रमा सालभरमा केवल एक खेती मात्र हुन्छ । यहाँको फापर निकै राम्रो हुन्छ । फापरको खेती केही चाडो पाके तापनि गहुँ, कऱु, भन्ने करीव ९ महिनामा मात्र पाक्दछ । कहिले काहीँ अलि चाडै हिमपात भएको खण्डमा पाकेको खेती थन्क्याउन नसकी नोक्सानी पर्ने पनि यदा कदा परिस्थिति पर्दो रहेछ ।

चरन विकासको निकै संभावना भएको हुनाले यस पंचायतमा पशु-पालन व्यवसाय अपनाएमा निकै फाइदा हुने देखिन्छ ।

यसैगरी सदरमुकाम भन्दा माथि तर यस पंचायतको तल्लो एरिया-मा छाताड भन्ने ठाउँमा फलफूल खेतीको निकै संभावना भएकोले प्राविधिक-हरूको प्रतिवेदन अनुसार सो ठाउँमा २०३४ सालदेखि फलफूलका विरुवाहरू लगाउन शुरू गरिएको छ ।

यो ठाउँमा माथिल्लो भेगका ५ पंचायतको साझा फलफूल बगैँचाको नामकरण गरी बगैँचा निर्माण कार्य शुरू भैरहेको छ । व्यवस्थित रूपले गर्न सकेमा करीव १०००० फलफूल विरुवाहरू यहाँको वारिपारिको जमीनमा हुक्क्याउन सकिन्छ । २०३५ सालदेखि यस बगैँचाको सिचाईको निमित्त एउटा कुलोको व्यवस्था भएको छ । हालसम्म करीव ६००० विरुवाहरू लगाई सकिएको छ । यसै बगैँचामा लगाई सकिएका र पछि लगाइने सबै फलफूलका विरुवा-हरूले उत्पादन दिन थालेपछि वास्तवमा यसबाट लाखौँ रुपियाको आम्दानी हुन सक्दछ । यहाँ पछि गएर एउटा सानै भएपनि कारखाना (डिष्टिलरीको सीमको) पनि स्थापना गर्ने संभावना देखिन्छ ।

यस पंचायत क्षेत्रको विभिन्न भागमा जरीबूटीहरू पनि प्रसस्त पाइने हुँदा संगठित एवं व्यवस्थित रूपले काम गरिएमा यसबाट पनि यस पंचायतका जनताले रोजगारी पाउने, दोश्रो यिनोहरूको आम्दानी वृद्धिभै आर्थिकस्तरमानै सुधार हुने जस्ता फाइदाहरू हुने देखिन्छ ।

भ्राका पंचायत

गंगापूर्ण हिमालयको सोई उत्तरमा मस्याङ्दी नदीबाट करीव ३०० मिटरको दूरीमा ठूलो हरियो मैदान (चौर) को सिरानमा भिरालो ठाउँमा करीव १३० घर (परिवार)को एक ठाउँमा दक्षिण मोहडा गरी घना वस्ती बसेको एउटै भ्राका गाउँबाट मात्र यस भ्राका पंचायतको गठन भएको छ । पंचायतहरूको गठन हुनु अघि मनाङ्गेहरूको रितिरिवाज स्थानीय चलन र नियममा मनाङ गाउँलाई बाबु मानिएको थियो । भने यस भ्राका गाउँलाई आमा मानिन्थ्यो । यसरी यस गाउँको सदरमुकाम माथिको गाउँ अर्थात् छसुम मनाङ्का अरू गाउँहरूप्रति आमाको समान प्रभुत्व जमाउन पाउने र अधिकार पनि सोही अनुरूप थियो भने श्रमदान गर्दा वा चन्दा आदि उठाउन पर्दा पनि सोही अनुपातमा दिनु पर्ने चलन रहेछ ।

२०२४ सालमा स्वर्गीय श्री ५ महेन्द्र आकस्मिक रूपमा हेलिकोप्टरबाट सवारी भै यसै भ्राका गाउँलेका अगाडि रहेको मैदानमा उत्री बबसीई

स्थानीय जनताहरूसँग भेटघाट गरिबक्सी यस भ्रमाका निवासी हाल जि. प. सदस्य श्री छिरीङ फुन्जो गुरुङको घरमा सवारीभै केही बेर राज भै बक्सी जनताको पीर मर्का सबै अवगत गरी बक्सी केही समय पछि यहाँबाट फिर्ता सवारी भएको रहेछ । यस सन्दर्भमा पनि यो भ्रमा गाउँलाई अति महत्वपूर्ण एवं ऐतिहासिक गाउँमा गणना गर्न सकिन्छ ।

भ्रमाका पंचायतको पूर्वमा ध्यारू पंचायत पश्चिममा मनाङ एवं टंकी पंचायत, उत्तरमा नार पंचायत र दक्षिणमा अन्नपूर्ण एव गंगापूर्ण हिमाल तथा कास्की जिल्ला पर्दछ । यहाँका वासिन्दाहरूमा घले एवं गुरुङ जातिहरू मात्र छन् । सबै जनताहरू बौद्ध धर्म मान्ने हुँदा भ्रमाका गाउँका सिरानको पश्चिम उत्तर कुनामा एउटा अति राम्रो एवं ठूलो गुम्बा घर छ । भ्रमाका गाउँको नामले प्रसिद्ध यो गुम्बा करीव ५०० वर्ष पुरानो हो र यस गुम्बामा भगवान् बुद्धको पुरानो एवं अतिनै महत्वपूर्ण मूर्ति सेफभित्र राखिएको छ । यसै नजिकमा निकै राम्रो एउटा अर्को मन्दिर पनि छ । यसरी यस पंचायतमा गुम्बा घर, नाच घर, विद्यालय भवन, पंचायत भवन एउटा हेल्थ पोष्ट समेतका सार्वजनिक भवनहरू विभिन्न ठाउँमा छन् ।

यस पंचायतका जनताको मुख्य पेशा कृषि नै हो तापनि पशुपालन पनि गरेकै पाइन्छ । स्थानीय उब्जनीले पुरा खान नपुग्ने हुँदा अन्नको व्यवस्था गर्न खास गरेर चामलको व्यवस्था गर्न लमजुङतर्फ जाने गर्दछन् । हिउँदको समयमा अधिकांश व्यक्तिहरू ज्यादै बूढा बूढीहरू र गाई बाख्रा हेर्ने मानिसहरू बाहेक सबै जसो बाहिर जाने गर्दछन् । खास गरेर मध्य वर्गीय व्यक्तिहरू देशको अन्य भागमा स-साना व्यापारमा लाग्दछन् भने धनि वर्गमा गनिने मानिसहरू, नौजवान केटाकेटीहरू थाइल्याण्ड, हङकङ, सिंगापुर आदि ठाउँमा गई व्यापार गर्ने गर्दछन् । कुनै कुनै वर्षाको समयमा फर्कित खेतीपातीमा लाग्ने गर्दछन् भने कुनै कुनै व्यक्तिहरू भने वर्षौ वर्षसम्म बाहिरै बसी व्यापारमा लागि रहेको पनि पाइन्छ । यस गाउँका व्यक्तिहरू कुनै काठमाडौं, कुनै पोखरा, कुनैले थाइल्याण्ड समेतमा घर बनाई बसोबास गरी व्यापारमा लागि रहेको पनि बुझिँन आएको छ ।

समय राम्रो परेको अवस्थामा यस पंचायत क्षेत्रभित्र गहुँ, कहु र फापर आदि अन्न र आलुको निकै राम्रो उब्जनी हुन्छ । तर कहिले काही हिउँ चाँडै पर्‍यो भने गहुँ, कहु आदि पाक्न नपाई थन्क्याउन नपाउँदै हिउँले

पुरी क्षति पुन्याउने पनि गर्दछ । जनताहरूले खेती गर्ने वा घरको स्थाहार अति-
न मिहेनत साथ गर्दछन् । मल जलको व्यवस्था राम्रो तरिकाले गर्दछन् । वर्ष-
को कयौं महिनाजसोने यहाँका जनता मल संकलन गर्ने कार्यमा व्यस्त रह-
न्छन् । हालसम्म रासायनिक मल प्रयोग गरेका छैनन् । स्थानीय मल मात्र
प्रयोग गरिरहेका छन्, सकभर यो साल जम्मा गरेको मल यस वर्षको अन्तिम-
मा प्रयोग नगरी अर्को सालको निमित्त मात्र प्रयोग गर्ने गर्दा रहेछन् । अर्थात्
पूरा सडाएपछि मात्र प्रयोग गर्ने चलन रहेछ ।

यस गाउँका वासिन्दाले आफ्ना गाई, बाख्राहरू मौसम अनुसार
कहिले भ्राका गाउँको उत्तर पूर्वमा पर्ने केही उच्चतर निकै रमणीय एवं फरा-
किलो "डाङ्जे" भन्ने ठाउँमा खर्क गरी गोठ राख्ने गर्दछन् भन्ने कहिले "मुङ्गे"
को नजिक (भ्राका वेसी) भन्ने ठाउँमा सबै पशुहरू खास गरेर हिउँको समय-
मा राख्ने गर्दछन् । खेती नभएको वखत धेरै जसो समय गाउँको आसपासमा
घोडाहरू राख्ने पाल्ने गर्दछन् । मनाङ जिल्लाभरमै अन्यत्र कतै नभएको विशेष-
ताको रूपमा रहेको यो गाउँको अगाडि सधैं हरियो रहने एउटा ठूलो चौर
छ । जस्तै गर्दा घोडा चराउन अति सुविधा भएको छ भन्ने गाउँको निकै शोभा
बढाएको पनि छ ।

यस गाउँ पंचायतका जनताहरू पनि अन्य गा. पं. का जस्तै केही
हदसम्म लामा भाषामा हिसाब किताब राख्न सक्ने र केही मात्रामा लेखापढी
गर्न सक्ने छन् तर नेपाली भाषामा केही कता एक मात्र लेखपढ गर्न सक्ने
छन् । स-साना बालक बालिकाहरूले भन्ने हाल यहाँको विद्यालयमा अध्ययन
गर्दै रहेका हुँदा केही समय पछि यस्तो स्थिति रहने छैन भन्ने आशा गर्न
सकिन्छ । यस भ्राका गाउँका केही धनाढ्य व्यक्तिहरूले भन्ने काठमाडौं तथा
विदेशमा समेत आफ्ना छोरा छोरीहरू पढाइ राखेको पनि बुझिन्छ ।

भ्राका गाउँमा तिब्बती अथवा चाइनिज पद्धति (अक्कु पंजर मेथड)
द्वारा औषधी उपचार गर्ने एक जना डाक्टर (बैद्य) पनि छन् । उनी मनाङ
भेगमा नै निकै प्रख्यात छन् ।

भ्राका गाउँ समुन्द्र सतहबाट करीव १०,५०० देखि ११,००० फिट
सम्मको उचाइमा रहेको हुनाले यहाँ पनि करीव ३ देखि ४ महिनासम्म हिउँ-
परी पुरै ढाक्ने हुँदा बसोबास एवं आवागमन गर्न निकै कठिनाई पर्दछ । त्यसैले
पनि यहाँका मानिसहरू हिउँदमा बाहिर जाने गर्दछन् ।

हिउँको समयमा बाहेक अरु समयमा यस गाउँमा जिल्लाको अन्य भागबाट आउन जान ज्यादा सुविधा छ । छिमेकी पंचायत ध्यारू, मनाङ एवं टंकी मनाङ पंचायत आदिबाट र सदरमुकाम समेतबाट यस ठाउँमा आउन जान ज्यादा सजिलो छ । यसको अधिकांश क्षेत्रमा (मूल बाटोमा पर्ने ठाउँ जतिमा) कण्डे जीप चलन सक्ला जस्तो बाटो छ । खेती गर्ने जमीन पनि सम्म परेको र निकै सुविधायुक्त ठाउँमा छन् । सिचाईको सुविधा पनि सबै जसो खेती योग्य जमीनमा भएको पाइन्छ । त्यसैले वर्षमा एक खेती मात्र थन्क्याउने भए तापनि हिउँले नबिगारेमा राम्रो उत्पादन हुन्छ ।

विकास एवं निर्माण सम्बन्धमा यस पंचायतमा भए गरेका कार्यहरू मध्ये श्री ५ को सरकार एवं जि. पं. सचिवालयबाट अनुदान समेतबाट निर्माण भएका आयोजनाहरू मध्ये सिचाई कुलो, भ्राका गाउँमा र डाङजे समेत दुई ठाउँमा खानेपानी, हेल्थ पोष्ट भवन निर्माण, ढुंगा घरको मरमत, पंचायत भवन आदिको निर्माण कार्य र गाउँलेको श्रमदानले मात्र मस्यौडिदी माथि मुङ्जेमा काठे पुल एवं गाउँ नजिकै विद्यालय भवन र आफ्नो क्षेत्रको सम्पूर्ण मूलबाटो जतिको निर्माण एवं सुधार कार्यहरू सम्पन्न भएका छन् । लक्ष अनुरूप ठीक समयमा निर्माण कार्यहरू सम्पन्न भएको पाइएबाट यहाँका जनताहरू विकास प्रेमी तथा लगनशील छन् भन्न सकिन्छ ।

मनाङ पंचायत

जिल्लाको सबैभन्दा ठूलो गाउँ मनाङ गाउँ हो र यसै गाउँको नामले जिल्लाको नाम रहेको छ । गाउँ ठूलो हुनाको कारणलेनै यो गाउँको आधा-भन्दा केही बढी मूलबाटोबाट गाउँको दक्षिणतर्फ रहेको सबै भाग र पूर्वतर्फको भाग मिलाई करीव ६५ प्रतिशत जति बस्ती छुट्याई त्यसलाई ९ वडामा विभाजित गरी यसै गाउँको नामबाट मनाङ पंचायतको गठन गरी पंचायतको नामाकरण गराएको छ । भूमाका पंचायतमा उल्लेख भए जस्तै यस मनाङ गाउँलाई छथुम मनाङमा बाबु भन्ने गर्दा रहेछन् । मनाङ बाबु र भूमाका आमा भन्ने चलन अझै छँदैछ । जसरी मनाङलाई बाबुको संज्ञा दिइन्थ्यो र दिइन्छ त्यसै गरीनै बाबुको स्थानमा राखी अन्य गाउँहरूले अझैसम्म पनि कुनै कुनै कुरामा गाउँलाई बढी रूपमा मान्ने वा आदर गर्ने गर्दछन् । मनाङ गाउँलेहरूमा पनि अझैतक बाबुको रूपमा छौं भन्ने भावना भएको पाइन्छ ।

मनाङ जिल्लाबाट मुस्ताङतर्फ जाने खास मूलबाटोमा पर्ने यो मनाङ गाउँ मस्याङ्दी नदीको उत्तरतिर करीव २०० मिटरको दूरीमा रहेको छ । समुन्द्र सतहबाट करीव ३२१० देखि ३३६० मिटर (११,५०० देखि १२,०००

फिट) को उचाईमा रहेको यो गाउँमा वास्तवमा शहरकै रूपमा योजनाबद्ध किसिमले सिधा लाइन लगाई सबै एकै प्रकारले घरहरू बनाइएका छन् ।

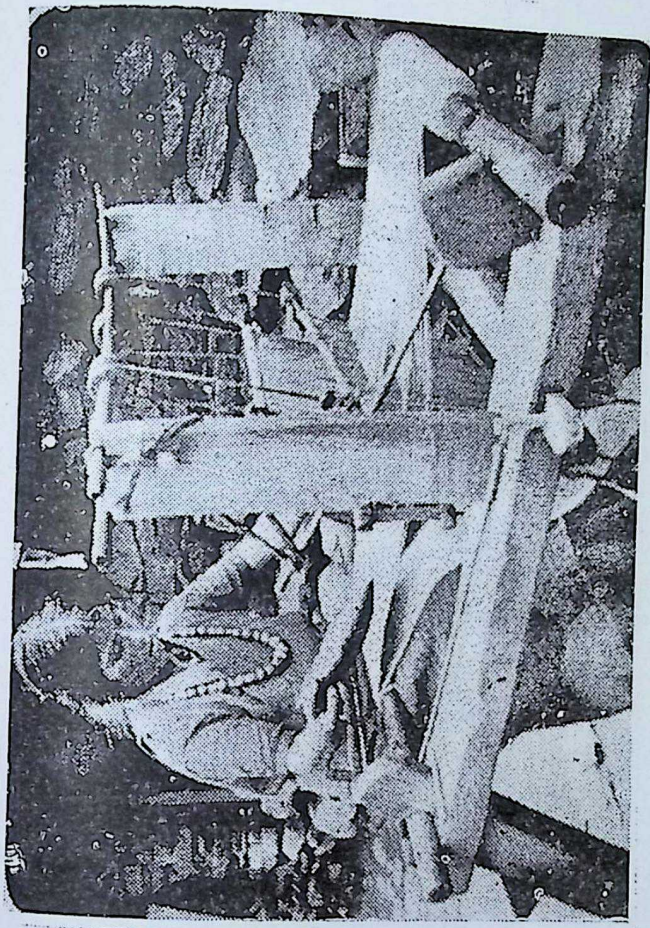
शहरकै रूपमा रहेको यस वस्तीमा सबै घरहरूमा धार्मिक दृष्टि-कोणले राखिएको जस्मा ओम मणि पद्मे हुँ समेत मन्त्रहरू लेखिएको हुन्छ त्यस्तो सेतो ऋण्डाहरू फहराई राखेको समयमा साँच्चिकै रमाइलो देखिन्छ । एकै नासका घरहरू सिधा लाइनमा एकपछि अर्को जोडी बनाइएको र गाउँको बीच बीचमा फराकिला तर उस्तै किसिमका गल्लीहरू कुनै उत्तर-दक्षिण र कुनै पूर्व-पश्चिम फैलिएका हुँदा नयाँ मानिसलाई सुरु अवस्थामा यहाँ आफू बसेको ठाउँ पत्ता लगाउन पनि धौ धौ पर्ला जस्तो छ ।

यस मनाङ गाउँको पश्चिमतर्फबाट गाउँमा बस्ने ठाउँमा एउटा ढोका छ । त्यसको तल बाटोको दायाँ बायाँ ओम मणि पद्मे हुँ भन्ने लामा भाषामा लेखिएको माने (तामाको गोलाकार) खडा गरी राखिएको छ । यस ढोकाबाट आउने जाने प्रायशः सबै ब्यक्तिले यस मानेलाई घुमाई जाने गर्दछन् । यसंगरी गाउँको बीचमा पनि ठूलो ढोका छ र त्यहाँ पनि सोही बमोजिम छ । यस गाउँको मध्य पूर्वी भागमा र पश्चिमी भागमा समेत गरी २ ठाउँमा पानी-का धाराहरू राखिएका छन् । गाउँको पश्चिममा नव निर्मित पंचायत भवन र दक्षिणी भागमा ठूलो गुम्बा घर र एउटा नाच घर छ । यहाँ एउटा विद्यालय भवन पनि छ ।

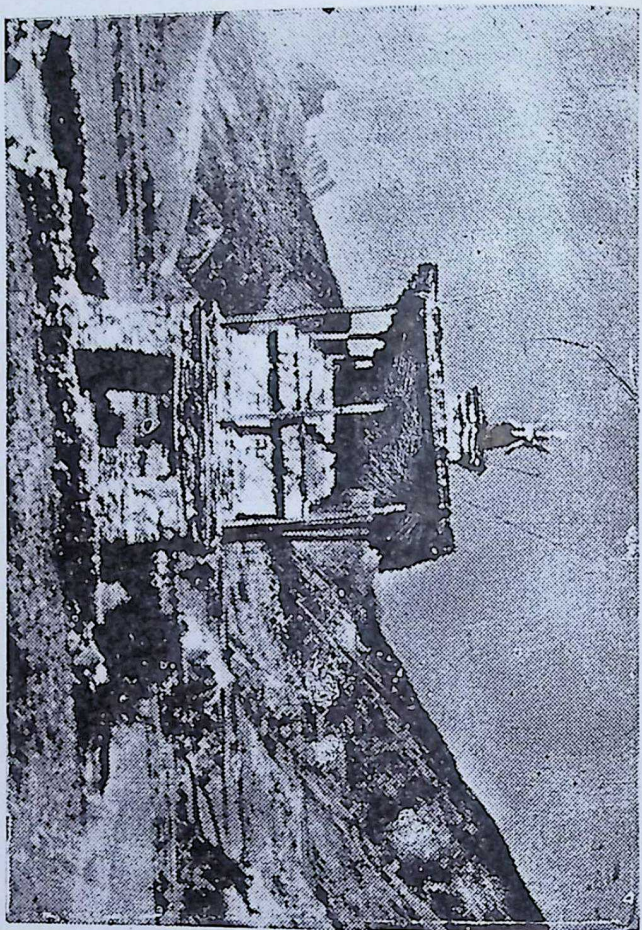
लामा केङकी (मनाङ गाउँको प्रवेशद्वार):- मनाङ गाउँमा पूर्वतर्फबाट प्रवेश गर्नु अघि एउटा केङकी आउछ । यो केङकी आजभन्दा लगभग २०० वर्ष अगाडि नित्ता दोर्जे भन्ने लामाले पवित्र जल ल्याई त्यसको निर्माण गरेका हुन् भन्ने स्थानीय बुढापाकाको भनाई छ । यसको संरक्षणको निमित्त केही जग्गा गुठीको रूपमा राखिएको छ । यो केङकी भत्के बिग्रोको अवस्थामा यही गुठीद्वारा मर्मत संहार गर्नु पर्दछ भन्ने व्यहोरा लामा भाषामा यसै लामा केङकीको भित्तामा टाँसिरहेको ढुङ्गामा खोदिएको छ ।

यो केङकी ऐतिहासिक एवं पवित्र मानिएको हुनाले अन्यत्र निर्माण हुदैं गरेका केङकीहरू यसको अनुकरण गरी बनाइएको देखिन्छ ।

मनाङ जिल्लाको प्रायः सबै जसो गाउँमा प्रवेश गर्नु अघि यस्ता केङकीहरू भेटिन्छन् र यिनीहरूको निर्माण गर्नुको उद्देश्य मुख्यतः दुई किसिमका मान्दछन् ।

अर्धस्वचालित तानमा कार्यरत मनाङ्गे महिला

मनाङ्ग गाउँको प्रवेशद्वार (लामा केङ्को)

(१) यस्तो केङ्कौको मुनिबाट छिरेर गाउँमा प्रवेश गरेमा आफूले गरेको पाप नास हुन्छ भन्ने एक प्रकारको धार्मिक धारणा छ ।

(२) वन जंगल वा अन्यत्रबाट गाउँमा प्रवेश गर्ने व्यक्तिको साथमा भूत, प्रेत, दोख आदि र रोगव्याधी समेत आउन सक्दछ । तर यस प्रवेशद्वाराबाट प्रवेश गरी आएपछि सबै कुरा त्यहिने रोकिन्छन् अर्थात् भूतप्रेत आदि घरमा आउन सक्दैन भन्ने अर्को धारणा छ ।

यस पंचायतको पूर्वमा भ्राका पंचायत, पश्चिममा टंकी मनाङ्क पंचायत, उत्तरमा नार एवं टंकी मनाङ्क पंचायत र दक्षिणमा अन्नपूर्ण गंगापूर्ण लगायतका हिमालयहरू एवं कास्की जिल्ला पर्दछ । करीव १२५ परिवार भएको यस पंचायतमा मुख्यतः गहुँ, कहु, फापर र आलुको उब्जनी हुने गर्दछ । केही वर्ष यतादेखि अन्य पंचायतको दाँजोमा यस पंचायतमा उन्नत किसिमको (विकासी) गहुँ बढी मात्रामा लगाउन थालेको पाइन्छ । स्थानीय मलखाद मात्र प्रयोग गरेपनि निकै मिहेनत साथ खेती गर्ने र मलको मात्रा पनि बढीने राख्ने हुँदा समय राम्रो पर्दा उब्जनी पनि निकै राम्रो हुने गरेको पाइन्छ । तर हिउँ चाडै पर्‍यो भने यहाँका जनता पनि त्यसको मारमा पर्दछन् । बढी उचाईको कारणले गर्दा यस ठाउँमा गहुँ, कहु आदि मुख्य बाली पाक्न करीव ८-९ महिना लाग्ने हुँदा वर्षमा केवल एक खेती मात्र गरिन्छ । यहाँ प्राचीनकालदेखि नै Rotation Crop System चलि रहेको पाइन्छ । अर्थात् एक साल एउटा जग्गामा गहुँ लगाइन्छ भने अर्को साल सो ठाउँमा आलु रोपिन्छ । तेस्रो साल त्यहाँ फापर छरिन्छ अनि मात्र चौथो वर्षमा आएर गहुँ वा कहु त्यसमा लगाइन्छ । एवं रीतले त्यहाँका अधिकांश जग्गामा खेती बदलिएर गरिन्छ । यस ठाउँमा मानिसहरूले खेतीको निमित्त अतिनै मिहेनत गर्दछन् । खास गरेर स्वास्नी मानिसहरू गाउँमा बसेको समयमा हर दिन जंगलमा गैँ सल्लाको पात जम्मा गरी ल्याई त्यसलाई मल बनाउने गर्दछन् । यसरी यस वर्षमा संकलन गरिएको मल सालको अन्तमा प्रयोग नगरी अर्को वर्षमा मात्र प्रयोग गरिन्छ । खेतीमा प्रसस्त मल राखिन्छ । खुबै राम्रोसँग खेत जोतिन्छ, खनिन्छ र समय समयमा सिचाई गर्ने र फारपात पयाक्ने काम पनि निकै मिहेनत साथ र ठीक ठीक समयमा गरिन्छ । यसैको फलस्वरूप उब्जनी पनि निकै राम्रो र सन्तोषप्रद हुन्छ । वास्तवमा यिनीहरूले सुल्झेदिन अन्तसम्म गरेको मिहेनत हेर्दा र

यसको हिसाब गरिएमा जतिसुकै राम्रो उत्पादन भएपनि कम हुन आउछ । तर पनि खेती भन्ने पक्कै राम्रो हुने गर्दछ भन्न सकिन्छ ।

अन्नपूर्ण र गंगापूर्ण हिम शिखर एवं यिनीहरूकै हिम श्रृङ्खलाको ठीक उत्तर मर्स्याङ्दीको किनारमा मनाङ् भ्यालीको सम्म ठाउँमा रहेको यस गाउँका प्रत्येक घरबाट छतबाट दक्षिणतर्फ हेर्दा नगोचै एउटा सानो तर अति रमणीय कछौं ताल (गंगापूर्ण ताल) एवं सोही ताल माथिको हिम श्रृङ्खला र बिहान वेलुकी मनै कल्पाउने किसिमले टल्कीने हिम चुचुराको दृश्य देखिन्छ । यसैले यो ठाउँ अति रमणीय हुनुको साथै आवागमनको निमित्त सुविधाजनक ठाउँमा परेकोले यस गाउँले जिल्लाभरिने निकै महत्त्वपूर्ण स्थान ओगटेको छ । बंशाखदेखि आश्विनसम्म यसै गाउँमा रहन बस्न वा भ्रमण गर्नको लागि निकै रमाइलो र आनन्ददायक हुन्छ । कार्तिकदेखि ठंडी बढ्दै जाने हुँदा स्थानीय मानिसहरू पनि घट्दै जान्छन् । मंसिरको अन्त वा पुषदेखि हिउँ पर्ने भएकोले हिउँ परेपछि भने करीव २-३ महिना हिउँलेनै ढाकिरहने हुन्छ । जता हेर्नो सेतैसेतो बाहेक अरु केही नदेखिने बढी मात्रामा जाडो हुने हुँदा र आवागमनको लागि ज्यादै मुस्किल पर्ने हुँदा सो अवधिभरमा मानिसहरूको चल्ती विलकुलै कम हुने गर्दछ ।

यस गाउँका मानिसहरू प्रायशः विदेश व्यापारमा लागेका हुन्छन् । खास गरेर हिउँदको समयमा धेरै जसो व्यक्ति गाउँ छोडि काठमाडौं, पोखरा समेत देशका विभिन्न भागमा र विदेश समेतमा व्यापारको निमित्त जाने गर्दछन् । केही समयको लागि पासपोर्टको विशेष सहूलियत पाएका हुनाले माथिल्लो भेग मनाङ्का अरु गाउँलेहरू जस्तै यस गाउँका व्यक्तिहरू पनि सो पासपोर्ट सुविधाको उपभोग यसै हिउँदमा एक दुई पटक गरी हाल्दछन् ।

हिउँ पग्लिएपछि स्थानीय चाहाड पर्व मनाउन र गहुँ करू लगाउने समय हुने हुँदा विस्तारै सबै गाउँलेहरू जिल्ला एवं गाउँतर्फ फर्कि आउछन् र आ-आपनो निजी कार्यमा लाग्दछन् । घरमा फर्कि आउँदा घरको लागि आवश्यक सामग्रीहरू जस्तै चामल, तेल, मसाला आदि र खोर्सानी समेत बन्दोबस्त गरी लिई आउने गर्दछन् ।

गाउँलेहरूले गाई, गोरू (लुलुगाई समेत) भेडा, बाख्राको साथै प्रायः घरै पिच्छै एक एक वटा घोडा पनि पाली राखेका हुन्छन् । खेतीपाती

नयन्याएसम्म गाउँमा गाई, बाख्रा वा घोडा समेत पनि राख्न नपाउने गरी गाउँलेहरूलेनै पहिलेदेखि नियम बनाई राखेको पाइन्छ । कुनै पनि गाउँलेले अरु पशुहरूको त कुरे नगरौं चढ्ने घोडा पनि कतै जान परे गाउँमा ल्यायो, अनि यता उता जाने काम सकी घरमा फर्केपछि एक रातभन्दा बढी राख्न नपाइने व्यवस्था छ । यदि गाउँलेले बनाएको यो नियमलाई तोडिएमा वा पालन नगरिएमा त्यस्ता व्यक्तिलाई दण्ड गरिन्छ र सो दण्ड कडाइका साथ असुल गरिन्छ ।

यस गाउँमा तारो हान्ने, घोडा दौडाउने (या र तोड अर्थात् वर्षे चाड) बतेन आदि चाडपर्वहरू निकै रमाइलो साथ मनाउने गर्दछन् । कामी जातिको एक घर बाहेक मुख्यतः गुरुङहरू र घलेहरू मात्रको वस्ती भएको यस मनाङ गाउँको मनाङ पंचायतमा व्यवहार कुराकानी गर्न या व्यापार आदि क्षेत्रमा निकै चलाक र सफल व्यक्तिहरू भए तापनि शिक्षित व्यक्तिहरू भने पंचायत भरिमै ज्यादै नगण्य मात्रामा छन् । त्यो पनि भर्खरका नौजवान ठिटाहरू मध्ये हालै अन्तै अध्ययन गरेका मात्र छन् । यिनोहरू अधिकांश समय जिल्लाभन्दा बाहिरै बस्ने गर्दछन् । लामा भाषा जान्ने व्यक्तिहरू भने केही संख्यामा पाइन्छ ।

नेपालको संविधानको दोश्रो संशोधन पछि 'ख' समूहमा परेको २०३३ सालको निर्वाचन अर्थात् मनाङ जिल्लाको यस क्षेत्रमा पंचायत व्यवस्थाको सूत्रपात भएपछि भएको पहिलो पटकको निर्वाचनमा यस मनाङ गाउँ पंचायतका पंच प्रतिनिधि श्री पेमा छिरिङ गुरुङले राष्ट्रिय पंचायतमा प्रतिनिधित्व गर्नु भएको छ ।

पंचायत भवन, विद्यालय भवन, खानेपानी स-साना सिचाई योजना गुम्बा घरहरूको मर्मत कार्यहरू र बाटो घाटोको निर्माण एवं मरमत गर्ने आदि विकास कार्यहरू र गाउँको चारैतिर सार्वजनिक चपिघरहरू बनाई गाउँलाई सफा सुगंध गराउनेतर्फ पनि प्रथम निर्वाचनको लगत्तै पछि निकै अभिरुचिका साथ काम भएको पाइन्छ ।

वन जंगल प्रशस्त भए तापनि केही टाढा हुनाले दाउरा एवं चाहिने काठहरू ल्याउनमा केही कठिन पर्दछ । त्यस्तै चरणको लागि पनि गाउँको परिपरि खेती गर्ने जमीन धेरै भएकोले यसको लागि पनि गाउँबाट अलि टाढा

जान पन अर्थात् गाउँबाट गौठ अलग राखनु पर्ने स्थिति सबै गाउँलेहरूलाई परेको छ ।

बंशाख, जेष्ठ, आषाढसम्म पनि सिंचाईको निमित्त सेक्ताङ खोलाको पानीले मात्र नपुग हुँदा खास समयमा सिंचाई गर्न नपाई गाउँलेलाई मर्का परि रहेको छ । सिंचाई सुविधा पुऱ्याउन निमित्त घेन्जाङ खोलाबाट सेक्ताङ खोलामा पानी ल्याई पिउन पाए यस मनाङ पंचायत र टंकी मनाङ पंचायत समेत दुवै पंचायतका सम्पूर्ण जनतालाई सुविधा हुन गे उत्पादनमा समेत वृद्धि हुने हुँदा यस योजनाको लागि जनताहरूको ठूलो माग भैरहेको छ ।

टंकी मनाङ पंचायत

मनाङ पंचायतमा उल्लेख भए अनुसार मनाङ गाउँको मनाङ पंचायतमा समावेश भएर बाँकी रहेको मूल बाटोदेखि उत्तरतर्फको बाँकी भाग र सोही ठूलो गाउँको पश्चिमतर्फ रहेको टंकी गाउँ समेत गरी यस टंकी मनाङ पंचायतको गठन भएको छ । यस पंचायतको पूर्वमा मनाङ एवं भ्रुका पंचायत, पश्चिममा खाँडसार पंचायत र मुस्ताङ जिल्ला, उत्तरमा नार पंचायत र बक्षि-जमा अन्नपूर्ण हिमाल एवं कास्की जिल्ला पर्दछ ।

दुई गाउँका गरी करीव १४८ परिवार यस पंचायतमा बसोबास गर्दछन् । यहाँको मुख्य वासिन्दा गुरुङ र घलेहरू मात्र हुन् । टंकी र मनाङ बेखुवामा अलिकति अलग ठाउँमा रहे तापनि परम्परादेखिने यी दुवै गाउँ एउटै गाउँको रूपमा रहेको जस्तो गरी व्यवहार कारोबार गरी आएको पाइन्छ । ठावा सेर्पाहरूको चलन हुँदा पनि एउटै समितिबाट काम हुने आदि व्यवहारबाट एउटै गाउँको रूपमा रहेको पाइन्छ । त्यसैले यस पंचायतका जनताहरूको

अधिकांश रीतिरिवाज शिक्षा-दीक्षा, चाल-चलन आदि पनि मनाङ पंचायतकै जनताहरूको भन्दा भिन्नता पाइदैन ।

माथि बताई सकिएको छ कि टंकी गाउँ पुरेर मनाङ गाउँको केही भाग मिलाएर यो पंचायतको गठन भएको छ । त्यस्मा मनाङ गाउँको विषयमा विस्तृत रूपमा मनाङ गा. पं. को चर्चा गर्दा उल्लेख गरी सकिएको छ । एउटै गाउँ एकै थरीका जनताहरू र एकैस्तर समेतका जनताहरूको बसोबास भएको हुँदा मनाङ गाउँको बारेमा अरु खास बढी उल्लेख गर्नु पर्ने कुरा केही देखिदैन ।

टंकी गाउँ:- मुस्ताङ जिल्लाको मुक्तिनाथतिरबाट थोरुङ पास हुँदै मनाङ आउने मूलबाटोमा पर्ने सबैभन्दा पहिलो गाउँ अर्थात् लमजुङ, गोरखा समेतबाट मनाङ हुँदै मुस्ताङतर्फ जाँदा यस जिल्लाको अन्तिम गाउँ तथा खाङ-सार गाउँ बाहेक पश्चिमी एवं यस माथिल्लो भेगमा सबैभन्दा उचाईमा रहेको गाउँ पनि यही टंकी गाउँ नै हो । मनाङ गाउँबाट करीव एक डेढ किलोमिटर पश्चिममा रहेको यो टंकी गाउँ मनाङ गाउँ भन्दा अर्ध केही अग्लो ठाउँमा रहेको सेवताङ खोलाको पश्चिम मर्स्याङ्दी नदीको दक्षिण केही डाँडो जस्तोमा घुपीको हरियो वनको तलतिर दक्षिण मोहडा गरी एक ठाउँमा बसेको यो वस्ति निकै रमणीय छ । यो गाउँ पनि मुस्ताङ जाने मूलबाटोमा नै पर्दछ । हाल करीव ५५ घरको वस्ति भएको यस गाउँमा गुरुङहरू र घलेहरूको मात्र वस्ति छ । गुरुङ एवं घले जातिमै विभिन्न तह भए तापनि अरु जातिहरू भने बिलकुलै छैनन् । पढे लेखेको व्यक्तिहरूको गणना गर्ने हो भने हातका औलामै गर्न सकिने मात्र पाइन्छ । तर आजभोलि भने स्थानीय पाठशालामा बाल-बच्चाहरूले राम्रै पढे लेखेका पाइन्छ । अन्य गाउँहरूमा जस्तै लामा भाषा जान्ने व्यक्तिहरू यहाँ पनि केही संख्यामा छन् । बूढाबूढी, युवक-युवतीहरू अथवा स्कूल जाने बालबालिकाले किन नहुन् यस गाउँका प्रत्येक व्यक्तिले नत्र आगन्तुकहरूप्रति राम्रो सद्भावना व्यक्त गरेको पाइन्छ । सबै हँसिला एवं रसिला पाइन्छन् । केही कुराको जानकारी वा स-सानो मद्दत चाहिए तापनि यहाँका व्यक्तिहरूबाट तुरुन्तै सहयोग पाउन सकिन्छ ।

टंकी गाउँमा एउटा मझौला खालको तर निकै राम्रो गुम्बा घर छ । यसकै नजिकमा एउटा प्राथमिक विद्यालय भवन र यही गाउँको पूर्व र मनाङ गाउँको पश्चिमको बीच भागमा सेवताङ खोला नजिक एउटा नवनिर्मित

पंचायत भवन पनि छ । यस गाउँको वरिपरि उत्तरतर्फ बाहेक ३ दिशातिर निकै राम्रो खेती लायक जमीन छ । गहुँ, कहु आदि अनाज निकै राम्रो हुन्छ यहाँ सिचाईको निमित्त केही हदसम्म कठिनाई परे तापनि ज्यादै बिग्रने स्थिति परेको पाइदैन । कुरा यति होकि गहुँ, कहु आदिमा सिचाई गर्नु पर्ने समयमा यहाँका मानिसहरूले रातीमा पनि आफ्नो खेतीवारीमा रातारात पानी लगाई बसिरहन्छन् । सिचाई गर्ने समय सबै गाउँलेहरूको एकै पटक पर्ने हुँदा पालो पालो गरी सिचाई गर्ने गर्दछन् ।

टंकी गाउँको पश्चिम करीव ३ किलोमीटर टाढा गाउँको गोठ (खर्क) छ । गाउँलेहरूका सबै जसो गाई-गोरु, भेडा, बाख्रा, घोडा आदि सबै पशुहरू अधिकांश समय यहीनै राख्ने गर्दछन् । गोठको वरिपरि र गोठभन्दा माथिको ठाउँमा हिउँको समयमा बाहेक प्रशस्त घाँस पाइने हुँदा गाउँलेहरूलाई चरण सुविधा राम्रै छ भनेमा अत्युक्ति नहोला । यस ठाउँमा चोरीगाई व्यवसायकै रूपमा पाल्ने गरेमा राम्रो सफलता मिल्ला जस्तो लाग्दछ । एक दुई घरका चोरीहरू लगी मुक्तिनाथ जाने बाटोको थोरुङ फेदी यता चोरी-गाई बाँधी राख्ने ठाउँ भएकोले होला सो ठाउँलाई चोरी गोठ वा चोरी खर्क भनिने गर्दछन् । हाल जुन संख्यामा चोरी गाई पालिएको छ सो नगण्य रूपमा छ र घिउ छुपि एवं याक आदिको स्थानीय आवश्यकताको वर्तमान जुन माग छ त्यसको पूर्ति हुन सकेको छैन । यसकारण व्यवस्थित रूपले यस क्षेत्रमा चोरी पालन भएमा स्थानीय आवश्यकताको पूर्ति हुनुका साथै सो व्यवसाय पनि राम्रोसँग संचालन हुन सक्ने संभावना देखिन्छ ।

यस गा. पं. को उत्तरी एवं पश्चिमी भू भागमा नावरहरू प्रशस्त पाइदो रहेछ । मनाङमा खम्पाहरूको चहलपहल भएको अवस्थामा (उनीहरूले मान्ने गरेकोले) भने यी नावरहरूको संख्या घट्न गएको भए तापनि आजभोलि यिनीहरूको संख्या बढ्दै छ । तर कहिलेकाही यिनीहरूमा आँखाको रोग आई धेरै संख्यामा मर्ने गर्दछन् रे । यस्तो अवस्थामा बाहेक हाल यिनीहरूको संख्या बढ्दै गएको बुझिन्छ । नावर साधारणतः एकलै नहिँडो ठूलोठूलो बथानमै हिँड्दारहेछन् । यही टंकी गाउँको गोठ रहेको ठाउँबाट चोरीखर्क हुँदै थोरुङ फेदीतर्फ जाँदा वा आउँदा यस ठाउँमा कहिलेकाही नावरको बथान देखिने पनि गर्दछ ।

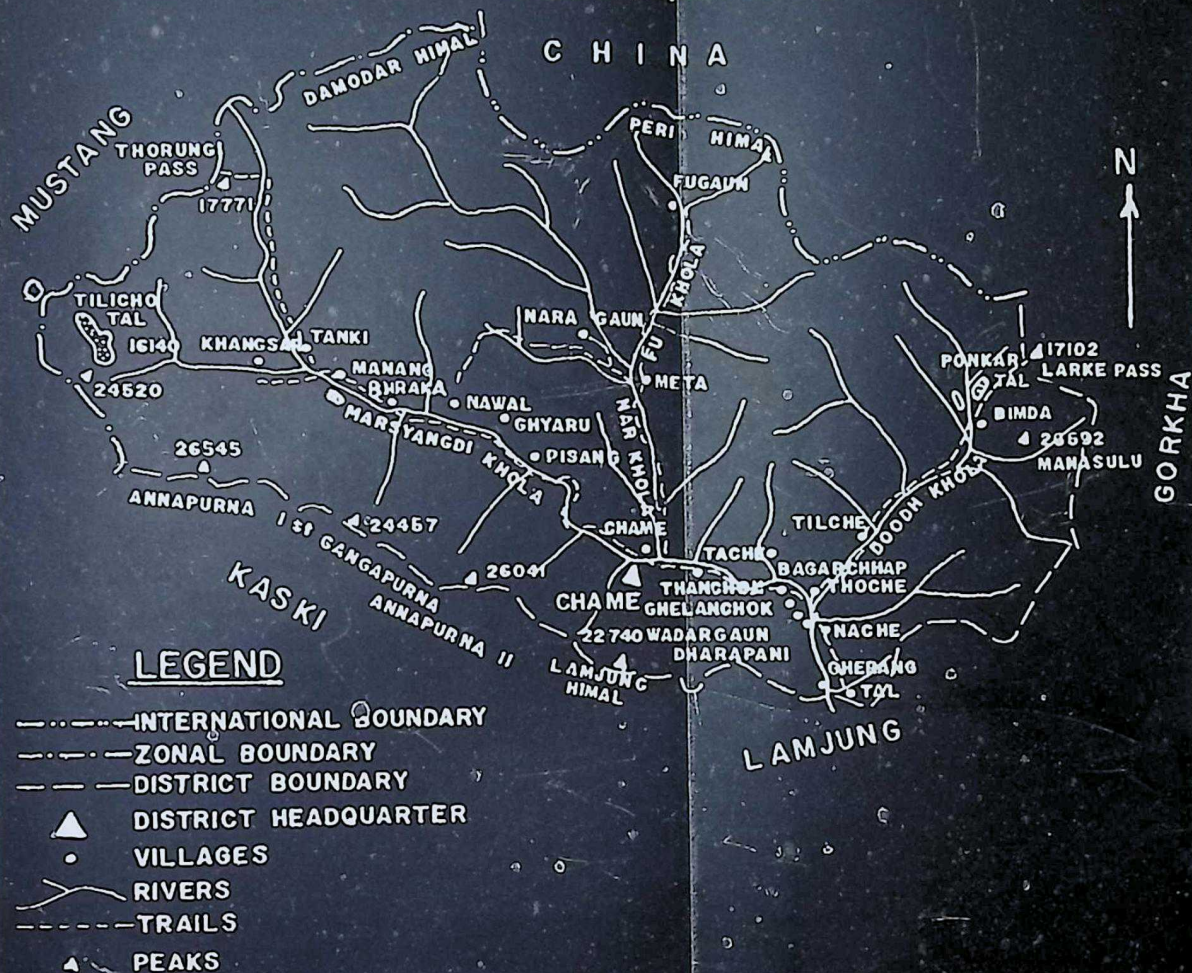
यस पंचायतको क्षेत्रको हावापानी मनाङ पंचायतकै समान भएकोले हिउँदमा यहाँका मानिसहरू पनि अन्य पंचायतमा जस्तै प्रायशः अन्यत्र जाने

गर्दछन् । फण्ड ३ महिना हिउँले प्रभुत्व जमाउने हुँदा गाई बाख्राको हेरचाहको निमित्त बस्ने र खचारेलाई पनि यो अवधि वित्ताउन निकै गाह्रो हुन्छ । अन्य मानिसहरू आ-आफ्नो इच्छा क्षमता र शक्ति अनुसार देशको अन्य भागहरूमा र विदेश समेतमा बग्न व्यापारको निमित्त जाने गर्दछन् । हिउँ पग्लिएपछि जहिले खेती गर्ने समय आउँछ त्यस बखत घमाधम बाहिरबाट आफ्नो जिल्ला-तर्फ फर्किन्छन् ।

टंकी गाउँको माथि रहेको हरिया धुपीका रूखहरू कसैले पनि काट्न नपाउने नियम पुख्रिदेखि बनाई राखेका र हालसम्म पनि त्यस नियम-लाई पालना गरिरहेका छन् । कुनै व्यक्तिले सोको उलङ्घन गरी हरियो रूख काटेमा त्यसलाई गाउँलेहरूले तत्काल जरीवाना गर्दछन् । भू क्षय एवं पहिरो जान नपाओस् भनी गाउँभन्दा सिधै माथि पर्ने हरियो वनको संरक्षण गर्ने नियम पहिलेदेखिनै बनाइएको बुझिन्छ । मनाङ्ग भ्यालीभित्र पर्ने गाउँहरू मध्ये यो टंकी गाउँ निकै रमणीय ठाउँमा रहेको छ । यो गाउँको कुनै पनि घरको छत वा बरण्डाबाट दक्षिणतर्फ हेर्दा अन्नपूर्ण एवं गंगापूर्ण हिमाल तलदेखि माथिसम्म छलङ्गा देख्न पाइन्छ । मर्स्याङ्दी नदी यसको समीपमा हिमालको काखमा रहेको सानो ताल त्यसै ताल माथिको हिम श्रृङ्खला यसको दायाँ बायाँतर्फ हरिया धुपी सल्ला एवं भोजपत्र आदि जंगलको दृश्य पनि साँच्चिनै मनमोहक देखिन्छ ।

MANANG

SCALE 1:500,000 (1cm = 5km)

खाडसार पंचायत

मनाङ जिल्लाको सबैभन्दा पश्चिमी कुनामा करीव ४००० मिटर (१३१०० फीट) को उचाईमा रहेको खाडसार गाउँको नामबाट यस पंचायतको नामकरण भएको छ । यस पंचायतमा केवल यही एउटा मात्र गाउँ छ । जम्मा ७८ घर परिवारमा केवल ३४० जनसंख्या मात्र रहेको यस खाडसार गाउँमा मुख्यतः गुरुङहरू र केही घलेहरू र एक घर कामिले मात्र बसोबास गरेका छन् । नार फू बाहेक सानो पंचायतमा यस पंचायतको नाउँ लिन सकिन्छ । मस्यङ्दि नदीको किनारबाट उत्तरतर्फ करीव १०००-१२०० फीट माथि दक्षिण मोहडा फर्काई बसोबास गराइएको यस गाउँलाई बाहिरियाले खाडसार भनिन्छ । तर सोही गाउँकाले सो गाउँ भएको ठाउँलाई डुवाँचे भन्दछन् र सो गाउँको गोठ राख्ने ठाउँ जोकि सोही गाउँबाट अर्ध करीव २००० फीट जति ठाउँ माथि छ सो ठाउँलाई वास्तवमा खाडसार भन्दा रहेछन् ।

यस पंचायतको पूर्वमा टंकी मनाङ र मनाङ पंचायत, पश्चिममा मुस्ताङ जिल्ला, उत्तरमा टंकी मनाङ एवं दक्षिणमा कास्की र म्याग्दी जिल्ला पर्दछ । खेती लायक जमीन तथा बसोबास गरेको र गर्न लायक जग्गा जमीनको

कमी भए तापनि वास्तवमा यस पंचायत क्षेत्रको एरिया निकै ठूलो छ । अन्न-पूर्ण प्रथम तथा यसका आसपासका अन्य विभिन्न हिमालयदेखि निलगिरी हिमालय हुँदै घुमेर थोरुङ हिमाल मुक्तिनाथ तथा दामोदर हिमालसम्म फैलिएको छ भने यता आएर मर्स्याङ्दी नदी तथा थोरुङ खोलाको मीलन (दोभान-सम्म) अर्थात् टंकी गाउँ नजिकैसम्म फैलिएको छ ।

पर्यटनको दृष्टिकोणबाट यस पंचायतले निकै महत्वपूर्ण स्थान ओगटेको छ । मर्स्याङ्दी नदीको मुहान अन्नपूर्ण हिमाल एवं संसार प्रसिद्ध एवं नेपालको सबैभन्दा बढी उचाईमा रहेको ठूलो एवं अनौठो तिलिचो ताल पनि यस पंचायतमा पर्ने भएकोले यस पंचायतको ठूलो महत्त्व छ । धार्मिक दृष्टिकोणले हेरेमा पनि खाडसार गाउँको पश्चिम करीव २ कि. मी. पर एकान्त ठाउँमा धेरै अघि निर्माण गरिएको तारे गुम्बा नामको प्रसिद्ध गुम्बा छ । यहाँ बौद्ध धर्मालम्बी भक्तजनहरू समय-समयमा दर्शन गर्न जाने गर्दछन् । यसका साथै यस गाउँको बीचमा पनि एउटा अर्को गुम्बा घर छ । गाउँमा पुग्ने ठाउँमा (पूर्वतर्फ) एउटा अति राम्रो कलात्मक ढंगले बनाइएको केङ्की प्रवेशद्वार छ । निकै अग्लो देख्दा राम्रो तिब्बती कलाले युक्त विभिन्न चित्रचिह्न (रंगीन चित्र) धार्मिक दृष्टिकोणमा आधारित ओम मणी पद्मे हुँ भनि लामाको गोलाकार चित्र लामा वा पाल्ही भाषामा लेखिएका तामाका करीव १५-२० वटा गोला सजिलैसँग घुमाउन सकिने माने सो प्रवेश द्वारको तल दायाँ बायाँ दुवैतर्फ राखिएको छ । यस द्वारबाट भित्र पस्दा वा बाहिर जाँदा जुनसुकै बखत पनि यहाँबाट हिड्ने मानिसले सो तामाको माने घुमाउँदै हिड्दै जाने गर्ने चलन छ । हुनतः यस्ता केङ्कीहरू अन्य गाउँहरूको नजिकमा पनि छन् । तर यो ढोका २०३४ सालमा अलि विशेष उल्लेखनीय ढंगले निर्माण भएको छ । खाडसार गाउँ (स्थानीय नाम ड्वाचे) लाई ९ वडामा विभाजन गरी यो पंचायतको गठन भएको छ । यो गाउँ एउटै ठाउँमा दक्षिण मोहडा गरी बसेको छ र यहाँका घरहरू प्रायशः सबै एकै नासका छन् ।

शिक्षित व्यक्तिहरू निकै कम छन् । हाल विद्यालयमा पढ्ने बाल-बालिकाहरूको संख्या बढ्दै छ । नेपाली भाषाप्रति रुचि बढ्दै गएको पाइन्छ । एउटा प्राथमिक विद्यालय र गाउँ पंचायत भवन पनि यस गाउँको उत्तरतर्फ सटेरै रहेको छ ।

गाउँलेहरू धेरै सिधा साधा मिलनसार पूरा मिहेनती र ईमानदार छन् । गाउँलेहरूद्वारा नै निर्माण गरिएको यस क्षेत्रको विकास निर्माण कार्य समयमै सम्पन्न भएको बुझिन्छ । डोरखा भन्ने ठाउँ कण्डै ४८८० देखि ५१८५ मिटर (१६५०० देखि १७००० फीट) को उचाईमा बाँध बाँधी सिँचाईको निमित्त कुलो ल्याई सो एरियामा केही मात्रामा सिँचाईको खाँचो पुरा गरेका छन् ।

यहाँको मुख्य उब्जनीमा करू र फापर मात्र हो । तर केही मात्रामा गहुँ तथा आलुको पनि खेती गरिन्छ । हुनतः केही मात्रामा तोरीको पनि उब्जनी हुन्छ भन्ने बुझिन्छ । तर पनि यसको खेती गरेको प्रायः देखिएको छैन । गाउँको उत्तर पूर्व र पश्चिम भागमा केही मात्रामा खेती गर्न लायक जमीन छ । स्थानीय उत्पादनले वर्षभरिका लागि स्थानीय जनतालाई नपुग्ने हुँदा आयात गर्नु पर्दछ । पंचायत क्षेत्रको सम्पूर्ण उत्पादनले यस क्षेत्रका जनतालाई सामूहिक रूपमा हिसाब गर्दा कमो हुने देखिन्छ । स्थानीय जनताले हरेक साल साधारणतः मकै, कोदो र विशेष गरेर चामलको आयात गर्ने गरेको बुझिन्छ ।

स्थानीय जनताको मुख्य पेशा खेतीपाती गर्नु नै हो तापनि केही व्यक्तिहरूले व्यवसायक रूपमा चोरी गाई पाल्ने गरेका र अरू गाउँलेहरूले खेतीपाती गर्नुका साथै केही मात्रामा धेरैजसोले गाई, बाख्रा पाल्ने गर्दछन् । वास्तवमा खेती लायक जमीन धेरै नभए तापनि पशुपालनको निमित्त चरन लायक जमीन यस पंचायत क्षेत्रमा प्रसस्त भएकोले पशुपालनबाट फाइदा उठाउन सकिने ठूलो सम्भावना देखिन्छ । हालसम्मको अनुभवमा यस कार्यको निमित्त बाधकको रूपमा रहेको के छ भने हरेक साल यस क्षेत्रमा प्रसस्त मात्रामा हिउँ पर्दछ यसरी हिउँ परेको समयमा खान नपाई गाई, बाख्रा, भेडा, च्याङ्ग्रा र घोडा आदि मर्ने गर्दछन् । २०३४ सालमा बढी हिमपात हुनाले घाँस दाना खान नपाई यस भेगका धेरै पशुहरूको मृत्यु हुनगरे ठूलो नोक्सानी भएको थियो । त्यसकारण यसको बचाव गर्न सकेमा अर्थात् प्रशस्त मात्रामा घाँसको स्टक राख्न सकिएमा र बढी हिउँपर्दा पशुपंछीलाई राख्ने राम्रो व्यवस्था गर्न सकेमा यस्तो आकस्मिक नोक्सानलाई बचाउ गर्न सकिने थियो ।

खाडसार गाउँ मनाङको पश्चिमी भेगको सबैभन्दा बढी उचाईमा रहेको गाउँ भएकोले यहाँ अन्य गाउँहरूमा भन्दा चाडै हिमपात सुरु हुने र ठंडी बढ्ने हुँदा मंसिरदेखि चैत्रसम्म निकै ठंडी हुन्छ । त्यसैले यहाँका मानिसहरू

घाडो तलतिर ऊर्ने गर्दछन् । यसरी जाडो छल्न जाँदा केही व्यक्ति विदेशतर्फ जाने गरेको र अधिकांश व्यक्तिहरू लमजुङ, डुम्रे, पोखरा, नारायणगढ र काठमाडौँतिर गैँ स-सानो व्यापार गरी ठंडीयाम बिताउने र फर्किदा घरलाई चाहिने उपभोगका सामग्रीहरू ल्याउने गर्दछन् ।

स्थानीय जनताहरूले खास गरेर घोडा, बाख्रा, भेडा, च्याङग्रा आदि र याक एवं चौरीको घिउ, छुँचि आदि बिक्री गरी आफ्नो खाँचो टार्दछन् । यस बाहेक कसै कसैले लेकाली जरीबूटी, चौरीको चवर, बाख्रा, च्याङग्राको छाला समेत संकलन गरी सो को निर्यात गरी आफ्नो खाँचोको पूर्ति गर्ने गर्दछन् ।

गाउँको ठीक माथि उत्तरतर्फ करीव २ कि. मी. को दूरीमा सबै गाउँलेहरूको गोठ एकै ठाउँमा छ । यो ठाउँनै वास्तवमा खाडसार हो । स्थानीय जनताहरू अर्छे पनि यही ठाउँलाई खाडसार भनी पुकार्ने गर्दछन् । चरनको सुविधा यहाँबाट नजिक पर्ने भएकोलेनै होला यो ठाउँमा गोठहरू राखिएको । अर्को कारण हुन सक्छ कि गाउँमा ल्याउँदा खेतीपाती खाने नोक्सान पर्ने हुँदा नै होला यही माथिको गोठमा गाई, गोरु, बाख्रा, भेडा आदि राख्ने गरेको ।

विदेशी पर्यटकहरूको निमित्त निकै आकर्षक अति रमणीय एवं सुन्दर "तिलिचो ताल" पनि यसै पंचायतमा पर्दछ र यही खाडसार गाउँ हुँदै खाडसारेहरूको गठमा पुगी त्यहाँबाट पनि अर्छे उकालो चढी करीव ३ घण्टा जति उकालो हिँडेपछि डोरखा एवं याक्चाङ खोला तरी तेर्सो गई "प्याङला" भन्ज्याङ पुगिन्छ । त्यहाँबाट करीव ४ कि. मी. जति ओरालो गेगरेहान बाटो ढरिसकेपछि फाक्चे भन्ने ठाउँ आउँछ । यो फाक्चे वेसी मर्स्याङदी नदी र फाक्चे खोला मिसिएको संगम स्थलको नजिकै छ । तिलिचो जाने यात्रीहरूले यसै ठाउँमा क्याप लगाई राखेमा अर्को दिन सवेरै तिलिचो प्रस्थान गरी दृष्यावलोकन गरी वेलुकी फर्कि यसै ठाउँमा बास बस्नको लागि पनि सम्म ठाउँ र जाडो कम हुने भएकोले मुकाम गर्न लायक ठाउँ छ ।

यहाँबाट केही अगाडि गएपछि मर्स्याङदीको मुहानको नजिकै पुगिन्छ । अब तिलिचो तालको लागि चढ्नु पर्ने अन्तिम उकालो सुरु हुन्छ । सुरुसुरुमा केही हिँड्न पनि सकिन्छ । बाटोको वरिपरि केही मात्रामा घाँस पनि भएको हुँदा हिँड्न पनि सजिलो लाग्छ तर केही माथि पुगेपछि बडो कठिन

ठाउँ आइपुग्छ बाटोको कुनै तिसान छैन । सबै गेगर ढुङ्गा मात्र छ । अगाडि बढ्न खोज्दा तल पुगिन्छ, फेरि अघि बढ्छो हात खट्टा दुवैले टेकी बडो मुश्कीलले विस्तारै विस्तारै अगाडि बढ्नु पर्दछ । केही बेरको कठिन परिश्रम र मिहेनत पछि खास उकालो सकिन्छ । अनि स-साना ३ ४ वटा तालहरू देखा पर्दछन् । त्यहाँबाट अगाडि बढ्दै गएपछि फाक्चे हिमालको उत्तरी काखमा ४९२० मिटर (१६,१४०) फीट को^१ उचाइमा तिलिचो ताल पूर्व पश्चिम लम्पसार परेर सुतेको देखिन्छ । हेरिरहुँ सधैं त्यही बसिरहुँ जस्तो लाग्दछ । निर्मल स्फटिक जस्तो स्वच्छ पानी तीनतिर अग्ला हिमाली डाँडाले घेरेर रहेको अतिनै सुन्दर ताल सबैको मन कल्पाउदै सबैलाई आकर्षण गरिरहेको पाइन्छ ।

यस पंचायत क्षेत्रको अधिकांश भागमा खास गरेर चोरी गोठ, डोरखा, याक्चाङ खोला प्याङला भन्ज्याङ फाक्चे फेदी र यसको आसपासमा नावरहरू निकै पाइन्छन् । तिलिचो ताल हेर्न जाँदा बाटामा प्रायशः दुई तिन ग्रूप नावर नभेटिएको कहिले हुँदैन भन्ने भनाई पनि भएको र लेखकले पनि सो ठाउँको भ्रमणमा जाँदा करीव ३ घण्टाको अन्तरमा ३ ग्रूप नावर भेटिएको हुँदा यस क्षेत्रमा नावर प्रसस्तै छन् भन्ने कुरा विश्वास गर्न सकिन्छ ।

गाउँमा खानेपानी प्रा.वि. भवन निर्माण, पंचायत भवनको निर्माण, मर्स्याङदीमा काठेपुल, डोरखा सिचाई योजना आदि विकास निर्माण कार्यहरू जि. पं. को अनुदानबाट सन्तोषजनक रूपमा संपन्न भएका छन् तर पनि याक्चाङ कुलो सिचाई योजना अधुरो रहनाले यहाँको सिचाई सेवातर्फ अझै कमी भैरहेको महसूस गरिरहेको पाइन्छ । वन जंगलको कमी हुनाले जथाभावी किसिमले काँचो रूख काट्न नपाउने नियम गाउँलेहरूलेनै बाँधेका छन् र यो नियम तोडिएमा जरिवाना गर्ने गरिन्छ । घर बनाउन परे पहिलेनै दरखास्त दिई स्वीकृति लिइसकेपछि मात्र तोकिएको मात्रामा काठ काट्न पाइन्छ । यस सम्बन्धमा बडो प्रशंसनीय ढंगले नियम पालन भएको पाइन्छ ।

खाडसार गाउँको जनसंख्या सम्बन्धी विवरण

(०३५।३।३१ मा)

विदेशमा गएका

घर संख्या	जनाना	मर्दाना	जम्मा	जनाना	मर्दाना	जम्मा
७८	१७७	१६३	३४०	२५	५१	७६

^१ Who is Who Nepal.

माथिको तथ्याङ्कबाट मनाङको सानो पंचायत मध्येमा गनिएको खाडसार पंचायतमा जम्मा ३४० जनसंख्यामा ७६ जना अर्थात् २२ प्रतिशत जनसंख्या विदेशमा गएको देखिन्छ । यसबाट प्रष्ट हुन्छ कि स्थानीय उत्पादनले खान नपुग्ने पूरा समय रोजगारी नपाइने आदि प्रमुख कारण हुन सक्दछ कि आफ्नो गाउँ छोडेर विदेशमा गे बन्द व्यापार आदि गरी केही कमाई गरी घरमा ल्याई आफ्नो खाँचो पूर्ति गर्दछन् । हुनतः यो खाडसार पंचायत एउटा सानो एवं साधारण पंचायत हो र यहाँका धेरै मानिस आफ्नै घर व्यवहारमा व्यस्त रहेका हुन सक्छन् । तापनि यस्तो बढी संख्यामा विदेश गएको देखिन्छ भने यो भन्दा ऋण्डे दोवरले बढी जनसंख्या भएको मनाङ तथा टंकी मनाङ पंचायतहरूको तथ्याङ्क संकलन गरी माथिका प्रत्येक पंचायतबाट यस पंचायतको पूरै जनसंख्या भन्दा बढीनै मात्रामा विदेश गएका होलान् भन्ने अडकल सजिलै गर्न सकिन्छ ।

अध्याय सात

व्यापार

चीनको तिब्बत प्रान्तसंगको व्यापार

करीव २० वर्ष अघिसम्म मनाङ्हरूले मनाङ्कै निमित्त पनि र मनाङ मार्फत लमजुङ्हरू समेतले चीनको तिब्बत प्रान्तसंग ठूलो मात्रामा वस्तु विनिमय गरी व्यापार गर्ने गरी आएकोमा हाल विभिन्न कारणले गर्दा उक्त व्यापारमा निकै स्थिरता आएको पाइन्छ । पहिलेको दाँजोमा हाल नगन्य रूपमा मात्रै व्यापार छ भने पनि अत्युक्ति नहोला । चीनको स्वशासित क्षेत्र हुनु अघि मनाङ्बाट तिब्बतसंग हुन त फू गाउँको बाटो गरेर केही मात्रामा (वर्षा ऋतुको केही महिनामात्र) र खास गरेर थोँचेबाट दूध खोलाको बाटो गरी विम्दा कोठी तथा लार्कै हुँदै तिब्बत प्रान्तसंग निकै ठूलो मात्रामा व्यापार हुने गरेको रहेछ । त्यसवखत हिमाली क्षेत्र बाहेक अन्य पहाडी इलाकाहरूमा पनि नूनको अभावले गर्दा झोटे नून लिनको निमित्त विभिन्न पहाडी क्षेत्र खास गरेर

लमजुङ जिल्लाको उत्तरी भागका अधिकांश व्यक्तिहरूले चामल बोकी जाने र तिब्बततर्फबाट ल्याइएको नूनसंग सटही गरी ल्याउने कार्य बढी मात्रामा हुने गरेकोमा हाल भारतीय सावर नून पहाडी इलाकाको अलावा हिमाली भेगमा समेत प्रसस्त मात्रामा पठाइन थालेको र यो नूनमा आयोडिन मिसाइएको हुँदा औषधीको (गला बढेको रोगको) रूपमा समेत खान लागेकोले नूनको व्यापार निकै घटेको छ । हाल मनाङको तल्लो भेगका केही व्यापारीहरूले आफ्नो चोरीको फोपाद्वारा केही मात्रामा तिब्बतसंग व्यापार गर्दैछन् । खास गरेर हाल निम्न अनुसारका वस्तुहरू निकाशी पैंठारीमा बढी प्रचलनमा आएका छन् ।

(क) नेपालमा ल्याइने (आयात गरिने) नून, कच्चा ऊन र च्याङग्रा ।

(ख) नेपालबाट पठाइने (निर्यात गरिने) चामल, काठ, मसला, सूती, खुर्सानी आदि ।

जनवादी गणतन्त्र चीन सरकारको तर्फबाट र श्री ५ को सरकारको तर्फबाट ३१ मे १९७४ देखि लागु हुने गरी गरिएको सम्झौतामा निम्न सामानहरू विनिमय गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ ।

नेपालबाट चीनको स्वशासित क्षेत्र तिब्बत प्रान्तमा निकासी गर्न सकिने सामानहरू

१) खाद्यान्न	२) गहुँको पिठो
३) चिनी	४) जूट बोरा तथा जूटको कपडा
५) सूती	६) सुकाएको खुर्सानी
७) मोमबत्ती	८) रंगाउने सामाग्री
९) साबुन	१०) काठ (लकडी)
११) याक 'क्रस ब्रिड'	१२) अन्य

चीनको तिब्बत प्रान्तबाट ल्याउन सकिने सामानहरू

१) कच्चा ऊन	२) भेडा, च्याङग्रा
३) नून	४) याक र याकको पुच्छर
५) गलेंचा	६) अन्य

मनाङ्गेहरूको नाउँमा भएको व्यापार सम्बन्धी

लालमोहर एवं खड्ग निसानहरू

जिल्लाको भौगोलिक बनावट, त्यहाँको हावापानी आदि विभिन्न कारणले गर्दा नै स्थानीय उत्पादन कम हुने हुँदा उनीहरूलाई खान नपुग्नेभन्ने प्राचीन समयदेखि अधिकांश मनाङ्गेहरू व्यापारमा लागि रहेको पाइन्छ । आज-भोलि मात्र हैन पहिलेदेखिनै सरकारको तर्फबाट उनीहरूलाई व्यापारिक सुविधा प्रदान गरि आएको थियो भन्न मनाङ्गेहरूका नाउँमा समय समयमा भएका लालमोहर एवं खड्ग निसानहरूबाट जानकारी हुन आउछ ।

श्री ५ महाराजाधिराज राजेन्द्र वीरविक्रम शाहदेवले विक्रम संवत् १८८० फागुन सुदि १० रोज १ मा सुकेखोलाभन्दा माथिका मनाङ्गेहरूले जवसम्म हरसाला र निखोँ तिर्दछन् तबसम्म उनीहरूलाई नेपाल अधिराज्यभर जाहाँसुकै व्यापार गरे पनि थुकेछेक नगर्नु जगात भँसार दस्तूर नतिर्नु भनि लालमोहर बक्सेकोले सो मितिदेखि मनाङ्गेहरूले भँसार सुविधा पाई व्यापार गरिरहेका थिए ।

यसको ठीक ३४ वर्ष पछि श्री ३ जंगबहादुर विक्रम संवत् १९१४ फागुन सुदि १५ रोज १ मा खड्ग निसानद्वारा मनाङ्गेहरूले कारकोटका विष्ट-हरूलाई सालसाल बुझाउने तिरो रकम (चामल, पिठो, घिउ, च्याग्रा) आदि अब उप्रान्त उनीहरूलाई नबुझाई लमजुङ अड्डा मार्फत थापाथली दरबारमा बुझाउन ल्याउनु भनि आदेश भएको र पहिलेको रिति थिति (निजहरूले पाएको सुविधा समेत) कायम राखिएको छ भन्ने समेत व्यहोराको मनाङ्गेहरूको नाउँमा उक्त मितिमा खड्ग निसान भएको थियो ।

श्री ५ रणबहादुर शाहको पालामा सम्बत् १८४१ साल चैत्र बंदी ३० रोज ५ मा "अघिदेखि भएको रिति थिति कायम गरि बक्सेको छ" भन्ने समेत व्यहोराको आदेश पत्र बक्सेको ।

सम्बत् १९०३ साल मिति चैत्र बंदी ११ रोज ७ मा श्री प्राइमिनिष्टर एण्ड कमाण्डर इन चिफ जनरल जंग बहादुर कुँवर मार्फत श्रीमान् महाराजाधिराजमा विन्ति चढायको जाहेर हुँदा लमजुङ ३१ थरी मुखियाहरूलाई भएको आदेशमा 'उधोतिरबाट मनाङमा नूनकै व्यापार गर्न ज्यान्या

डाक्रेयाहरूलाई यही गाउँमा व्यापार गर्नु पर्छ भनी कर लगाई मनाङ्गीको दस्तुर मान्नु हुँदैन । अधिदेखि मनाङ्गीको जौन जगामा वेपार गर्न जान्थ्या उसै जगामा व्यापार गर्न जान देउ । बीच बाटोमा वेपारीलाई रोक्न भन्या मनाङ्गीले तिनु पन्या सितौ तैले बुझाउनु पर्छ"..... भन्ने समेत व्यहोराको आदेश भएको देखिन्छ ।

सम्बत् १९४० साल चैत्र वंदी २ मा महाराज रणउदिय सिंहको पालामा पनि मनाङ्गीहरूलाई व्यापारीक सुविधाको सम्बन्धमा यस प्रकारको सनद बक्सेको छ । "..... १८८१ र १९०३ सालमा गरिबक्सेका मर्जी हुकुमका २ छापे पूर्जा बमोजिम अबदेखि तिमोहरूले सो मनाङ्गीबाट जौन बाटो गरी जौन जगामा जो जोसंग वेपार गरिआएको हो अब उपरान्त पनि सोही अधिकार सनदले चलिआए बमोजिम सितौ महसुल दै दस्तुर तिरी आपनू वंद वेपार गरी खान पाउछौ । अधि चलि आए बमोजिम गन्या काम गर भन्ने समेतको सनदगरी बक्स्थो ।"

सम्बत १९९० साल चैत्र २२ गते रोज ६ मा श्री ३ जुद्ध शमशेर जंग बहादुरको पालामा पश्चिम ३ नंबर इलाका मनाङ्गी ३ थोपला ६ गाउँका ढावाप्रजा रंती गेहूँको नाउँमा भएको फैसला:- पश्चिम ३ नंबर इलाका मनाङ्गी ३ थोपला ६ गाउँका रंती भोटेहरूसंगबाट निकासी पठाँरी गरेको मालसामानमा कतैकतैका भंसारहरूले दस्तुर आदि लिन थालेकोले मनाङ्गीहरूले निवेदन दिई त्यस्मा मुद्दा चल्दै गएको र सोही विषयमा विभिन्न समयमा निजहरूले पाएको सुविधाहरू समेतका प्रमाण लगाई श्री ३ जुद्ध शमशेरबाट मनाङ्गीहरूले भंसार दस्तुर तिर्न नपर्ने गरी उक्त मितिमा फैसला भएको रहेछ । सो फैसलाको निर्णय सारांश यस प्रकार छ ।

"... माथि लेखिएको सबै प्रवन्धबाट मनाङ्गी ३ थोपलाका ६ गाउँका रंतिहरूबाट महसुलमा पक्राउ नगर्नु साविक बमोजिम वंद वेपार गर्न दिनु छेकथुन नगर्नु भन्ने थाकदाना भंसार समेत जजस्लाई चाहिन्छ जो चाहिने खबर गरिदिनु भनि यो तोक सदर गरी बक्सेको छ ।....."

माथि उल्लेख भएका विभिन्न समयका लालमोहर खड्ग निसान, सनद, आदेश, छापे पूर्जा र निर्णय फैसला आदि विभिन्न प्रकारका प्रमाणपत्रहरूको अध्ययन गर्दा श्री ५ तथा श्री ३ सरकारले मनाङ्गीहरूलाई व्यापारिक

क्षेत्रमा प्राचीन समयदेखिनै सुविधा प्रदान गरी आएको र सो सुविधाको मनाङ्गेहरूले पनि उपभोग गर्दै गरेका र सुखदेखि हालसम्म पनि व्यापारमा संलग्न रहेको पाइन्छ ।

२०२४ सालमा श्री ५ महेन्द्रबाट ५ वर्षको लागि मनाङ्गेहरूलाई विदेश व्यापारको निमित्त पासपोर्ट (राहदानी) को सुविधा बक्सेकोमा सो अवधि समाप्त भएपछि पुनः वर्तमान सरकार श्री ५ बीरेन्द्रबाट पनि ३ वर्षको लागि भनि पासपोर्ट सुविधा बक्सेको थियो ।

नेपालमा खास गरेर काठमाडौंमा विदेशी मालसामान आयात गर्न-मा आजभोलि पनि मनाङ्गेहरूले सक्रिय भूमिका खेलेका छन् ।

अध्याय आठ

जडीबूटी (HERBS)

नेपालको विदेशी मुद्रा आर्जन गर्ने श्रोतहरू मध्ये जडीबूटीको निकासी पनि एउटा ठूलो श्रोत बन्न पुगेको छ । हुनतः नेपालको विभिन्न भागमा विभिन्न प्रकारका जडीबूटीहरू उपलब्ध छन् र अधिकांश जडीबूटी कुनै न कुनै रूपमा विभिन्न देशहरूमा निकासी भएको पाइन्छ । तर नेपालको विभिन्न सतहमा पाइने जडीबूटीहरू समान गुणस्तरका छन् भन्न सकिदैन । एउटै जातको जडीबूटी पनि जमिनको उचाई तथा पृथक्ताले गर्दा यसको गुणस्तरमा निकै फरक पर्दछ भन्ने तर्क सम्बन्धित क्षेत्रका व्यक्तिहरूबाट बुझिएको छ । उदाहरणको लागि नीर मसी तथा कुटकी आदि जडीबूटीहरू जति बढी उँचाईमा फेला पर्दछन्, उतिनै राम्रो र प्रभावकारी हुन्छ भनि अनुभवको आधारमा स्थानीय व्यक्तिहरू भन्दछन् ।

हिमाली स्वच्छ हावापानीमा उपलब्ध हुने उच्चस्तरका जडीबूटीहरू बढी मात्रामा संकलन गर्न सकिने जिल्लाहरूमा मनाङ जिल्लाको पनि

प्रमुख स्थान छ । यस जिल्लाको विभिन्न भागमा निम्नानुसारका उच्च कोटीका जडीबूटीहरू उपलब्ध छन् ।

१) नीर मसी	२) यारचा गुम्बा	३) पाँच ओँले	४) जटामसी
५) पद्मचाल	६) भोटे खयर	७) कुटकी	८) भोँडकर
९) पाखनवेत	१०) विष औषधी	११) भूत केश	१२) सिलाजित

उपरोक्त जडीबूटीहरूको विशेषता एवं छोटकरीमा परिचय स्थानीय व्यक्तिहरूले प्रयोगमा ल्याएको आधारमा निम्नानुसार छ ।

- १) नीर मसी : यो बूटी जमिन मुनिबाट खनेर निकालिन्छ । यो फण्ड सुपारीको दाना जत्रो र लगभग सोही आकारको हुन्छ । यसको मुख्य विशेषता के छ भने कुनै पनि व्यक्तिले कुनै प्रकारको विष (Poison) को सेवन गरेको छ वा कुनै खानामा त्यस्तो विषको मात्रा परेको रहेछ वा सो खानानै विषालु बन्न गएको रहेछ भन्ने सो थाहा पाउनासाथै यदि समयमै यो नीर मसीको एउटा टुक्रा पानीमा घोटेर तुरुन्तै उक्त व्यक्तिलाई खुवाइएमा निजले सेवन गरेको विष बान्ता (Vomit) भई बाहिर पयाकिने गर्दछ । कुनै अवस्थामा बान्ता नगरे तापनि भित्र भित्रै सो विषयलाई नीर मसीको प्रभावले निस्कृय बनाई सो व्यक्तिलाई फाइदा गराउँदछ । त्यस्तै प्रकार विषालु खाना खाएकोमा पनि यस्तै नराम्रो प्रभाव पर्न नदिई सो विषयलाई काटिदिने काम गर्दछ । कुनै समयमा घोटेर ख्वाउन नपाएमा यदि सो व्यक्तिले यस्को टुक्रा चपाउन सक्ने स्थिति छ भने यसलाई चपाई रस निलेमा निलेमा पनि काम गर्दछ । संक्षेपमा भन्ने हो भने यो बूटीले संजिवनी बूटीकै समान काम गर्दछ ।
- रूघा लागेको बेलामा खाएमा शरीरलाई पुरा गरमाई रूघा संचो पार्ने, ज्वरोको समयमा खाए ज्वरो हराउने, कुनै खटिरा आएमा घोटेर लेप लगाएमा खटिरा निको हुने आदि फाइदा यसबाट हुने गर्दछ । यसैले

अधिकांश मनाङ निवासीहरूले यसको संग्रह गरी राखेका हुन्छन् । यसको स्वाद केही तितो, मुख पपराउने तथा अलि अलि कम्म पार्ने खालको हुन्छ ।

पाइने ठाउँहरू : नीर मसी साधारणतः मनाङ जिल्लाको धेरै जसो पंचायतको कुनै न कुनै खर्कमा पाइन्छ, तापनि विशेष गरेर चामे माथिको सिकर लेक, ध्यारू पंचायतको भ्राताङ माथिको जिन्ती, चामेको पेन्को तिमाङ माथिको लेक, तलेखु माथि माङ पिप्साङ थोचे पंचायत अन्तरगत तिल्चेको लेक र नार पंचायतको केही भागहरू उल्लेखनीय छन् ।

मनाङ जिल्लामा नीर मसी प्रति के. जी. लगभग रु. ५०।- जति पर्दछ । साधारणतः यसको मूल्य सिजनमा भर पर्दछ । राम्रोसंग संरक्षण गर्न सकिएको खण्डमा प्रशस्त मात्रामा निकासी गर्न सकिन्छ ।

२) यारचा गुम्वा : वर्षा याममा जमीनको करीव २ इन्च जति र जमिनमुनि जराको रूपमा लगभग १-२ इन्चको गहिराईमा ढण्डे च्याउ उम्रने गर्छन् । उम्रने सानो कुरीलोको टुसा जत्रो आकारको करीव ४ इन्च जति लामो हुन्छ । विरामीपरि नितागत भएका बखत वा कुनै पनि शारीरिक कमजोरी उत्पन्न भएको अवस्थामा तुरुन्तै तागतको आवश्यकता परेको खण्डमा स्थानीय व्यक्तिहरू यसलाई धुलोपारी दूध, घ्यूसंग मिसाई खाने गर्दछन् । स्थानीय जनताहरूको भनाई अनुसार यसको सेवन गर्नाले तुरुन्तै तागत भरिने, स्फूर्ति बढ्ने तथा कामशक्ति बढ्ने बढाउने गर्दछ ।

यत्रतत्र नपाइने कठिन ठाउँमा मात्र उपलब्ध हुने संकलन गर्दा निकै परिश्रम पर्ने साथै कम परिमाणमा मात्र उपलब्ध हुने आदि कारणहरू तथा निकै तागतदार बूटी भएरने होला सायद यसको मूल्य पनि निकै धेरै छ । मनाङ जिल्ला भित्रमात्रै प्रति के.जी. लगभग

रु. ५००।- जति पर्दछ । अर्थात् एक तोलाको सरदर
रु. १५। देखि २०।- सम्ममा बिक्री हुने गर्दछ ।
केही मनाङ्गेहरूबाट बुझिए अनुसार यो पारचा गुम्बा
हडकडमा लगेर बेचेमा १ तोलाको करीव २००।-
हडकड डलर पर्दछ रे ।

पाइने स्थान : साधारणतः मनाङ जिल्लाको विभिन्न उच्च खर्कहरू-
मा केही न केही मात्रामा पाइने गर्दछ तापनि नार
पंचायतको नम्पा लेकमा र चौरी गोठतर्फको क्षेत्रमा
बढी मात्रामा पाइन्छ ।

३) पाँच ओँले : ऋतु हेर्दा स-सानो बालकको ओँला सहितको हत्केलानै
होकि जस्तो भान हुने भएकोलेनै होला यसलाई पाँच
ओँले नामाकरण गरिएको हुन पनि प्रायसः सबैमा
पाँचवटा ओँला भएको जमिनमुनि पाइने यो वूटीलाई
पनि तागतको काममा प्रयोग गरिन्छ । सुकेको टुक्रा
त्यसै मुखमा राखी खाँदा दुख्खा खाए जस्तो स्वाद
आउँदछ । स्थानीय व्यक्तिहरू यस्ताई अन्य मसलाहरू
संग मिलाई खाने गर्दा रहेछन् । नियमित सेवनले
शरीर हृष्टपुष्ट हुन्छ भन्ने भनाई छ । आगोले पोलेको
घाउमा पनि घोट्टे लगाएमा चाँडो निको हुन्छ भन्ने
विश्वासमा यस्को प्रयोगमा ल्याइएको बुझिन्छ ।
मनाङ जिल्लामा सुकेको पाँच ओँलेलाई प्रति के. जी.
करीव रु. ५०।- पर्दछ ।

पाइने ठाउँहरू : चामे गा. पं., ध्यारू गा. पं., थोचे गा. पं. को तिल्चे
भेग, नार गा. पं. मा नीर मसी पाइने क्षेत्रहरू तथा
बढी मात्रामा नार पंचायतको डिकिम् भन्ने ठाउँ
(पिसाङ माथिको डाँडोको ठीक उत्तरतर्फ) मा
पाइन्छ ।

४) जटा मसी : यो एक प्रकारको पातसहितको वनस्पति ऋार(घाँस)
हो । खास गरेर यस्को निकै राम्रो वासना आउने
हुनाले सुगन्धिन धुप बनाउने काममा प्रयोग गरिन्छ ।

मनाङ जिल्लामा मुकेको जटामसी प्रति के.जी.रु. ८।-
देखि रु. १०।- सम्म पर्दछ । जटा मसी मुख्यतः
मनाङ जिल्लाको तल्लो भेगमा पाइन्छ ।

५) पद्म चाल : जमिनमुनि पिडालुको गाना जस्तो रूपमा पाइने पद्म
चाल जिल्लाको अधिकांश भागमा पाइन्छ । यस्को
प्रयोग सङ्केको, मर्को अवस्थामा लगाउने गर्दछन् ।
भोटेखयरको साथमा मिसाई लगाएमा बढी प्रभाव-
कारी हुन्छ भन्ने विश्वास गर्दछन् ।
यो निकै सस्तो पाइन्छ, अर्थात् प्रति के.जी. रु. ३।४
पर्दछ । मनाङ जिल्लाको प्रायशः सर्व क्षेत्रमा यो
पाइन्छ ।

६) भोटे खयर : काटेको घाउ निको गराउने कार्यमा भोटे खयर निकै
लोकप्रिय छ । खास यसले घाउमा मासु चाँडो पला-
उने कार्यमा ठूलो मद्दत गर्दछ भन्ने स्थानीय भनाई
छ । लडेर थिचिएर भएको घाउमा पद्म चालका
साथ मिसाएर लगाएमा चाँडो निको हुन्छ भन्ने
बुझिएको छ ।
मनाङ जिल्लामा यस्को प्रति के. जी. करीव रु. ५।-
पर्दछ ।

पाइने ठाउँहरू : जिल्लाको सदरमुकामको पंचायतमा र सोदेखि तलको
पंचायतहरूमा अधिकांश भागमा हुनसक्छ । यस्ताई
आ-आफ्नो खेतीवारीको छेउछाउमा लगाउने गरेको
पाइन्छ ।

७) कुटकी : पित्तको रोगले ग्रसित व्यक्तिहरू तथा ज्वरो आएको
बखतमा पानीमा पकाइ सो को रस सेवन गरेमा बढी
प्रभावकारी भएको पाइन्छ ।

मनाङ जिल्लामा करीव रु. १५।- प्रति के.जी. पर्दछ ।
कुइनाले ट्याबलेट बनाउने कार्यमा प्रयोग गर्ने देश-
हरूमा निर्यात हुने कुरा निर्यात कर्ताहरूबाट बुझिन्छ ।

पाइने स्थानहरू : नार फूर चामे पंचायतहरूमा बढी मात्रामा पाइन्छ ।

८) भोडकर

: करीव एक फुटसम्म अग्लो हुने वनस्पति घाँसको रूपमा उम्रने भोडकर फारको स-साना पात हुन्छन् । यसको प्रयोग मुख्यतः साधारण ज्वरो आएको औलो ज्वर आएको आँठे (रूघा खोकीको आएको ज्वरो) तथा टाउको दुखेको अवस्थामा समेत यसको जरा, डाँठ र पात समेत सबै पानीमा पकाई त्यसको रस दुई तीन पटक खाएमा तुरुन्तै निको हुन्छ भनि खाने गर्दछन् । यो औषधीको रूपमा निकै प्रभावकारी छ भन्ने बुझिन्छ ।

व्यापारिक रूपमा बाहिर बिक्री गर्ने गरेको नपाइएकोले मूल्य थाहा नभए तापनि विदेश निकासी गर्न सकेमा वा स्वदेशमै यसको राम्रो अनुसंधान भई औषधी निर्माण गरिएमा देश एवं जनतालाई निकै फाइदा हुने कुराको विश्वास गर्न सकिन्छ ।

पाइने स्थानहरू : टंकी मनाङ पंचायतको माथिल्लो भेग थोरुङ फेदीदेखि चौरी गोठ समेतको भाग, खाङसारको माथिल्लो भाग तथा ध्यारू पंचायतको डावल माथिको लेकमा श्रावण, भाद्र तथा आश्विनमा पाइन्छ ।

९) पारवन वेत : दुङ्गा पहराहरूमा पंदा हुने पाखन वेत जिल्लाको मध्य भाग एवं तल्लो भेकका सबै जसो दुर्गहान ठाउँमा पाइन्छ । यसको जराकाटी सुकाई धुली पारी दूधसंग खाएमा कम्मर दुखेको तथा सुत्केरी भएका अवस्थामा महिलाहरूलाई शरीर गठीलो पार्नमा ठूलो मद्दत गर्ने हुँदा प्रयोग गरेको पाइन्छ ।

१०) विष औषधी : कण्डै नीर मसीकै जस्तो आकारको यो बूटी माथि नीर मसी भन्ने बूटीको शिर्षकमा उल्लेख भएका प्रायः ती सबै ठाउँमा पाइने गर्दछ । यसको हालसम्म कुनै व्यक्तिले प्रयोगमा ल्याएको बुझिदैन तापनि यसको समुचित अनुसन्धान भएमा यसबाट निकै फाइदा उठाउन सकिन्छ ।

सुनिच्छ कि यो विष भन्ने बूटी ठुक्किएर कसैले खायो भने अरु रासायनिक विषय खाए जस्तै प्रभाव पार्दछ रे । यस्तो अवस्थामा नीरमसी तुरुन्तै खान दिएमा यो विष काटो निको पार्दछ भन्ने अनुभवको आधारमा स्थानीय व्यक्तिहरूले भन्दछन् ।

११) भूत केश : यो एक प्रकारको घाँस पदार्थको जराबाट पाइने औषधी हो । करीव २ फुट अग्लो भएपछि सेतो फूल फुल्दछ सोही वनस्पतीको जरा जोकी केश जस्तो भुत्ला भएको हुन्छ सोही जरा बूटीलाईन भूत केश भनिन्छ । स्थानीय व्यक्तिहरूले घरमा बोक्सी लागेको भूत प्रेत लागेर कुनै व्यक्ति अस्वस्थ भएमा यसै भूत केशलाई आगोमा राखी धुप धुवार आदि परेमा लागेको बोक्सी भूत प्रेत आदिले तुरुन्तै छाडी निको हुने र पुनः लाग्न सबदेन भन्ने र खाएमा वेगार पनि निको हुने भन्ने विश्वास छ ।

पाइने स्थान : पिताङको लेक, नारखोलाको लेक, तिल्चे माथिको लेक, ताचेको लेक, तिमाङ माथिको लेक समेतमा पाइन्छ । मनाङमा एक धानीको करीव रु. ६०।७० सम्म पर्दछ ।

१२) सिलाजित : पहराको बीचमा ढुङ्गाबाट रसाएर निस्को लेतो पदार्थलाई सिलाजित भनिन्छ । [यो पदार्थ सेतो र कालो दुई प्रकारको हुन्छ । स्थानीय व्यक्तिहरू विशेष गरेर नार खोलेहरूले सेतो सिलाजितलाई ऊनी कपडा रंगाउने कार्यमा प्रयोग गर्ने गर्दछन् । तर कालो सिलाजित भने औषधीको रूपमा बढी प्रयोग भएको पाइन्छ । रगत सका गर्ने र छाती सम्बन्धी विभिन्न रोगको लागि निकै फाइदा हुन्छ भनि स्थानीय व्यक्तिहरूले विश्वासका साथ सेवन गर्ने गर्दछन् ।

पाइने ठाउँ : मनाङ जिल्लाको मध्ये एवं तल्लो भेगका व्यक्तिहरूले बढी मात्रामा संकलन गर्दछन् । खास गरेर नावे गाउँ

नजिकको भीर खोत्राको पहरा, तातो पानीको पहरा, घेराडतिर र भ्राताड समेतमा कालो सिलाजित र नार फूतिरका पहराहरूमा सेतो सिलाजित प्रशस्त पाइन्छ । मनाङमानै अप्रशोधित काँचो एवं केही माटो मिसिएका अवस्थाको सिलाजितलाई प्रति के. जी. करीव रु. २०।२५ सम्ममा पाइन्छ । तर प्रशोधित-लाई भने धेरै पर्दछ ।

माथि उल्लेख गरिएका विभिन्न प्रकारका जडीबूटीहरूको सम्बन्धित विशेषज्ञहरूद्वारा राम्रोसंग अनुसन्धान गरी देशको लागि आवश्यक औषधी तयार पार्न, कच्चा मालको रूपमा प्रयोग गर्न र कुनै कुनै जडीबूटी विदेश निकासी गरी विदेशी मुद्रा आर्जन गर्नको निमित्त यस्ता जडीबूटीहरूको राम्रो संरक्षण र संवर्धन हुनु पर्दछ । हाल उपलब्ध भएका जडीबूटी केवल प्राकृतिक अवस्थामा मात्र छन् । यिनलाई प्रत्येक साल संकलन गरी पुनः राम्रोसंग लगाइएमा वा अनुसन्धान गरी सुहाउदो र मिल्दो हावापानी भएको त्यस्तै अन्य ठाउँहरूमा पनि वैज्ञानिक ढंगले खेतोकै रूपमा लगाउने गरेमा स्थानीय जनता-हरूले रोजगारी पाउनुको साथै उनीहरूको पनि आर्थिक स्थिति सुध्रिदै जाने र देशले ठूलो मात्रामा नियमित रूपले विदेशी मुद्रा आर्जन गर्न सक्ने ठूलो संभावना छ ।

मनाङ जिल्लामा लगेर खाद्यान्नसंग जडीबूटी सटहो गर्ने व्यवस्था (Herb Exchange Programme) भई दिएमा यस जिल्लामा यो व्यवसाय सफलतापूर्वक संचालन हुन सक्ने ठूलो संभावना देखिन्छ ।

खनिज पदार्थ

मनाङ एउटा उच्च पहाडी एवं हिमाली जिल्ला भएकोले यस जिल्लाको विभिन्न ठाउँमा निकै बहुमूल्य पदार्थहरू यसकै घरतीको गर्भमा सुरक्षित किसिमले रहेको हुन सक्दछ । यसको निमित्त वैज्ञानिक ढंगले राम्रोसंग अनुसन्धान गरेमा मात्र वास्तविक जानकारी हुने कुरा हो ।

हामीहरू जस्तै साधारण मानिसहरूले पनि सजिलैसग देख्न, थाहा पाउन सकिने कुराहरू मध्ये निम्न स्थानहरूमा निम्न अनुसारका खनिज पदार्थहरू देखा परेका छन् । सम्बन्धित क्षेत्रबाट यिनको अनुसंधान एवं खोजिमै आर्थिक दृष्टिकोणले लाभदायक देखिएमा तुरुन्तै कार्य सुरु गर्न बान्छनीय देखिन्छ ।

- १) तामाको घाउ : भ्राका गाउँ र मनाङ गाउँको बीचमा भोजो गुम्बाको उत्तरतर्फ तामाको घाउ फेला परेको छ ।
- २) चुन ढुङ्गा : सदरमुकामघाट तलतिर मर्स्याङ्दी नदीको किनाराको प्रायः सबै ठाउँमा दूध खोलाको किनारको प्रायः सबैजसो ठाउँमा र थानचोक मुनिको खोला किनारमा, ताचे गाउँको तल बगर छाप गाउँको पारिपट्टि तथा थोँचेको नजिकमा चुन बनाउने ढुङ्गा प्रशस्त मात्रामा पाइन्छ ।
- ३) नून : खोत्रोको केही तलतिरको तातो पानीको नजिक र मर्स्याङ्दी नदीको किनाराका प्रायः धेरै ठाउँमा नून खानीने भएको कुरा ठाउँ ठाउँमा केही मात्रामा बाहिर निस्केको नूनबाटने यहाँ नून छ भन्न सहज अनुमान गर्न सकिन्छ ।
- ४) माइका(अभ्रख) : ताचे गाउँ र तिल्चेको बीच माझमा थोँचे गाउँमन्दा माथि उत्तरमा ताचेबाट तिल्चे जाने माथिल्लो बाटोमा पर्ने ठाउँमा अभ्रख पाइन्छ ।
- ५) कालिमाटी : भ्राका गाउँको उत्तर पश्चिम तथा भ्राका हेल्थपोष्ट भवनको ठीक उत्तरतर्फ, निकै राम्रो एवं असल जातको कालिमाटी पाइन्छ । यो माटोबाट माटाका मूर्ति बनाउने काम र घरको गाह्रो भित्तोमा प्लाष्टर गर्ने काम अति राम्रोसंग हुन सक्छ ।

अध्याय नौ

उद्योगधन्दाहरूको संभावना

कुनै पनि विकास कार्य वा उद्योगधन्दा, त्यहाँका अन्य विकास कार्यहरू र अन्य उद्योगसँग प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपले सम्बन्ध रहेको हुन्छ । तर उद्योगधन्दाको निमित्त पूर्वाधार कुराहरूको भने अवश्य पनि ठूलो भूमिका रहेको हुन्छ । त्यसैले मनाङको सन्दर्भमा अध्ययन गर्दा मुख्यतः पर्यटन उद्योगको साथै अन्य स-साना उद्योगधन्दाहरूको संचालन गर्न सकिने संभावना देखिन्छ ।

१. पर्यटन उद्योग : अनगिन्ति प्राकृतिक सौन्दर्यले, जस्तो कि विभिन्न हिम शृङ्खलाले घेरिएको, ताल, तलाउ, नदी, नालाले बेरिएको, कस्तुरी, डाँफे, मुनाल, लालीगुराँस र धुपी आदिले सिगारिएको, ढरना वा छाँगा छहरा पहराको छेउमा गुँजिएको, घोडेढो बाढो एवं स्टल विमान स्थलले यातायातमा सुविधा पुऱ्याउन लागेको यस मनाङ जिल्लामा स्थानीय जनजाती र यिनोहरूको

कौतहलपूर्ण रहन-सहन तथा संस्कृतिले गर्दा एकातर्फ पर्यटकहरूलाई निकै आकर्षण गरिएको छ भने अर्कातर्फ विभिन्न ठाउँमा होटल, लजहरूको स्थापना, प्रस्तावित लघु जल विद्युत योजनाका साथै प्रस्तावित ट्रेकिंग स्कूलको स्थापना आदिले गर्दा पनि पर्यटन उद्योगको ठूलो संभावना देखिन्छ ।

विदेशी पर्यटकहरूलाई खुला गरिएको यस क्षेत्रमा दिन प्रतिदिन बढ्दो मात्रामा पर्यटकहरूको आगमन-बाट पनि पर्यटन उद्योगको ठूलो संभावना रहेको कुराको पुष्ट्यार्थ हुन आउँछ । यस उद्योगलाई अझै बढी प्रभावकारी बनाउन वन्यजन्तुहरूको संरक्षण निकै प्रभावकारी ढंगबाट हुनु पर्दछ । संभव भएसम्म यस क्षेत्रलाई राष्ट्रिय निकुञ्जको घोषणा भएमा यहाँका कस्तूरी, फारल, घोरल र नावर जस्ता दुर्लभ वन्य जन्तुहरू र डाँफे, मुनाल, प्युरा आदि पंक्षीहरू समेत प्रशस्त मात्रामा फैलिन पाउने हुँदा पर्यटकहरू यसबाट पनि बढी आकर्षक हुनगर्ने पर्यटन उद्योगलाई बढी सघाउ पुग्न जाने छ ।

२. होटल उद्योग : पर्यटन उद्योगलाई सफल पार्न वर्षेनी थपिँदै आउनु थालेका पर्यटकहरूको संख्यालाई ध्यानमा राख्दा पर्यटन उद्योगको ठूलो संभावना भएकोले यस जिल्लाको विभिन्न भागमा होटल उद्योगको स्थापना गरेमा राम्रोसंग संचालन हुन सक्ने संभावना देखिन्छ । खास गरेर ताल, धारापानी, चामे, पिसाङ, हुम्डे, मनाङ आदि ठाउँमा साना एवं मझौला खालका होटलहरू र टंकी गाउँमा एउटा ठूलो होटल राम्रोसंग संचालन हुन सक्ने संभावना देखिन्छ ।

उपरोक्त ठाउँहरू मध्ये अधिकांश ठाउँमा स-साना होटल तथा लजको स्थापना निमित्त केही स्थानीय व्यक्तिहरूले अनुमति लिइ सो कार्य सुरु गरिसकेका पनि छन् ।

३. फलफूल उद्योग : खेती लायक जमिनको कमी र हावापानी सुहाउँदो भएको हुनाले मनाङमा फलफूल खेतीको निकै राम्रो संभावना देखिन्छ । प्राविधिकता अनुसार मनाङको माथिल्लो भेग बाहेक भ्रताङभन्दा तलका सम्पूर्ण भागमा फलफूल खेतीको निकै राम्रो संभावना छ । भ्रताङ, चामे, थानचोक, घेलानचोक, वडार गाउँ ताचे र तिल्चे समेतमा प्रयोगको रूपमा लगाइएका विभिन्न जातका स्याउ र आरुको नतिजा राम्रो एवं संतोषजनक पाइएकोले यी स्थानहरूको अलावा यस क्षेत्रका अन्य विभिन्न ठाउँमा सामूहिक एवं व्यक्तिगत रूपमा फलफूल खेतीको सुरुवात भएको छ । फलफूल बगैंचाहरूबाट राम्रो उत्पादन दिन थालेपछि दिन-प्रति दिन बढ्दै गएका पर्यटकहरूलाई र स्थानीय आवश्यकताको उचित रूपमा पूर्ति गर्न सकिने छ ।

ठूलो परिमाणमा उत्पादन भएका हवाईजह(जवाट पोखरा एवं काठमाडौं पठाउन सकिनुको साथै रक्सी उत्पादन गरी स्थानीय खाँचो पूर्ति गर्न र अन्नको बचत गर्न सकिने देखिन्छ । यसरी सुरुदेखिनै गुणस्तरमा ध्यान दिई फलफूल खेतीमा जोड दिइएमा यस उद्योगबाट निकै फाइदा हुने संभावना देखिन्छ ।

४. डिष्टीलरी एवं फ्रुड

प्रोसेसिङ प्लाण्ट : केही समय अघिदेखि आन्दोलनकै रूपमा सुरु गर्न लागिएको फलफूल उद्योगबाट राम्रो एवं संतोषजनक रूपमा फलफूल उत्पादन भएमा यसबाट सानो डिष्टीलरी र फ्रुड प्रोसेसिङ प्लाण्टको पनि स्थापना गर्न सकिने संभावना छ ।

५. बेकरी कारखाना : दिन प्रतिदिन बढ्दो मात्रामा आउने पर्यटकहरूको संख्या, कर्मचारीहरू एवं स्थानीय जनताहरूको बढ्दो माँगले गर्दा पाउरोटी, केक तथा डोनट आदि बनाउने दुईवटा बेकरी कारखाना सुरु रूपले संचालन हुन

सक्ने संभावना देखिन्छ । एउटा मनाङ गाउँदेखि हुम्डेको बीचमा र अर्को चामे नजिकमा राखेमा राम्रो संग चल्ने देखिन्छ ।

६. खोटो संकलन गर्ने

उद्योग

: मनाङ जिल्लाको प्रायः सबैभागमा निकै ठूला राम्रा र प्रसस्त मात्रामा सल्लाका रूखहरू पाइन्छन् । यस्ता घना जंगलबाट काठ कटानी गरी अन्यत्र निकासी गर्न यातायातको असुविधा र निकै टाढा पर्ने हुँदा यी ठूला ठूला जंगलबाट सल्लाको खोटो संकलन गरिएमा यसको निकासीबाट निकै ठूलो धनराशी जम्मा गर्न सकिने संभावना छ ।

मुनियोजित तरीकाले यो व्यवसाय संचालन गरेमा कतै नोक्सान नगरी बहुपक्षिय फाइदा हुने संभावना छ । जस्तै कि यो वर्ष यस ठाउँको जंगलको सल्लाको खोटो निकाल्ने भनि एउटा क्षेत्र निश्चित गर्ने त्यहाँको खोटो निकाली सकेपछि सोही क्षेत्रका रूखहरू इन्धनको प्रयोगको निमित्त दाउरा जलाउन र घरको निमित्त चाहिने काठहरू समेतको पूर्ति गर्न सकिन्छ । तत्पश्चात सो क्षेत्रलाई पुरै सफा गरेपछि तुरुन्तै बिरुवा हुर्किन दिने व्यवस्था मिलाइनु पर्दछ । यस गरी अर्को वर्ष अर्को भागमा सोही अनुसार गर्दै गएमा स्थानीय खाँचो पूर्ति हुनुका साथै यो उद्योग पनि राम्रोसंग संचालन हुन सक्दछ ।

७. नेपाली कागज

बनाउने उद्योग

: मनाङको खास गरेर सदरमुकामको वरपर र तल्लो भेकमा नेपाली कागज बनाउने कच्चा पदार्थ (सानो डापनो नामक रूख) पाइन्छ । अतः यसको राम्रोसंग संरक्षण र सम्बर्धन गरिएमा एउटा नेपाली कागज बनाउने उद्योग घन्दा खोल्न सकिने संभावना प्रशस्त देखिन्छ ।

८. बाँस सम्बन्धी

उद्योग

: यस जिल्लाको पिसाडदेखि तलका सम्पूर्ण भागमा प्रसस्त मात्रामा निकै उत्तम जातका निगालो पाइन्छ । यसबाट स्थानीय व्यक्तिहरूले डोका, डाला, चित्रा, मान्द्रा आदि बुन्ने कामहरू गरिआएका पनि छन् । यसैलाई व्यापारिक दृष्टिकोणले अलि ठूलो मात्रामा स्थायी व्यवसायकै रूपमा कार्य संचालन गरिएमा डोका, डाली, टोकरी, चित्रा, भकारी, मान्द्रो आदि ठूलो संख्यामा उत्पादन गरिएमा अन्यत्र बिक्री गरी निकै फाइदा उठाउन सकिने देखिन्छ ।

दक्ष व्यक्तिहरूले निगालाको राम्रो एवं आकर्षक सानो लेजान सुविधाजनक पंखा अथवा नाङ्गलो आदिमा मनाङ्को स्मृति (संक्रान्ति) स्वरूप मनाङ्क पशुपंखी वा कुनै हिमाल आविको चित्र, जस्तै चोरी, कस्तुरी, डाँफे वा यस्तै केही चित्र अंकित गरी बिक्री गरेमा रोजगारी बढ्नुको साथै आर्थिकस्तर समेत बढ्न जाने र यस्तो उद्योग पनि नियमित रूपले संचालन हुन सक्दछ ।

९. ऊनी उद्योग

: हावापानी निकै ठण्डी हुनाको कारणलेनै मनाङमा ऊन तथा ऊनी पदार्थबाट तयार हुने सामानहरू पुख्र्यौ देखि आफ्नै ढंगले चलिनै आएको छ । यसलाई अलि आधुनिक तरीकाले संचालन गर्ने गराउन सकिनेमा स्थानीय आवश्यकताको परिपूर्ति हुनुका साथै अतिरिक्त उत्पादनको निकासी गराउन पनि सकिने संभावना हुँदा यस उद्योगलाई बढी प्रोत्साहन दिनु पर्ने देखिन्छ । वर्तमान समयमा नार तथा फू दुई पंचायतमा आफ्नो आवश्यकताको कण्डे ९० प्रतिशत जति ऊनी कपडा आफ्नै गाउँमा उत्पादन गरी पूति गरेको पाइन्छ भने अन्य आवश्यकता पूति गर्ने लिउ, फेर्पा बाहिर बिक्री समेत गर्दछन् । योचे तिल्चेमा गलेंचा साथै अरू ऊनी

कपडाको उत्पादन राम्रो रूपमा भैराखेको छ भने नाचे, थानचोक, घेलान्चोक बजार गाउँ आदि ठाउँमा राडी, पाखी र बख्खू समेतको उत्पादन भइरहेको पाइन्छ ।

नार, फू बाहेक अरू ठाउँमा स्थानीय ऊनले मात्र नपुगी तिब्बततर्फ समेतबाट ऊन ल्याई काम गरिरहेका छन् । यिनै स्थानीय व्यक्तिहरूलाई अर्कै बढी तालीम दिई व्यवस्थित रूपमा संचालन भएमा ऊनी उद्योगले यस ठाउँमा निकै सफलता प्राप्त गर्न सक्नेछ ।

१०. छाला उद्योग : भेडा, बाख्रा, च्याङ्ग्रा तथा चोरी आदिको काँचो छाला निकै राम्रो र लामो ऊन सहितको प्रशस्त पाउन सकिने हुँदा संकलन गरी व्यवसायक रूपमा बिक्री वितरण (निकासी) गर्न सकिने संभावना छ ।

११. काष्ठ उद्योग : विगत केही वर्षदेखि सुरुमा तिमाङमा र हाल दाना-क्यूमा एउटा काष्ठ उद्योग सानो रूपमा भर्खर सुरु भएको छ । यसलाई बृहत रूप दिन वा अर्को कुनै काष्ठ उद्योगको स्थापना गरी राम्रोसंग संचालन गराउनु नितान्त आवश्यक देखिन्छ ।

निर्माण भइसकेका, निर्माणाधिन एवं पछि निर्माण हुने जिल्लाका सम्पूर्ण सरकारी वा गैर सरकारी कार्यालय, विद्यालय भवनहरू, होटलहरू र जनताहरूको व्यक्तिगत कार्य समेतको निमित्त आवश्यक पर्ने विभिन्न किसिमका फर्निचरहरू बाहिरबाट करीव ८-१० दिन लगाई बोकाई ल्याउँदा ज्यादै कठिन पर्ने हुँदा जिल्ला भरको उक्त खाँचो पूर्ति गर्न सक्ने छालको योटा आधुनिक फर्निचर (काष्ठ) उद्योगको ठूलो खाँचो छ । अतः यो खाँचो पूरा गर्न कच्चा मालको उपलब्धि सजिलैसंग हुन सक्ने र ट्वाइन बनाई शक्ति उत्पादन गर्न पनि सकिने र अन्य बातावरण समेतको विचार गर्दा दानाक्यू वा त्यसको वरिपरिमा एउटा र

कोतोको नजिकमा एउटा काष्ठ उद्योगको संचालन गर्न सकिने संभावना छ ।

१२. मैदा मिल

: प्रत्येक परिवारलाई गहुँ, करू, फापर, मकै, कोदो आदि पिसाउँदा हालसम्म घट्टहरूद्वारा काम चलाइएको छ । यिनै घट्टहरू चलाइएको ठाउँहरू मध्ये मनाङ भेगमा, पिसाङ वेशीमा, नार फू चामे र थोँचे समेतका स्थानहरूमा टर्बाइनद्वारा संचालन हुनसक्ने खालका केही स-साना मैदा मिलको स्थापना गरिएमा यस्ता प्रकारको उद्योगधन्दा पनि राम्रैसँग संचालन हुन सक्ने गुणस्तर राम्रो भएको मैदा (पिठो) तयार हुन सकेमा बेकरी उद्योगलाई पनि राम्रो सहयोग हुनगर्ने दुवै उद्योगधन्दा सफल हुन सक्ने संभावना देखिन्छ ।

१३. जडीबूटी सम्बन्धी

उद्योग

: जडीबूटी भन्ने शीर्षक अन्तरगत उल्लेख गरिएका उच्चकोटीका विभिन्न जातका हिमाली जडीबूटीहरूको व्यापक रूपमा संकलन गरी- सुकाउनु पर्नेलाई सुकाई काटछाँट गर्ने, सफासुग्घर आदि गरी पुरा प्रशोधन गरिसकेपछि राम्रोसँग प्याक गरी थोक रूपमा स्वदेश एवं विदेशमा समेत बिक्री वितरण कार्य सुरु गरेमा यस प्रकारको उद्योग पनि राम्रैसँग संचालन हुन सक्ने संभावना देखिन्छ ।

अध्याय दश

मनाङको विशेषता एवं अनौठापनहरू

१) माछा छैनः- मनाङ जिल्लाको यत्रतत्र नदीनाला खोलाहरू र ताल कुण्ड आदि विभिन्न ठाउँमा छन् तापनि यस जिल्लाभरिमै कुनै प्रकारको माछा फेला पारिएको छैन ।

२) धान खेती हुदैनः- नेपाल अधिराज्य भरकै सायद यही एक मात्र जिल्ला होला जहाँ धान खेती गरिदैन । यसको प्रमुख कारण मनाङ जिल्लाको तापक्रम तथा हावापानीलेनै हुनसक्छ । विगत केही वर्ष अघि यस जिल्लामा स्थानीय केही व्यक्तिहरूले धान खेतीको परीक्षण गरेका रहेछन् । तर धानको दानाभिन्न दूध नभरिएको र त्यसपछि चामलनै बन्न नसकि धान खेतीको नतिजा संतोषजनक नभएको हुनाले हाल पनि धान खेती जिल्ला भरमै कहिँ पनि गरिएको छैन ।

३) ब्राह्मण जाती छैनन्ः- सायदै अरु कुनै यस्तो जिल्ला छैन होला जहाँ थोरै वा धेरै केही न केही मात्रामा ब्राह्मण जातीले बसोबास नगरेका

हुन् । तर मनाङ जिल्लामा हालसम्म कुनै पनि ब्राह्मण जाती छैनन् । अर्थात् जागीरको सिलसिलामा अन्यत्र जिल्लाबाट यहाँ आएर काम गरेका ब्राह्मणहरू बाहेक यस जिल्लाको नागरिकको रूपमा रहेका ब्राह्मण जाती जिल्ला भरमा एक घर पनि छैनन् ।

४) सीकार खेल्न नपाइने:- यस जिल्लाको फू गाउँ पंचायतको एरियाभित्र कुनै पनि वन्यजन्तु मार्न पाइँदैन । यस गा. पं. क्षेत्रभित्रमा पर्ने कुनै पनि जंगली जनावरहरू मार्न नपाउने गरी लामाको अनुरोधमा स्थानीय जनताले नियम बनाएका छन् र यो नियम हालसम्म पूर्ण रूपले पालन भैरहेको छ ।

५) भैसी पालिदैन:- थोचे एवं तालका एक दुई घरमा बाहेक यस जिल्लाको अन्य कुनै पनि गाउँमा भैसी पालिने चलन छैन ।

६) चराचुरुङ्गी वसाई सार्ने (तलफर्ने):- हिउँ पर्ने लागेपछि अधिकांश मनाङ निवासीहरू मात्र हैनकि मनाङतिरका चराचुरुङ्गीहरू पनि तलतिर फर्ने गर्दछन् । वास्तवमा हिउँ पर्ने बखतमा पुरै सुन्य जस्तो हुन्छ र हिउँ पग्लिएपछि पुनः तलतिरबाट ती चराहरू माथितिर आउने गर्दछन् । लेकमा बस्ने डाँफेहरू पनि खास हिउँ परेको समयमा तलतिर गाउँ वस्तीको नजिकमा आउने गर्दछन् ।

७) सामान कब्जा गर्ने तरिका:- कुनै सार्वजनिक स्थलमा रूख ढलेको छ भने सो रूखमा जुन व्यक्तिले गएर दुई तीन वटा ढुङ्गा खण्टिएर राखी छोड्छ सो रूख उसको हुन्छ । अरू व्यक्तिले हस्तक्षेप गर्दैनन् । अर्थात् दुई तीन वटा ढुङ्गा खण्टिएर राखेपछि सो चिज कुनै व्यक्तिद्वारा कब्जा भैसकेको छ भन्ने बुझिनुका साथै अरूले पुनः त्यसलाई हस्तक्षेप गर्ने चलन छैन । पहिले ढुङ्गा राख्नेलेनै उपभोग गर्ने गर्दछ ।

८) माटोको खाडललेनै कोल्ड स्टोरेजको काम गर्दछ:- यस जिल्लाको अधिकांश भागमा आलु खेती निकै राम्रो हुने गर्दछ । यहाँको आलु ठूलो आकारमा र घेरै परिमाणमा उत्पादन हुनुका साथै यसको गुणस्तर पनि निकै राम्रो भएको पाइन्छ । यहाँ उब्जाउने आलु तुरुन्तै खपत पनि भै नसक्ने र हिउँद पछिलाई पनि तरकारीको आवश्यक पर्ने हुँदा पछिलाई संचय गरी राख्दछन् । तर यो आलु राख्नेलाई Cold Storage नभएकोले यसको विकल्पको रूपमा स्थानीय जनताहरूले माटोमुनी खाडल खनी त्यसैमा आलुराखी बाहिरतिर जाने गर्दछन् । चार छ महिनापछि सो आलु खाडलबाट निकाली आफैले

उपभोग तथा बिक्री गर्ने समेत गर्दछन् । यसरी माटाको खाडलले कोल्ड स्टोरे-
जको काम गर्दछ ।

१) धुम्रपान:- सदरमुकामभन्दा माथिका महिलाहरूले प्रायः
चुरोट, बिडी आदि कुनै पनि धुम्रपान गर्दैनन् भने सदरमुकामभन्दा तलका
प्रायः सबै महिलाहरूले धुम्रपान गर्ने गर्दछन् ।

१०) मनाङ्गे आइमाईहरू बिहान उठ्ना साथै जंगलमा गएर एक
भारी मल (सल्ला आदिको पात) नल्याएसम्म खाना खाँदैनन्, तल्लो भेगका
महिलाहरूले भने अक्सर गरेर खाना खाएपछि मात्र काम गर्ने निस्कन्छन् ।
यसरी तल्लो भेग र माथिल्लो भेगका महिलाहरूको कामगर्ने क्षेत्रमा ठूलो
अन्तर पाइन्छ । खेतीवारीमा काम गर्नमा र अन्न आदि खरीद गरी बोको
ल्याउनमा माथिका महिलाहरू बढी मेहनती देखिन्छन् ।

११) खेती हिउँले पुरिएर रहँदाको स्थिति:- मनाङ्गको माथिल्लो
भेगमा हिउँ पर्नुभन्दा केही पहिले गहुँ, कऱू, आदि छरिन्छ र हिउँपर्ने समयमा
उम्रेर केही अग्लो भएको हुन्छ । यस अवस्थामा हिउँ परेपछि सो हिउँले पुरि-
एर करीव ३ महिनासम्म खेती हिउँको मुनीनै परिरहन्छ । तीन महिनापछि
हिउँ पग्लिएर गएपछि मात्र केही दिन गहुँ, कऱू आदि सुरुमा दशैँको जमरा
जस्तै पहिलो रूपमा देखा पर्दछ । यसरी हिउँले पुरिएर धेरै दिन रहन पाएमा
सो वर्ष फसल राम्रो हुन्छ भन्ने स्थानीय किसानहरूको भनाई छ । हिउँ धेरै
परेपछि बारीमा राखेको मल राम्रोसंग भिज्न पाउने र माटोमा राम्रोसंग
लाग्न पाउनाले पनि खेती राम्रो हुने गर्दो रहेछ । यसैले यिनीहरू धेरै हिउँ
परेको वर्ष खेती राम्रो हुन्छ भन्ने गर्दछन् ।

१२) नस लिने चलन:- अधिकांश लामा जातीका मानिसहरूले
धुम्रपान नगरी नस लिने (सूर्तीको धुलो नाकमा राख्ने) चलन छ । लामा
जातीको साथै खम्पा एवं ढोक्पाहरूले पनि नस लिने गर्दछन् ।

१३) आगोले पोल्ने र सियोले घोची उपचार गर्ने तरिका:- पर-
स्परगत औषधी उपचार गर्ने प्रचलन अझै पनि यहाँ विद्यमान छ । खास चाख
लाग्दो कुरा के छ भने मनाङ तथा भ्राका गाउँतिर र नारखोलातिर अझै पनि
टाउको दुखेमा निधारमा सियोले घोची रगत निकाली पढाउने गरिन्छ । यसरी
टाउको दुखेको उपचार गर्ने र सड्केको, मर्केको कारणले हात खुट्टा वा ओला
आदि शरीरको कुनै अंग दुख्न गएमा त्यहाँका डाक्टर भनाउदा बँचले आगोले

पोल्ने गर्दछन् । यसरी पोलेपछि घेरै जसो रोग दुःखेको समेत निको हुन्छ भन्ने विश्वास छ र यसरी उपचार गराउने प्रथा यद्यपी कायमै छ ।

१४) हिउँ परेपछि बाटै देखिदैँनः- सदरमुकामदेखि माथिका अधिकांश ईलाकाहरूमा अर्थात् छ थुम मनाङमा करीव ३ महिना जति हिउँले ढाकिन्छ । बाटो पनि ढाकिने हुँदा सो समयमा नव आगन्तुकलाई बाटो पत्ता लगाई हिँड्न बडो मुश्कील पर्ने मात्र नभै हिँड्नै खतरापूर्ण स्थिति हुन्छ । अनुभवको आधारमा रूख, ढुङ्गा वा ढिस्काहरूको अन्दाज गरी हिँड्नु पर्दछ ।

१५) हिउँ पगाली खाने अवस्थाः- बढी हिउँ परेको समयमा कुनै कुनै गाउँमा पाइपद्वारा ल्याएको पानी जमेर धारामा पानी नआउने र घरबाट टाढासम्म पानीलिन जान निकै मुश्किल पर्ने हुँदा हिउँ पगाली पानी बगाई खाने गर्दछन् ।

१६) चोरी डकैती केस छैनन्ः- प्रायः सबै मनाङ्हरू चार पाँच महिनासम्म पनि आफ्नो घरमा भएको निकै दामी लत्ताकपडा, भाँडाकुँडा समेतका सबै श्रोसम्पत्ती घरमै छोडी जिल्ला बाहिर काठमाडौँ तथा विदेशमा समेत जाने गर्दछन् । लामो अवधिसम्म घर छोडी बाहिर जाँदा वा अन्य सामान्य अवस्थामा पनि यहाँ चोरी डकैती भएको केश फेला पारिएको छैन । तर आजकल विभिन्न ठाउँका पर्यटकहरूका साथ विभिन्न किसिमका व्यक्तिहरू आउन थालेकोले भविष्यमा यस्तै प्रकारको ईमान्दारीपन रहिरहला भन्न सकिँदैन ।

१७) ढोक्पाहरू र घूम्टा वस्तीः-तिब्बत प्रान्तबाट करीव १५।२० वर्ष अघि खम्पा (तिब्बती संन्य) हरूको साथमा आएर यस मनाङ जिल्लामा बसोबास गरिरहेका ढोक्पा (खम्पाहरूको कामदार) हरू अझै पनि मनाङको विभिन्न भागमा बसोबास गरेका छन् । यिनीहरूको मुख्य पेशा झोपाहरूद्वारा सामान ढुवानी गर्ने भेडा, बाख्रा, झोपा आदि पाल्ने र बिक्री गर्ने पनि गर्दछन् । साधारणतः यिनीहरू कुनै पनि एक ठाउँमा स्थिर भैरहने बस्ने गर्दैनन् । कहिले तल कहिले माथि, कहिले मध्यभागका खर्कहरू, चौर मैदान तथा वनजंगलमा नै पाल टाँगी बस्ने गर्दछन् । ऋतु अनुसार जिल्लाको विभिन्न उचाईमा रहने बस्ने गर्दछन् । जस्तै जति ठंडो बढ्दै जान्छ उति तलतिर फर्दै जान्छन् । सर्दा सर्दै तल्लो भागसम्म पुग्दछन् अनि जब गर्मी बढ्दै जान्छ यिनीहरू क्रमसँग माथि-तिर लाग्दछन् । खास वर्षा याममा हिमालको काखतिर लगभग हिम रेखा

मुनीसम्म पुग्दछन् । प्रायः यिनीहरू सबैको आफ्नै स्वामित्व भएको जग्गा जमीन एवं घरबार हालसम्म कुनैको पनि छैन । यिनीहरूका केटाकेटीहरू जंगल वा खर्कमानै जन्मिन्छन् । त्यही हुकिन्छन्, धेरैले त्यसै ठाउँमा अपना बाबुले गरेको जस्तै पेशा अपनाई जिन्दगी बिताउँछन् र बिताउन लागेको पनि पाइन्छ ।

सामान ढुवानी गर्ने कार्यमा यिनीहरूबाट ठूलो योगदान भएको छ । केही ढोक्पाहरू मनाङ्गेहरूको घरमा गोठाला तथा हर्वाको रूपमा पनि काम गरी बसेका छन् । ढोक्पाहरू हाल यस जिल्लाभरमा करीव २०० जति भएको अनुमान छ ।

१८) अनौठो कुण्डः— [क] ध्यारू गाउँको उत्तर पूर्व दिशामा गाउँ-देखि निकै माथि एउटा अनौठो कुण्ड छ रे । त्यस कुण्डमा रहेको पानीको रंग विभिन्न किसिमको हुन्छ भन्ने भनाई छ । खास गरेर त्यहाँका देउता रिसाएमा सो कुण्डको पानी कतै रगत जस्तो रातो, कतै कालो आदि विभिन्न रंगको हुन्छ रे । त्यहाँका लामाले यस ठाउँमा साधारण मानिसहरूलाई जान मनाही गरेको छ । यस कुण्डको पानी रातो कालो आदि रंगी विरंगी भयो भन्ने लामा-हरू गएर त्यहाँ पूजा आजा गरेपछि मात्र पुनः सो पानी सफा हुने र स्वभाविक अवस्थाको हुने गर्दछ भन्ने स्थानीय व्यक्तिहरूको भनाई छ ।

[ख] अनौठो तलाउः— फू गाउँको माथि उत्तर पश्चिमतर्फ करीव गाउँबाट एक दिनको बाटो बराबरको दूरीमा “छो कर्ना” नामक एउटा तलाउ छ । सो तलाउमा कतै रातो, निलो, कालो र सेतो आदि विभिन्न रंगको पानी देखा पर्दछ र यसै तलाउको किनारमा बसी पानीभित्र हेर्दा कहिले गाउँ वस्ती गाईवस्तु हिँडेको कुखुराहरू डुलेको दृश्य पनि देखा पर्दछ भन्दछन् । यस तलाउ-को वरिपरि विभिन्न किसिमका ढुङ्गाहरूमा लेखिएका मूर्तिहरू र लामा भाषा-मा लेखिएका ढुङ्गाहरू प्रशस्त मात्रामा छन् । तर फू गाउँ बाहेक अन्यका व्यक्तिहरूलाई सो ठाउँमा जान मनाही गरिएको छ भन्ने समेत स्थानीय व्यक्ति-हरूबाट जानकारी हुन आएको छ ।

१९) माहिलो सन्तानलाई लामा गराउने प्रथाः— कट्टर बौद्ध धर्मा-वलम्बीहरूमा अर्कै पनि आफ्नो माहिलो छोरीलाई लामा भाषामा लेखिएका धार्मिक ग्रन्थहरू पढाउन लगाई लामा बनाउने र माहिलो छोरीलाई कोमा गराउने प्रथा छ । तर यो प्रथा बिस्तारै लोप हुँदै गएको पाइन्छ ।

२०) लोग्ने मानिसले बेश बाट्ने चलन:- नार फू तिरका पुर्ख-
हरूले समेत अर्द्धसम्म पनि महिलाहरूकै समान केस (बाल) पाली बाट्ने चलन
छ । अलि बुढापाकाहरूले कानमा ठूलो मुद्रा पनि लगाउँदछन् ।

२१) मुगा र तुथो लगाउने चलन: प्रायः सबै मनाङ्गे महिलाहरू-
ले असल जातको मुगा र तुथो समेतको माला लगाउने चलन छ ।

२२) आतिथ्य सत्कार:- [क] कुनै गाउँमा (खास गरेर माथिल्लो
भेगमा) कुनै प्रतिष्ठित व्यक्ति पहिलो पटक जाँदा निजलाई केही चामल, फूल,
(अण्डा) र एक पुङ्ग रक्सी (आरा) ल्याई अगाडि राखी खादा लगाई दिएर
स्वागत सत्कार गर्दछन् ।

[ख] मनाङ्गेहरूको कुनै पनि घरमा बाहिरिया व्यक्ति पुग्नासाथै
उसलाई खाली मुख फर्काउन हुँदैन भन्ने उनीहरूको धारणा भएको हुनाले
छयाङ्ग वा आरा मध्ये कुनै एक लिनुहोस् भनि अगाडि टक्काउँदै पिउनलाई
कर गर्दछन् । तर सो लिन इन्कार गरेमा चियानै भए पनि सत्कार स्वरूप
पिउन दिने चलन छ ।

२३) विसर्जने पानी (म्ले व्यू):- भ्राताङ्को तल्लो फलफूल
बगैँचाभन्दा केही तल नदी किनारैतिर बाटोमा पर्ने पहाडको घेंचबाट निस्केको
पानी तलतिरबाट तिर्थ गर्न जाने (मनाङ्ग बाहिरका) व्यक्तिहरूले खाँदैनन् ।
यो पानी खाएपछि तलतिरको (घरतर्फको) सबै कुरा बिसिन्छ भन्ने पुरानो
भनाई हुँदा सोही डरले यो पानी अर्द्धसम्म पनि यस्ता तिर्थयात्रीहरूले
खाँदैनन् ।

२४) संगोलमा स्वास्नी राख्ने चलन:- माथि नं. १७ मा उल्लेख
भएका ढोक्पाहरू मध्ये कुनै कुनै समूहमा २।३ जना पुरुषहरूले एउटै स्वास्नी
राख्ने पनि गर्दछन् ।

२५) ठण्डी याममा आ. वा. वंद रहने:- सदरमुकाम स्थित आका-
शवाणी हिउँ परेको समयमा मोबिल जम्न जाने र ज्यादै ठण्डीको कारणले गर्दा
जेनेटर चलाउनको लागि पानी उमाली इन्जिनमा खन्याई यसलाई तताइसके-
पछि मोबिललाई पनि तताउँदै राख्दै गर्नुपर्ने र यसरी तताएको मोबिलको
एउटा भाँडोबाट पाइपद्वारा इन्जिनमा पुर्‍याउँदासम्म पनि बीचमै जमेर दुःख
दिने हुँदा मोबिल पाइपमा समेत बीच बीचमा तातोपानी राखी राख्नु पर्ने
अवस्था थियो । ज्यादै हिउँ परेको समयमा त आ.वा. प्रायः बन्दनै रहन्थ्यो ।

२६) सौर्य शक्तिद्वारा संचालित आ.वा.:- आ. वा. २०३५।३६ को अन्तसम्ममा सदरमुकाम चामेमा सौर्य शक्तिद्वारा चल्ने आ. वा. को व्यवस्था भएको हुँदा उक्त कठिनाईबाट धेरै हदसम्म छुटकारा मिलेको छ ।

२७) लामाहरूको चल्ती: लामाहरूले मानिस जन्मदा तथा मर्दाको समयमा गर्नु पर्ने आवश्यक संस्कारहरूको साथै बिरामी पर्दा फुकफाक एवं पूजा पाठ गरी उपचार गर्ने कार्य समेत गर्दछन् । लामाले भनेको कुरा पूर्ण रूपेण पालन गरिन्छ ।

२८) हिउँको पैरो:- मनाङ गाउँतर्फ भ्रमणमा जाँदा दिनमा वा रातमा पनि हिउँको पैरो गएको भयङ्कर सुनिने गर्दछ र बराबर पैरो गएको दृश्य देख्न पनि पाइन्छ । कहिलेकाहीँ निकै ठूलो हिउँको पैरो गएका बखत धेरै परसम्म ठूलो जोडले हावा बहने गर्दछ । यस्तो पैरोले मर्स्याङ्दी तदीलाईनै केहीबेरसम्म पुरै बन्द गराउने पनि गर्दोरहेछ ।

२९) स्थानीय उत्पादनले ६ महिनालाई मात्र पुग्ने:- जिल्लाको कूल उत्पादनले सम्पूर्ण जिल्लावासीलाई करीव ६ महिनाको लागि मात्र खान पुग्छ भन्ने स्थानीय व्यक्तिहरूको भनाई छ ।

३०) अनीठा नाउहरू:- मनाङ्हरूमा “कामी”, “गुरुङ”, “सार्की” गुरुङ तथा कसै कसैको दुवै जोडी “कामी सार्की” भन्ने नाउँ राखेको यत्र तत्र फेला पर्दछन् । यसो सुन्दा बडो अनीठो लाग्दछ । यिनीहरू कामी अथवा सार्की जातीकै त होइनन् ? भन्ने जस्तो पनि लाग्दछ । वास्तवमा यिनीहरू अरु गुरुङ जातीकै समानस्तर वा जातका हुन केही फरक छैन । कुरा के छ भने कुनै परिवारमा बच्चाहरू जन्मिदै मर्दै गरेका छन् भने त्यस्ता परिवारमा जन्म लिएका नवजात शिशुलाई यस्तै अनीठाका नाउँ राखेमा चिरायु रहन्छन् भन्ने विश्वासमा पहिलेदेखिनै यस्तो “कामी सार्की” आदि नाउँ राख्ने चलन चलेको रहेछ ।

३१) छोरीको विवाहमा जमिन दिने चलन:- छ सुम मनाङ्तिर छोरीको विवाह हुँदा कम्तिमा पनि एकजोर भाँडा (खाने, पकाउने र गाग्री लगाएत) र केही जग्गा जमिन पनि दिने पने चलन यद्यपि छँदैछ ।

३२) विवाह गरेपछि बाबु आमाबाट अलग्गै बस्ने चलन:- माथिल्लो मनाङ्का प्रायः सबैजसो छोरा मानिस विवाह हुनासाथै आफ्ना आमा बाबुबाट

अलग बस्ने गर्दछन् । अर्थात् संगोलमा बस्ने चलन (Joint Family System) छैन ।

३३, छाड छुड भैसकेपछि पाको हुने:- प्रायः सबै मनाङ्गेहरूमा कुनै लेनदेन व्यवहार आदि गर्दा कारणीहरू समेतका अन्य केही व्यक्तिहरू बसी जुन बखत जुन व्यवहार गर्ने हो सो को बारेमा छलफल गरी यसो गर्ने भनि दुवै पक्षको मंजुरीमै निर्णयमा पुगेपछि छाड छुड गर्ने भन्दछन् । यसरी छाड छुड भैसकेपछि सो कुरा फेर बदल गर्न पाइदैन । उदाहरणको लागि अन्य व्यवहारहरूको साथै जग्गा जमिन बिक्री गर्दा पनि सदरमुकाम माथिका व्यक्तिहरूले २०३४ सालभन्दा अघि जग्गा पास गराउने वा तमसुकसम्म लेखाउने चलन पनि थिएन । ठूलै रकमको कारोबार भए तापनि ढावा सेर्पा समेतका ४ जवान व्यक्ति बसेर जग्गा लिने दिने कुरा छिने र संगैबसी छ्छाड खाएपछि सो जग्गा लिए दिएको सदर हुने चलन थियो । त्यस्तो प्रकारले लिनेदिने गरेको लेनदेन व्यवहारमा आजसम्म सो समाजमा बेइमान भएका केशहरू पाइएको छैन । त्यसैले छाड छुड भैसकेपछि पाको भएको मानिने चलन अद्यापि छंदैछ ।

३४) मनाङ जिल्लामा पाइने- खास पशु-पंक्षीहरू:-

पंक्षीहरू : डाँफे, मोनाल, कालिज, च्याखुरा, प्यूरा, ढुकुर, मलेवा आदि ।
वन्य जन्तु : कस्तूरी, फारल, घोरल, नावर, थार, भालु (भूईँमा बस्ने र रुखमा बस्ने २ प्रकारका) सेतो चितुवा ।

पाल्तु जनावर : चोरी, याक, भेडा, बाख्रा, च्याङग्रा, लुलुगाई, साधारण गाई जोपा र घोडा आदि ।

३५) रंगी विरंगी गुराँस:- गुलाबी रंग, सिम्रीक रंगमा फिका एवं गाढा लाली गुराँस जिल्लाको धेरै ठाउँमा र निलो रंगको एवं सेतो रंगको गुराँस खास गरेर तिमाङ तथा ताम्ब्राङ माथिको जंगलमा पाइन्छ ।

३६) मथेको चिया पिउने चलन:- मनाङ्गेहरूमा भोटे चिया (भोटे नून र चोरीको घिउ राखेर बाँसको ढुंग्रोमा मथेर बनाएको घेरमात्रामा पिइरहने चलन छ । यस्तो चिया एक पटकमा ४।५ कप पिउनु भनेको त साधारण कुरा हो । चिनी चिया (गुलीयो चिया) नियमित रूपमा कमैले मात्र पिउने गर्दछन् ।

अध्याय एघार

विविध

जनसंख्या

हालको घट्दो क्रम र भविष्यमा बढ्ने संभावना

मनाङ जिल्लाको जनसंख्या सदरमुकामको तलतिरका तीन पंचायत-मा विगत वर्षहरूको दांजोमा बढ्दै गएको छ भने सदरमुकामभन्दा माथिका पंचायतहरूमा गत केही वर्षदेखि घट्दै गएको पाइन्छ । जिल्लाभरकै औषत रूपमा हिसाब गरेमा पनि २०२८ सालदेखि हालसम्ममा कुल जनसंख्यामा वृद्धि भएको पाइदैन । बरु सालसालै घट्दै गएको पाइन्छ ।

यहाँको जनसंख्या घट्दै जानुको मुख्य कारण के हुन सक्छन् भने यसै जिल्लामै रहेर जीवन निर्वाह हुन नसक्ने हुँदा र यस जिल्लावासीहरूले व्यापारमा छुट पाएकोले पनि काठमाडौँ पोखरा तथा विदेश समेतमा व्यापार गर्न जाने र यसरी जाँदाजाँदै कतिपय व्यक्तिहरूले उतै घरबार समेत जमाई

बस्न थालेको पाइन्छ । जस्ता कि साधारण व्यक्तिहरूले जगात स्याङ्गे, बाहुन डाँडा, भुलभुले, फलियासाँगु र भोटे ओडार लगायतका छिमेकी लमजुङ जिल्ला समेतको विभिन्न ठाउँमा र त्यसभन्दा माथिल्लो तहका व्यक्तिहरूले पोखरा, काठमाडौँ, भारत (खास गरेर आसाममा) र थाइल्याण्ड समेतमा स्थायी रूपले घर बनाई विस्तार बिस्तार उतै बस्न थालेका र बसाइँ सरेर पनि थालेको पाइन्छ ।

यसरी मनाङमा बढी ठंडी हुने, अनाज कम उत्पादन हुने, औषधोपचारको सुविधा कम भएको, आवागमनमा कठिनाईको सामना गर्नु पर्ने आदि विभिन्न असुविधाले गर्दा र एक पेट खानको लागि भोर पहरा, नदीनाला, हिउँ, पैरो आदि पार गर्दै ६।७ दिनसम्मको बाटोबाट अनाज खरीद गरी ल्याउनु पर्ने जस्ता हेमसा संघर्षमय जीवन बिताउनु पर्ने खालका परिस्थितिको उपस्थितिले गर्दा यहाँका निवासी अन्यत्र बढी मात्रामा काठमाडौँतर्फ बसाई सरी जान लागेकोले जनसंख्या घट्न गएको हो भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ ।

तर हाल केही समयदेखि मनाङमा पनि विभिन्न विकास निर्माणहरू सुरु भए, ठूला ठूला रकमको लगानी हुन थाल्यो, घोडेटो बाटो विमान स्थल, लघु जलविद्युत योजना आदि विभिन्न योजनाहरू संचालन हुन थालेकोले स्थानीय जनताले आफ्नै जिल्लामै काम पाउन थाले, आफ्नो खर्च पुरा गर्न केवल व्यापारमा मात्रै अन्यत्र जान पर्ने स्थिति भएन । जिल्लामात्रै काम गरे पनि केही पैसा कमाउन र बचाउन सक्ने अवसर मिल्यो । विदेशी पर्यटकहरूको आवागमन तथा ट्रेकिङ स्कूलको स्थापना आदिले स्थानीय व्यापार वृद्धि हुने, बिजुलीको उत्पादनले जाडो याममा पनि बस्न सकिने, र कारखानाहरूको संचालन गर्न सघाउ पुऱ्याउने, विमानस्थल निर्माण तथा घोडेडो बाटोको निर्माणले गर्दा यातायातमा सुविधा पुगेकोले मनाङ जिल्लामा पनि निकट भविष्यमै स-सानो व्यापार एवं उद्योग धन्दाहरू संचालन हुन सक्ने संभावना बढ्न गएको छ । यी सबै कारणले गर्दा जिल्ला छोडी बाहिर जाने प्रवृत्ति कम हुनगरे यसरी बीचमा घट्दै गएको यस जिल्लाको (खास गरेर माथिल्लो भेग मनाङको) जनसंख्या भविष्यमा पुनः बढ्दै जाने संभावना छ ।

मनाङ सम्बन्धी तथ्य तथ्याङ्कको अभाव भए जस्तो महसूस गरिएको छ, तर पनि विभिन्न श्रोतबाट उपलब्ध गरिएका सो जिल्ला सम्बन्धी जनसंख्याको तथ्यांक यस प्रकार छ ।

(क) २०२८ साल (सन् १९७१) को राष्ट्रिय जनगणना अनुसार केन्द्रीय तथ्यांक विभागबाट प्रकाशित भएको पुस्तिका अनुसार कूल जनसंख्या— ७४३६

(ख) पंचायतहरूको गठन हुँदाको समयमा (२०३३ सालमा) गृह पंचायत मन्त्रालयबाट पंचायतहरूको गठनको सिलसिलामा प्रकाशित भएको कागजातहरूको आधारमा जिल्ला भरमा कूल देखिन आएको जनसंख्या— ५९२६

(ग) नागरिकताको अस्थायी निस्सा वितरण गर्न गएको नागरिकता टोलीले पेश गरेको रिकर्ड अनुसार जिल्ला कार्यालय मनाङबाट उपलब्ध गरेको तथ्याङ्क अनुसार २०३४ सालको अन्ततिर जिल्ला भरमा देखिन आएको जनसंख्या— ५२४५

(घ) क्षयरोग निवारण संस्था अन्तरगत मनाङ जिल्लामा खटिएका टोलीबाट पेश भएका तथ्याङ्क अनुसार जिल्लाभरमा देखाइएको कूल जनसंख्या— ५१३८

उपरोक्त तथ्याङ्कको अध्ययन गर्दा क्रमशः मनाङ जिल्लामा जनसंख्या घट्दै गएको देखा पर्दछ । माथि (ख), (ग) र (घ)मा उल्लेख भएको जनसंख्यामा केही मात्रामा मात्र फरक परेर बिलकुल नमिले तापनि (ग) र (घ)मा उल्लेख भएको संख्या निकै मिल्दोजुल्दो छ । के यहीनै ठीक जनसंख्या होलात भनि मान्नलाई पनि अलि शंका गर्नु पर्दछ । कारण के छ भने त्यसबखत त्यहाँ बसेका त्यतिनै जनता हुन सक्दछन् । तर कयौं घरका पुरै सदस्यहरू जिल्ला बाहिर गएका पनि हुन सक्दछन् । त्यसैले यिनीहरू नभएको बखतमा उक्त टोलीहरू गएको समय परेर संख्या कम भएको पनि हुन सक्दछ ।

माथि दिइएका (ख), (ग) र (घ)का कुनै पनि तथ्याङ्कमा हालसम्म मनाङमै बसोबास गरिरहेका केही खम्पा परिवारहरू र करीव २०० जाति ढोक्पाहरू समावेश भएको बुझिँदैन र कुनै ठाउँमा पनि यिनीहरू समावेश भएका छन् भन्ने प्रमाण देखिँदैन ।

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागबाट १९७६ मा मध्यावधी जनगणना (स्याम्पल सर्भे) गरी १९७९ मा प्रकाशित गरेको पुस्तिकामा मनाङ जिल्लामा कूल घर संख्या १२००, पुरुष, ३७३६ र महिला ३९७२ गरी जम्मा जनसंख्या ७७०८ देखिन आएको छ ।

उक्त विभागबाट १९७५ देखि १९८० सम्ममा मनाङमा निम्न अनुसारको जनसंख्या पुग्ने अनुमान (Population Projection) गरिएको छ ।

ई. सन्	१९७१	१९७५	१९७६	१९७७	१९७८	१९७९	१९८०
जनसंख्या	७४३६	७८३४	७९५८	८०४५	८१४९	८२६१	८३७१

विकास निर्माण कार्य

मनाङ जिल्ला दुर्गम जिल्ला भएकोले हाल विशेष कार्यक्रम अन्तरगत स्थानीय विकास विभाग एवं दुर्गम क्षेत्र विकास समितिले विभिन्न विकास कार्यको निमित्त निकै रकम लगानी गरेको छ । फलस्वरूप यहाँको विकास कार्य पनि विगत केही वर्षहरूमा उल्लेखनीय रूपमा सम्पन्न भैरहेको छ । खास गरेर फलफूल खेतीको निमित्त, खानेपानी, छात्रावास भवन, सिचाई, बाटो र पुल निर्माण आदि कार्यमा यस प्रकार प्राप्त भएको रकमले स्थानीय विकासमा निकै सघाउ पुऱ्याएको छ ।

वार्षिक कार्यक्रम अन्तरगत जिल्ला पंचायतको अनुदान र विशेष कार्यक्रम अन्तरगत दुर्गमक्षेत्र विकास समितिकातर्फबाट समेत सहयोग हुन गएकोले यस जिल्लामा पाँचौं पंच वर्षिय योजनाकालको अन्तिम तीन वर्षहरूमा विकास निर्माण कार्यहरू निकै भएको छ । उदाहरणको रूपमा लमजुङ मनाङ घोडेढो बाटो, छाताङ, नाचे, ओडार गाउँ, घेराङ, तिल्चे आदि ठाउँहरूमा फलफूल बगैँचा, खाडसार, टकी, मनाङ, झाका (डाँजे), ध्यारू, पिसाङ तलेखु, चामे, फू गाउँ, नाचे, घेराङ तथा नार गाउँ समेतमा खानेपानी, थोँचेमा छात्रावास भवनको निर्माण माथिल्लो भेगमा निर्माण हुन बाँकी गा. पं. हरू पुरैमा पंचायत भवन केही गाउँमा विद्यालय भवनहरू समेतको निर्माण कार्य पुरा भएको छ ।

यसरी जिल्ला पंचायतको अनुदान, दुर्गम क्षेत्र विकास समितिको-तर्फबाट र विशेष कार्यक्रम अन्तरगत स्थानीय विकास विभागबाट दिइएको रकम समेतबाट र स्थानीय जनताको श्रमदानबाट समेत गरी पाँचौं पंचवर्षिय योजनाको पछिल्ला वर्षहरूमा मनाङको प्रायः सबै गाउँहरूमा खानेपानी सबै गा.पं. हरूमा पंचायत भवनहरू, सबै गाउँमा विद्यालय भवनहरू जिल्लाको विभिन्न

भागमा (नार खोलामा १८ ठाउँमा मस्याङ्दी नदीमा १० ठाउँमा, फू खोलामा २ ठाउँमा र दूध खोलामा २ ठाउँमा समेत र अन्य ठाउँ समेत गरी जम्मा ३४ वटा काठेपुलहरूको निर्माण, घोडेटी बाटोको निर्माण एक गाउँबाट अर्को गाउँमा जाने बाटोको मर्मत हुम्डेमा एउटा स्टल विमानस्थलको निर्माण आदि सम्पन्न भैसकेका योजनाहरू र लघु जलविद्युत योजनाको सुरुवात गर्नु ट्रेकिङ्ग स्कूलको स्थापना फलफूल बगैँचाहरूको निर्माण आदि विभिन्न विकास निर्माण कार्यले स्थानीय जनताहरूलाई निकै सेवा एवं सुविधा पुऱ्याएको छ र भविष्यमा पनि अझै बढी सुविधा पुऱ्याउँदै जाने छ ।

विद्यालय र विद्यार्थी

जिल्लाको प्रायः सबै गाउँमा एक एक विद्यालय छन् तापनि जिल्लाभरमा एउटा मात्र माध्यमिक विद्यालय छन् । विगत केही वर्ष यता आएर प्रायः धेरै जसो प्राथमिक विद्यालयलाई नि. मा. वि. स्तरको कक्षाहरू संचालन गर्न पाउने गरी स्वीकृति प्रदान गरिएको हुँदा हाल ११ विद्यालयमा नि. मा. वि. स्तरका कक्षाहरू संचालन भैरहेका छन् । शिक्षा मन्त्रालय जनशक्ति एवं तथ्यांक प्रकाशन शाखाबाट प्राप्त विवरण अनुसार २०३६ साल भाद्रसम्ममा मनाङ जिल्लामा विद्यालयहरूको स्थिति निम्न अनुसार छ ।

माध्यमिक विद्यालय— १

निम्न माध्यमिक विद्यालय— ११

प्राथमिक विद्यालय— १८

उपरोक्त विवरणहरू छट्टि हेर्दा मनाङमा ३० वटा विद्यालय रहेछन् जस्तो भान हुन्छ । तर वास्तविकता अर्कै छ । थोचे भन्ने ठाउँमा एउटा माध्यमिक विद्यालय छ, यसमा मा. वि. को साथै एउटा नि.मा.वि. एउटा र प्रा.वि. समेत समावेश छ । त्यसै गरी नाचेमा एउटा स्थायी स्वीकृति पाएको नि. मा. वि. छ । यसमा नि. मा. वि. स्तरको साथै प्रा. वि. कक्षाहरू पनि संचालन भैरहेको छ । यस बाहेक अरू १६ वटा विद्यालय मध्ये ९ ठाउँका प्रा. वि. हरूलाई नि. मा. वि. को कक्षा संचालन गराउन स्वीकृति दिइएको छ । यस्ता विद्यालयहरू मध्ये कुनै कुनैमा केवल ४ कक्षासम्म, कुनैमा ५ कक्षासम्म र कुनै खास ठाउँमा एक दुई विद्यालयमा छ सात कक्षासम्मको पनि कक्षा संचालन गर्न अनुमति पाएका छन् । त्यस बाहेक विशुद्ध किसिमले प्राथमिक कक्षाहरू

मात्र चलैका ७ (सात) वटा विद्यालय छन् । संक्षेपमा यस प्रकार उल्लेख गरेमा अर्क प्रष्ट हुन आउँला ।

= माध्यमिक विद्यालय—	१
= निम्न माध्यमिक विद्यालय—	११
मा. वि. मा गाभिएको—	१
विशुद्ध नि. मा. वि.—	१
कक्षाहरू संचालन गर्न स्वीकृति पाएका—	९
= प्राथमिक विद्यालय—	१८
मा. वि. मा गाभिएको	१
नि. मा. वि. मा गाभिएको—	१०
विशुद्ध प्राथमिक विद्यालय—	७

उपरोक्त तीनै प्रकारका विद्यालयहरूमा २०३६ साल भाद्र महिना-सम्ममा कूल विद्यार्थी संख्या ६२६ छन् त्यसमध्ये ४१८ जना छात्र र २०८ जना छात्राहरू छन् । तर माध्यमिक विद्यालयमा भने हाल एकजना पनि छात्रा छैनन् केवल २२ जना छात्र मात्र छन् ।

निषेधित क्षेत्र

विगत एक दुई दशक देखि एताआएर सम्बत् २०३३ साल चैत्र मसान्तसम्म मनाङको रमणीय ठाउँहरू अर्थात् खास मनाङ (भोट) क्षेत्र विदेशी पर्यटकहरूको लागि निषेधित क्षेत्रभित्र पर्दथ्यो । उक्त मितिसम्म दक्षिण पूर्वी भागबाट थोँचे धारापानी तथा सदरमुकाम चामेसम्म मात्र विदेशीहरू जान पाउने व्यवस्था थियो । तर २०३४ साल बैशाख १ गतेदेखि श्री ५ को सरकारले सो प्रतिबन्ध हटाई अर्को व्यवस्था गर्‍यो ।

नयाँ व्यवस्थामा थोँचे पंचायतको थोँचे गाउँबाट दूध खोला हुँदै लार्केतर्फ जाने क्षेत्र र नार तथा फू पंचायतहरू मात्र निषेधित क्षेत्र कायम गरी मनाङ जिल्लाको अन्य बाँकी भाग मनाङ भोट क्षेत्र लगायत विदेशी पर्यटकहरूको निमित्त खुला गरियो । यसपछि मनाङबाट मुस्ताङ जाने र मुस्ताङ मुक्तिनाथतर्फबाट मनाङतर्फ आउने पर्यटकहरूको संख्यामा निकै वृद्धि भैरहेको पाइन्छ ।

अध्याय बाह

मनाङ जाने बाटो र विभिन्न ठाउँबाट देखिने दृश्य

(क) डुम्रेदेखि मनाङसम्म

काठमाडौँबाट प्रस्थान गरियोस् अथवा पोखराबाटने किन नहोस् डुम्रे वेसी शहर मोटर बाटो तैयार नभएसम्म पृथ्वी राजमार्गमा पर्ने डुम्रे बजारबाट पैदल यात्रा सुरु गरी विभिन्न भेषभुषामा देखिने जनता र विभिन्न रमणीय ठाउँहरूको अवलोकन गर्दै ४।५ दिनमा मनाङ जिल्लामा प्रवेश गर्न सकिन्छ । यस जिल्लाको सबैभन्दा तल्लो भाग 'ताल' भन्ने ठाउँबाट सबैभन्दा माथि खाडिसार टंकी गाउँ र त्यसकै नजिक पर्ने मनाङ गाउँमा पुग्न पुनः ३ दिन जति हिँड्नु पर्दछ । क्रमशः बढ्दै गएको उचाई र बीच बीचमा देखोपर्ने आकर्षक एवं मनमोहक प्राकृतिक दृश्यले गर्दा नवआगन्तुक पर्यटकहरूलाई लक्षित ठाउँमा पुग्न समय बढी लाग्नु पनि स्वाभाविकैछ ।

मोटरबाट उत्रनासाथै डुम्रेदेखि करीव एक घण्टा पैदल हिंडेपछि भंसार आइपुग्दछ । यसको पल्लो भेगबाट उत्तरतर्फ हेर्दा विभिन्न हिमालयको अति रमणीय दृश्य देखिन्छ । केही अगाडि बढेपछि सर्प जस्तै गरी कँले यता कँले उक्ता मोड लिई आवाज सहित बगिरहेको मर्स्याङ्दी नदी देखिन सुरु हुन्छ । यी मर्स्याङ्दी नदीले मनाङतर्फ जाने सम्पूर्ण पैदल यात्रीलाई डो-याउँदै बाटो देखाउँदै आफ्नो शीर तिलिचो तालको नजिकसम्म करीव ७।८ दिन कहिले बायाँ किनार कहिले दाहिने किनारबाट यात्रा गर्न दिँदै दिनरात नछोडि आफ्नो मधुर आवाज सुनाउँदै साथ दिइरहन्छन् ।

भंसारपछि चाम्बास त्यसपछि तुरतुरै हुँदै बाइस जांगरे अनि पछि तारुका घाट र पौदी ढिक नगिचको पौदी खोलासम्म तनहुँ जिल्लामा हिंड्नु पर्दछ । यी प्रत्येक ठाउँ एक अर्कोबाट करीव डेढ घण्टासम्म हिंड्नु पर्ने दूरीमा छन् । डुम्रेबाट पौदी ढिकसम्म साधारण एक दिनको बाटो पर्दछ । यहाँबाट लमजुङ जिल्ला सुरु हुन्छ । पौदी ढिकबाट सिधा उत्तरतर्फ प्रस्थान गर्नासाथ हरिया डाँडा एवं हिमालयहरूको रमणीय दृश्य हेर्दै ठूला ठूला खेतका फाँटहरू पार गर्दै सिउँडोबार अनि पछि भोटेवडार दुई घण्टा जतिमा पुगिन्छ । यहाँ रहने बस्ने ठाउँको साथै भर्खर बसेको नयाँ सानो बजार पनि छ । यस ठाउँबाट बिहान बेलुकी देखिने मनासलु, हिमचुली तथा बौद्ध हिमाल आदिको रमणीय दृश्यले त्यहाँसम्म आइपुग्दा लागेको थकाई एकै छिनमै बिसाई दिन्छ । त्यसैगरी डेढ दुई घण्टाको हिँडाई पछि उदिपुरको पश्चिमी भाग (फलिया सांगु पुगुभन्दा अघि) बाट पश्चिम उत्तरतर्फ यसो दृष्टि दिँदा माछापुच्छ्रे हिमालको साँच्चिकै माछाको पुच्छर जस्तो आकारको पूर्वी भाग प्रष्टसंग देख्न पाइन्छ । त्यसैगरी यहाँबाट लमजुङ हिमाल तथा अन्नपूर्ण हिमालको दक्षिणी भागको पूरा दृश्य प्रष्टसंग देख्न सकिन्छ । उदिपुर पछि फलिया सांगु एक घण्टामानै पुगिन्छ । यहाँबाट भुलभुलेसम्म पुग्नलाई २ वटा बाटाहरू छन् । एउटा बाटो मर्स्याङ्दी नदी तरी पारिको बाटो आँपचौर बाँफाखेत रावलठाँडी, माचोक, लेतेफाँट हुँदै जाने र अर्को हो वेसी शहर हुँदै जाने फलिया सांगुबाट वेसी शहर पुग्न करिब तीन घण्टा जति हिंड्नु पर्दछ ।

लमजुङ जिल्लाको सदरमुकाम वेसी शहर हो । यहाँ रहने बस्ने होटल, लज आदि र किनमेल गर्ने पसलहरू समेत छन् । वेसी शहरबाट पनि नदी तरी रावल ठाँडी तथा माचोक हुँदै जाने एउटा बाटो छ । अर्को बाटो

यहाँबाट खुदी हुँदै भुलभुलेमा मिसिन पुगिन्छ । खुदी भएर जाने बाटो केही घुमाउरो हुँदा करीव एक डेढ किलोमीटर जति लामो पर्दछ । वेसी शहरबाट भुलभुलेसम्म लगभग ७।८ किलोमीटर पर्दछ र करीव चार पाँच घण्टा भित्र-मा पुग्न सकिन्छ । भुलभुले खास ठूलो ठाउँ छैन तापनि रहन बस्नको लागि तीन चार वटा भट्टीहरू वा साधारण खालको लज पनि छन् ।

त्यहाँबाट पूर्वतर्फ मोहडा गरी हेर्दा उही हिमचुली लगायत हिमाल-यहरूको पश्चिमी मोहडा नगिचँबाट बडो अनौठो एवं हेरिरहुँ जस्तो गरी देखिन्छ । भुलभुलेबाट करीव साढे तीन कोष पूर्व उत्तरमा रहेको बाहुन डाँडा-मा पुग्न डाँदो खोलाको पुलरी करीव एक कोषको उकालो चढ्नु पर्दछ । डाँडा-को टुप्पोमा रहेको यही बाहुन डाँडो हो जस्तै साहित्यकार श्री माधवप्रसाद घिमिरेज्यू जन्मीदा काख थापेको थियो । यसै ठाउँबाट देखिने अनेकन प्राकृतिक सौन्दर्यलेनै होला उहाँलाई साहित्यकार बन्नमा प्रेरित गरेको । यहाँ बास बस्न तथा खानको लागि पनि ठीकै व्यवस्था छ ।

बाहुन डाँडाबाट उत्तरतर्फ करीव दुई घण्टा हिंडेपछि घेरुङ फाँट आउँछ । त्यहाँबाट सिधा पश्चिम मर्स्याङ्दी नदीको पारी हेर्दा स्याङ्गे खोलाको निकै मनमोहक करना दुई ठाउँमा देखा पर्दछ । मनाङतर्फ पँदल यात्रामा आउने अधिकांश विदेशी पर्यटकहरूले यस ध्यारुङ फाँटमा पाल गाडी बस्ने गर्दछन् । यहाँबाट केही समय हिंडी पुल तरेपछि स्याङ्गे पुगिन्छ । यस ठाउँबाट अगाडि बढ्न नदीले छोडेर आएको खोंचको बाटो भएर जानु पर्दछ । दुवैतर्फ विशाल पहाडहरू छन् । नदीको पश्चिमी किनारतर्फबाट सुनसान ठाउँमा मर्स्याङ्दी नदीको गुंजायमान आवाज सुन्दै हिंड्नु पर्दछ । स्याङ्गेबाट करीव दुई घण्टा जतिमा जगात पुगिन्छ । यहाँ दुई तीन वटा भट्टीहरू छन् । जगात-बाट चाम्चे पुग्न पनि दुई घण्टा पुरै लाग्दछ । चाम्चे पुग्नु अघि रूपसेको छहरा-लाई पनि बिर्सउने आफ्नै किसिमको विशेषता भएको एउटा अतिनै रमणीय तथा आकर्षक करना Chamche Fall (चाम्चे फल) मूल बाटोको ठीक सामुनै नदी पारिपट्टि, कलकलाउँदै मर्स्याङ्दी नदीको किनारमा करेको छ । यो करना निकै अग्लो भागबाट खस्नुका साथै पानीको मात्रा पनि धेरै भएको हुनाले बढी आकर्षक बन्न गएको छ । माथिल्लो भागबाट करिसकेपछि करीव आधा भागमा आई पानी बज्जिन्छ र अधिकांश पानी जोडले उचालिई श्रीपेच-को आकार जस्तो रूप लिई पुनः डेढ दुई सय फुट जती तल फर्कँदाउँदै करि-

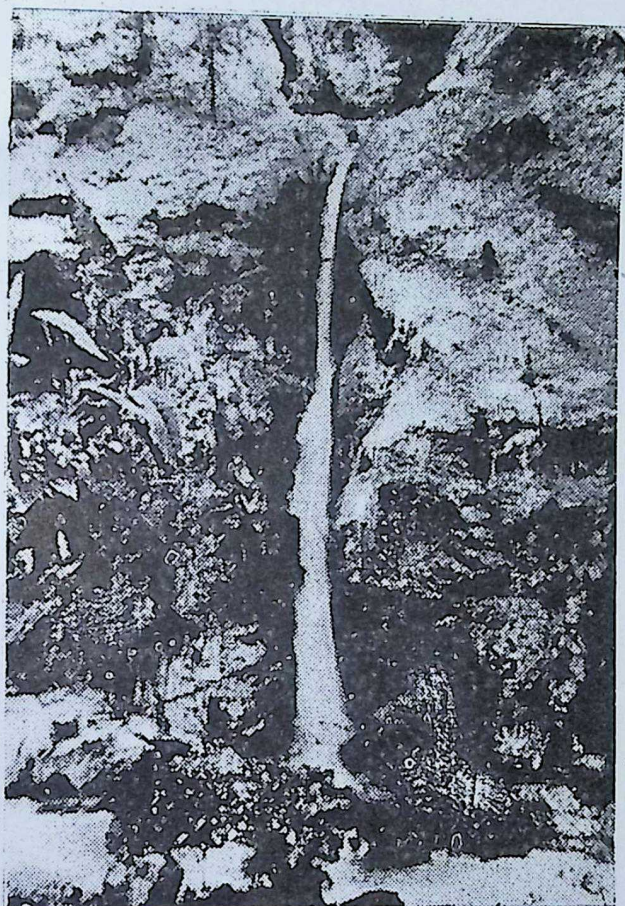
रहेको छ । यस क्रममा दिनमा धेरै पटक कैले कुन ठाउँबाट र कैले कुन ठाउँबाट इन्द्रेणी परेको अतिनै सुन्दर तथा अविस्मरणीय सप्तरंगी दृश्य हेर्न पाइन्छ ।

चाम्चे गाउँबाट केही बेर हिंडेपछि पुल तर्नासाथ सात तले आउँछ । यसको पारिपट्टि निकै अग्लो भागबाट नगिचै फरेको अर्को एउटा क्रममा छ । पानीको मात्रा कम भएकोले चाम्चेको क्रममा जतिको आकर्षक नभए तापनि यो कम रमणीय छैन । यसपछि करीव अठ्ठाई तीन घण्टाको हिंडाइपछि मनाङ लमजुङको सिमाना आइपुग्दछ । मनाङ जिल्लामा आउने अतिथिहरूलाई सो जिल्लामा प्रवेश गर्ने ठाउँ "ताल" मा अवस्थित एउटा ठूलो क्रममा स्वागत गर्दछ ।

हाल ताल भनिने ठाउँमा प्राचीन समयमा माथि पहाडबाट ठूलो पहिरो आई मर्स्याङ्दी नदीलाईनै पुरै बन्द गरी ठूलो ताल जस्तो बनेछ । पछि गएर एक ठाउँबाट क्रमसँग पानी खोलिए गए तापनि त्यहाँ जम्मा भएको माटोले बनेको मैदानी भाग मात्र हाल रहन गएको हुँदा अर्ध पनि यस ठाउँलाई ताल भन्ने गरिन्छ । यहाँ बास बस्ने केही भट्टीहरू पनि छन् । यहाँको क्रममा फेदीमाने गएर आनन्द लिन पनि सकिन्छ । यहाँबाट उत्तरतर्फ हेर्दा दुईतिर अग्ला अग्ला पहाडहरूको खोंचबाट हिमालय समेतको अनौठो एवं नविनतम दृश्य देखा पर्दछ । तालबाट धारापानी भन्ने ठाउँमा करीव तीन घण्टा जतिमा मर्स्याङ्दी नदीको बायाँ किनार किनार भिरालो खरियान ठाउँबाट देखिने ससाना क्रममा एवं अन्य रमणीय दृश्यहरूको अवलोकन गर्दै पुग्न सकिन्छ । धारापानी पुग्नु अघि पुल पार गर्नु पर्दछ । यहाँ साधारणनै भए पनि खाने बस्ने ठाउँको व्यवस्था छ ।

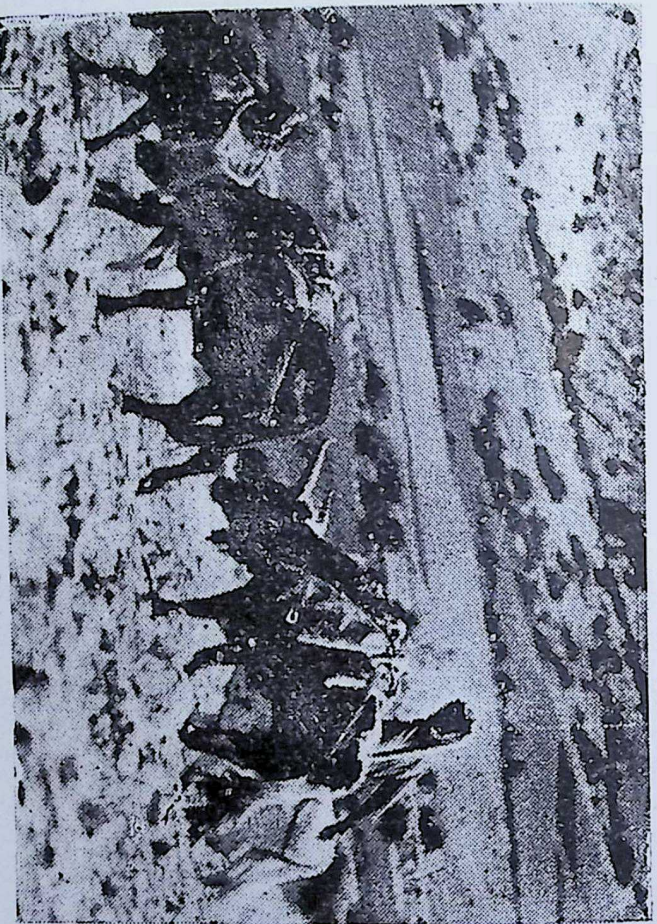
धारापानीबाट एक घण्टा भित्रमा थोचै पुगिन्छ । हुनत मनाङको सदरमुकामतर्फ जानको लागि थोचेतर्फ लाग्नु पर्दैन । बारिबाटै अलग बाटोछ । थोचे नजिकै मर्स्याङ्दी नदी एवं दूध खोलाको संगमस्थल नगिचैबाट उत्तरतर्फ हेर्दा दूध खोलाको खोंचको बीचबाट मनाङको उत्तर पूर्वी सिमानामा रहेको रमणीय हिमालयको दृश्य देखा पर्दछ । थोचेमा पनि रहने बस्ने एक दुई ठाउँ छन् ।

थोचेबाट करीव एक घण्टा भित्रै बगर छाप पुगिन्छ । बगरछापमा पनि काम चलाउ खालका एक दुई भट्टी छन् । यहाँबाट अगाडि बढ्ना साथै

चाम्चे करना

लमजुङ जिल्लाको उत्तरी भागमा मनाङ जाने मूलवाटोबाट
चाम्चे गाउँनिर पुग्दा देखिने रमाइलो दृश्य

ढुवानौकालानि प्रयोग गरिने कोपहरू

यो दुंगे थुप्राहरू बनाइने चलन छ भन्ने स्थानीय भनाई छ । यस ठाउँबाट ठीक पूर्वतर्फ हेर्दा पुरै नांगो डाँडोको सिरानमा एउटा घर (दरबार) को आकार एवं त्यसै दरबारको दायाँ बायाँ पालेहरू खडा भैरहेको जस्तो (पालो पहरा दिइरहेको जस्तो) प्रस्टसंग देख्न सकिन्छ । यही देखापने दृश्यलाई नै स्वर्गद्वारी अथवा स्वर्गको दरबार भनिन्छ । यहाँनिर आइपुगेपछि यस ठाउँमा प्रथम पटक आउने व्यक्तिले खास गरेर तल्लो भेगबाट भारीबोकी आउनेले आपना पितृहरूलाई उक्त दरबारतर्फ मोहडा गरी बोलाउने प्रचलन छ । साथै उनीहरूको संक्रानामा कसैकसैले सकेसम्म ढुङ्गा थुप्रचाई सानो मन्दिर जस्तो गराई त्यसमा लिंगो गाडी छोड्छन् भने कसैले केवल फूलपाती टिपो चढाउने गर्दछन् । जेहोस् यस ठाउँलाई ऐतिहासिक ठाउँमै गणना गर्न सकिन्छ । कारण धेरै पुस्तादेखि आजसम्म पनि ढुङ्गाका थुप्राहरू जताततै बनाइदै छन् र संख्या बढ्दै छ । यहाँ केही न केही रहस्य अवश्यै पनि छ ।

यस रमणीय ठाउँबाट अगाडि बढेपछि केही समयमा ढुकुर पोखरी आइपुग्छ । मर्स्याङदी नदीको दक्षिण भागमा सम्म परेको ठाउँमा रहेको यस ढुकुर पोखरीलाई यसका वरिपरि रहेका निकै हरिया एकनासका अति सुन्दर सल्लाका रूखहरूले फेर्ने बढी शोभा बढाई दिएको छ । यस पोखरीको छेउमा उभिएर यहाँ पोडी खेल्नरहेका हाँसले खलबल्याई हल्लिएको पानीको छालमा प्रतिबिम्बित हुन आएको स्वर्गको दरबार एवं पालेहरूको दृश्यले त अगाडिको यात्रा स्थगित गरी यहाँनै संधै बस्नु बसु गराउँछ ।

ढुकुर पोखरीबाट करीव एक डेड घण्टामा पिसाङ वेसी पुगिन्छ । यहाँ एक दुई भट्टीहरू र पाँच सात घरहरू पनि छन् । यही ठाउँबाट अन्नपूर्ण दोश्रोको उत्तरी मोहडाबाट आरोहण गर्ने व्यक्तिहरू घट्टै खोलाको किनार किनार दक्षिणतर्फ लाग्दछन् । यहाँबाट करीव एक घण्टा हिंडेपछि सानो झोरालो डाँडो आइपुग्दछ । यो ठाउँ पिसाङ वेसी र हुम्डे एरपोर्टको बीचभागमा पर्दछ । यो सानो झोरालो डाँडोबाट पूर्वतर्फ हेर्दा स्वर्गको दरबार ढुकुर पोखरी, मूङग्योताल पिसाङ गाउँ, दक्षिण पूर्वतर्फ उच्च हिमशिखरहरू दक्षिणमा अनौठो किसिमको ठूलो पहाडि चट्टान, उत्तरतर्फ ध्यारु गाउँ तथा घलेराजाको दरबारको भग्नावशेष देखिन्छ । यसंगरी पश्चिमतर्फ हेर्दा हुम्डे फाँट, एरपोर्ट एवं यसको माथि दक्षिणतर्फ कलकलाउँदै बगेका फरनाहरू, भोजपत्र एवं धुपी सल्लाका हरियाली तथा लगाएतका अविस्मरणीय एवं अनुलनीय

प्राकृतिक दृश्यहरूले वास्तवमा स्वर्गीय आनन्दन प्राप्त हुन्छ भन्नामा अत्युक्ति नहोला ।

साधारणतः टुकुर पोखरीदेखिन र खास गरेर यस घोरालीबाट मनाङ गाउँसम्मन बिलकुल समतल जमिन अर्थात् मैदानी भाग पर्दछ । वास्तवमा यो ४।५ कोषको दूरीमा जीप चलाउन सकिने ठाउँछ । हुम्डे एरपोर्ट हुँदै सबैजै खोलातरी केहीवेर हिँडेपछि भुँजै भन्ने ठाउँमा मर्स्याङ्दी नदीतरी भ्रुका गाउँको गोठ राख्ने ठाउँमा पुगिन्छ । त्यहाँबाट केही समयपछि भ्रुका गाउँको अगाडि रहेको हरियो सार्वजनिक चौरमा पुगिन्छ । यहाँबाट अगाडि बढ्नासाथ भ्रुकाका गाउँलेहरूको छोरतैन आइपुग्दछ । ठूला ठूला च्याप्टा तर निकै चिल्ला र राम्रा ढुङ्गाहरू लामा भाषामा निकै राम्रो लिपोमा अधिकांश ढुङ्गामा “ॐ मणी पद्मे हुँ” भन्ने समेत लेखी राखेको थुप्रै ढुङ्गाहरूमा नजर पर्दछ । यसको अगाडि रहेको हेल्थपोष्ट भवनको उत्तापट्टि जानासाथै मनाङ-हरूको लामा केडकी छ । यो केडकी निकै आकर्षक हुनुको साथै ऐतिहासिक पनि छ । त्यसको समिपमा मनाङहरूले पनि ठूला ठूला ढुङ्गामा माथि उल्लेख भए जस्तै गरी लेखाई राखेका अनगिन्ती ढुङ्गाहरू बडो व्यवस्थित ढंगले राखी प्रदर्शित गरेको पाइन्छ । तत्पश्चात मनाङ जिल्लाभरको बाबुको रूपमा रहेको मनाङ गाउँ आइपुग्दछ । मनाङ गाउँ निकै ठूलो छ र जिल्लाभरको सबैभन्दा ठूलो गाउँ पनि यही हो । यस गाउँमा रहन, बस्नको लागि होटल, लज एवं भट्टीहरू पनि छन् । अनुकूल सिजनमा पहिलेदेखि व्यवस्था मिलाएमा भाडामा घोडाहरू पनि यहाँ पाइन सक्छ । गाउँको एक दुई ठाउँमा दुकान पनि छन् । यस गाउँका हरेक घरको छतबाट अन्नपूर्ण, गंगापूर्ण आदि हिमालयहरू र अन्य अनगिन्ती हिमशिखरहरूको साथै हिमशृङ्खलाहरू सजिलैसँग नगिचैबाट दिनमा मात्र हैन जुनेली रातमा पनि देख्न सकिन्छ । यसै मनाङ गाउँबाट खाडसार हुँदै तिलिचो तालतर्फ त्यहाँबाट पनि कठिनाईको सामना गर्न सकेमा केस्याङ क्याम्प (मुस्ताङ जिल्ला) तर्फ जाने एउटा बाटो छ (तर यो बाटो हाल विदेशी पर्यटकको लागि बन्द गरिएको छ ।) भन्ने अर्कोतर्फ टंकी गाउँ तिरबाट चोरी खर्क अनि थोल्ड फेदी हुँदै मुक्तिनाथ (मुस्ताङ जिल्ला) तर्फ जाने बाटो छुट्टिन्छ ।

यसरी चामेबाट मनाङ गाउँसम्म पुगुन्जेल कहिले बीच बीचमा मेटोने हँसिला रसिला मनाङहरूले कता पान्नु हुन्छ दाइ ? भनि मीठो स्वरमा

पश्चिमतर्फ तिमाङ माथिको चुच्चपरेका अधिकांश समय हिउँले ढाकिरहने उच्च शिखरहरू र बाटोको वरपर सल्ला तथा भोजपत्र आदिको हरियो वन जंगल एवं राता, निला र सेता रंगी विरंगो गुराँसका फूलहरू पनि देखा पर्दछन् । दानाक्यूबाट केही अगाडि बढेपछि स्याल्क्यू खोलाको पुलको नजिकै केही माथि एउटा अतिनै रमणीय फरना (Shyalku Fall) छ । यहाँबाट कतौ नजिकैसम्म करीव ७।८ किलोमीटर नयाँ बाटोको निर्माण भएपछि २०३४ सालदेखि मात्रै यस फरनाको अवलोकन गर्ने अवसर हरेक पर्यटकलाई मिलेको छ ।

क्रमसँग उच्चाइ बढ्दै गएको र नदीको किनारै किनार निर्माण गरिएको यो नयाँ बाटोले गर्दा सदरमुकाम चामे पुग्न समयको बचत हुनका साथै पद यात्रीहरूलाई सुविधा एवं घेरै सुगम भएको छ । चामे पुग्नु अघि थानचोक मुनिको उत्तर पश्चिमी भागबाट र कोतोको पुच्छारबाट सिधा पश्चिम हेर्दा अटल रूपमा आकाशै छोला जस्तो गरी विशाल अन्नपूर्ण दोश्रो तलदेखि माथिसम्मको संपूर्ण टल्किदो उत्तर पूर्वी भाग देख्ने अवसर मिल्दछ । ओखरफेदी नगिचंका घनारूपमा कतै हुँकिसकेका र कतै हुँकिंदरहेका तलदेखि माथिसम्म एकनास मोटाई भएका निकै अग्ला राम्रा र सिधा सल्लाका रूखहरूको बीचको बाटो भएर हिँड्दा साँचिकै आनन्द लाग्दछ । केही बेरपछि कोतो भन्ने ठाउँमा पुगिन्छ । यसै ठाउँमा नार खोला आएर मस्याङ्दीमा मिसिएको छ । यही ठाउँमा नार फूतर्फ जाने बाटो पनि छ । कोतोबाट एक घण्टा भित्रैमा मनाङ जिल्लाको सदरमुकाम चामेमा पुगिन्छ । तालबाट सदरमुकामसम्म पुरानो बाटो कायम छँदा १० कोष (३२ कि. मी.)को दूरी कायम गरिएको छ । तर नयाँ बाटोबाट सोभन्दा कमै हुन आउँछ ।

जिल्लाको सदरमुकाम भएकोले चामेमा रहने बस्ने व्यवस्थाको साथै बंकिङ सुविधा हुलाक एवं आ. वा. तथा हेल्थपोष्ट समेतको सुविधा उपलब्ध छ । यहाँ मस्याङ्दी नदीको किनारैमा ३ ठाउँमा कलकलाउँदै निस्केको तातो पानी (Hot Spring) ले यस ठाउँमा आउने भतिथिहरूलाई नुहाउने घुने कार्यमा सुविधा पुग्ने मात्र हैन अपितु यहाँ आइपुग्दासम्म लागेको थकाई समेत समाप्त गरिदिन्छ ।

सदरमुकामबाट मनाङ गाउँसम्म १० कोषको दूरी कायम भएको छ । यहाँबाट सबेरै हिँडेमा रित्तो मानिस एक दिनमानै र महिला तथा केटा-

केटीहरू वा भारी बोकी हिड्ने मानिसलाई पुरै २ दिन लाग्न सक्दछ । समय जति बढी लागे पनि अथवा उचाई बढ्दै जाने हुँदा हिडाईमा बाधा परे तापनि यस क्षेत्रको यात्रामा अनेकन उत्सुकता बढ्दै जान्छन् । यहाँ यस्तो छ भने अलि माथि जाँदा कस्तो होला ? खास मनाङ गाउँ अर्थात् मनाङ भोट क्षेत्रमा कहिले पुगिएला ? आदि उत्सुकता बढ्दै जाने र वरपर दायौं बायाँ देखा पर्ने एक पछि अर्को ढुङ्गन आकर्षक रूपमा देखा पर्ने दृष्यले गर्दा सबै कठिनाई बिसिइन्छ ।

चामेबाट प्रस्थान गर्नासाथै पुलतरी मर्स्याङदीको बायाँ किनारा अर्थात् नदीलाई दक्षिण पारी विभिन्न जातका सल्लाहरूको वनवनै जानु पर्दछ । केही बेरपछि तलेखु गाउँ पुगिन्छ । त्यहाँबाट पुनः हरियो वनलाई दायौं बायाँ छोड्दै मर्स्याङदीको मधुर आवाज सुन्दै भ्रृताङ भन्ने ठाउँमा पुगिन्छ । यही भ्रृताङको जाहाँ करीव २० वर्षसम्म हिस्सी पक्षमा खम्पाहरूले मनाङेहरूलाई दबाई आफ्नो अधिपत्य जमाई बसोबास गरेका थिए । ती खम्पाहरूले बनाएका र प्रयोग गरेका पुरै काठकाठका घर, गोठ, सभाकक्ष आदि अर्कै पनि यस ठाउँमा विद्यमान छन् । हाल ध्याऊ पंचायतले खास गरेर पिसाङेहरूले यी सम्पत्ति आफ्नो जिम्मामा लिएका छन् । सदरमुकामभन्दा माथिका ५ पंचायतको साझा फलफूल बगैँचा पनि यसै ठाउँको वारिपारि निर्माण गरिएको छ ।

भ्रृताङ आइपुग्ने बेलामा र यहाँबाट एक दुई फर्लाङ हिड्नासाथै पुनः मर्स्याङदी नदी तनु पर्दछ । त्यसपछि स्वर्गद्वारी अर्थात् स्वर्गको दरबारको ठोक तल पुगिन्छ । हुनतः यहाँबाट स्वर्गको दरबार रास्त्रोसंग देख्न सकिँदैन तापनि पारिपट्टि अन्नपूर्णको फेदीको हिम शृङ्खला भन्ने अतिनै रास्त्रोसंग देख्न पाइन्छ । हिउँको थुप्रो सोही थुप्राबाट पन्त्तेर आएको पानी, सोही पानी अग्लो पहराबाट खसेको सुन्दर दृश्य देख्न पाइन्छ । केही बेर पछि पुनः मर्स्याङदी नदी पार गरी थोरै बेर उक्कालो लाग्नु पर्दछ । सल्ला एवं धुपी सल्लाहरूको घना जंगलको बीचबाट केही बेर हिड्ना साथै एउटा चौतारो जस्तो ठाउँमा पुगिन्छ । यसलाई “ओल्पे” छौराली भन्नेछन् ।

यस चौतारोको वरिपरि ढुङ्गाढुङ्गाको थुप्रो लगाई त्यस्मा लिंगो गाडिराखेका नयाँ एवं पुराना अनेकौं यस्ता थुप्रा बनाई राखिएका देखा पर्दछन् । यसै ठाउँ भएर आवत जावत गर्ने तिर्थयात्रीहरूले आपना पितृहरूको संझनामा

गाउँ नपुगेसम्म पुरा १ दिनको बाटोको बीचमा अरु कुनै गाउँ छैन न त कुनै स्थायी भट्टी वा पसलनै छ । त्यसैले यस क्षेत्रको भ्रमण गर्दा आफूलाई चाहिने खाने, पिउने, सुत्ने आदि सबै कुराको पुरा बन्दोबस्त गरेर मात्र यात्रा सुरु गर्नु पर्दछ ।

तिल्चे गाउँबाट करीव एक डेढ घण्टा हिंडेपछि ध्याक भन्ने ठाउँ आइ पुग्दछ । यस ठाउँमा तिल्चेकीहरूको गोठ राख्दछन् । यो ठाउँ उत्तर दक्षिण फैलिएको सम्म परेको र घमाइलो पनि छ । यसको पूर्वतर्फ दूध खोला पारिपट्टि विभिन्न आकारका धेरै करनाहरू छन् र पश्चिमतर्फ एउटा निकै ठूलो करना समेतले गर्दा यहाँबाट अति रमणीय दृश्य देखापर्दछ । केही अगाडि बढेपछि उकालो हिंडेर यच्चको भन्ने ठाउँ आउँछ । यो डाँडाबाट चारैतर्फ नजर लगाउदा अनेकौँ रमणीय दृश्य देख्न सकिन्छ । त्यहाँबाट केही ओरालो भनि तेर्सो हिंडेपछि काचें पुगिन्छ । यहाँ पनि तिल्चेकीहरूले सिजन अनुसार गोठ राख्ने गर्दछन् । यसकै उत्तरमा सुती खोला आई दूध खोलामा मिसिन्छ । सुती खोलाबाट करीव एक घण्टा पुरै कस्सिएर हिंडेपछि पुग्ने बेलासा केही बेर उकालो चढेपछि समतल जस्तो चोरी खर्कमा पुगिन्छ । यहाँ पनि खास सिजनमा मात्र चोरी एवं अरु गाईहरू राख्ने गरिन्छ । तिल्चेबाट चोरी खर्क करीव १० माइल पर्दछ । यसै चोरी खर्कबाट सिधै उत्तरतर्फ अगाडि बढ्नासाथ पहिले ठूला ठूला रुईसको घना जंगल र त्यसपछि हाँबु नपुगेसम्म निकै ठूला एवं अग्ला सल्लाका रुखहरू बाटोको दायाँ बायाँमा प्रशस्त मात्रामा पाइन्छ ।

हाँबु भन्ने ठाउँमा तिब्बततर्फको व्यापार बढी चल्यो भएको समयमा केही बस्ती बसेको रहेछ । खास गरेर भट्टीहरू राखिएको रहेछ । हाल तिनै पुराना भट्टी पसलहरूको भग्नावशेष मात्र देखा पर्दछ । यस ठाउँमा एउटा निकै ठूलो ढुङ्गो छ । यस ढुङ्गाको दुईतिर ओडार छ र यसै ओडारमा आजभोचि पनि यसतर्फ आवतजावत गर्ने माबिसहरू बस्ने गर्दछन् । भदौ-असोजतिर यहाँ गोठ पनि राख्ने गर्दछन् ।

यो ठाउँबाट दक्षिण पूर्वतर्फ हेर्दा मनासलु हिमालयबाट बगेर आएको हिमशृङ्खला तथा खगर नगिचेंबाट प्रवृत्त देख्न सकिन्छ । स्थानीय भाषामा मनासलुको केदीलाई "प्लेसी कसो" भनि भन्दछन् । मनासलु हिमालको उत्तर पश्चिम मोहडाबाट आरोहण गर्ने व्यक्तिहरू यसै ठाउँबाट जाने गर्दछन् । यहाँ बाट जति अगाडि बढिन्छ उतिनै उच्चाई बढिरहेको हुन्छ । केहीबेर उकालो

घटेपछि दूध खोलाको शीर (मुहान) नगिचै पुगिन्छ । दूध खोला वास्तवमा आफ्नो मुहानदेखिनै दूधको जस्तो रंग लिएर निस्केको छ र त्यहाँ पनि पानीको मात्रा निकै बढी हुँदा तर्न मुस्किल पर्दछ । यहाँभन्दा माथि ठूलाठूला रुखहरू देख्न पाइदैन । केहीबेर खगरमा हिँडेपछि दूध खोलाको मुहान प्रस्टैसँग देखिन्छ । सोही मुहानको केही तलबाट दूध खोलातरी केही बेर उकालो अनि पछि तेर्सो बाटो हिँडेपछि विम्दा कोठी (विम्दा खगर) भन्ने ठाउँ आइपुग्दछ ।

विम्दा कोठी २०१० सालसम्म निकै चल्ती भएको ठाउँ हो । पहिले तिब्बतसँग ठूलो मात्रामा व्यापारिक चहलपहल थियो रे । हाल केवल त्यस बखतका घर, पसल तथा गोदाम घरहरू र घर्मशालाको भग्नावशेषहरू मात्र देख्न सकिन्छ । मनासलुको उपर पोकर ताल समेतका विभिन्न तालहरूको दक्षिणमा पर्ने यस विम्दा कोठीमा हाल कुनै कोठी नभए तापनि आफ्नै पाललाई कोठी सम्झी बसेमा विभिन्न कठिनाइ सहेर पनि अधिकांश अधिक समय बसिरहुँदै जस्तो लाग्दछ । करिब १४।१५ हजार फिटको उचाईमा रहेको हुनाले होला कसैकसैलाई यहाँ सुतेको समयमा स्वास लिनमा बाधा पर्दछ । विम्दा कोठी बाट लार्कको निमित्त प्रस्थान गर्दा विहानै प्रस्थान गर्नु पर्दछ । बीचमा करीब १७५०० फीट उचाईको लार्क भन्ज्याङ पर्दछ । त्यसैले यस भन्ज्याङबाट कम्तिमा पनि ५।६ घण्टा कस्सिएर नहिँडेसम्म रहन बस्न बडो मुश्किल पर्दछ । साम्दो गाउँ नपुगेसम्म बीचमा कुनै घर छैनन् । आफ्नै साथमा लगेका सामान भए तापनि यस बीचमा बस्न कठिन छ । पानीको पनि समस्या पर्दछ ।

विम्दा कोठीबाट प्रस्थान गरेपछि गेगरेहान बाटो हुँदै करीब ३ घण्टासम्म क्रमैसँग उचाई बढ्दै गएको बाटो हिँड्नु पर्दछ । त्यसपछि लाखे डाँडाको फेदीमा पुगिन्छ । यहाँबाट सान्चिकै ठाडो उकालो लाग्नु पर्दछ । बढि माथि गयो उति बढी कठिनाई महसूस हुन्छ । करीब २ घण्टा कस्सिएर हिँडेबा नागीन (डाँडाको माथि) पुगिन्छ । त्यहाँबाट आधा घण्टा जति तेर्सो बाटो हिँडेपछि मनाङ र गोरखा जिल्लाको सिसाना लोर्क भन्ज्याङ आइपुग्दछ । यो भन्ज्याङको केही पूर्व तथा केही पश्चिममा स-साना कुण्डहरू बाटैबाट देखा पर्दछन् । ढुङ्गा थुपारिएको र केही छवजापताका कुण्डचाइएको यस ठाउँमा बस्न मन लाग्छ तापनि यहाँबाट अलितल गएर बस्नुमा कल्याण हुँदोरहेछ । यस्तो उचाईमा बस्दा बढी मात्रामा टाउको दुख्ने हुनाले धेरै जसो मानिसहरू यहाँ नवसी अलितलतिर गएर हावा नलाग्ने कुनो परेको ठाउँ खोजी आराम गर्ने

सोधनी गरिरहेने तिनीहरूसंग कुरा गर्दै कहिले माथि हेर्दा टोपी खस्ला जस्तो अगला पहाडहरूको तलेखं छैन, पुरै अन्नपूर्ण एवं गंगापूर्ण रेञ्ज तथा अन्य केही हिमशृङ्खलालाई दक्षिणतर्फ पारी धेरै पर्यटकहरूले आँखा गाड्न नपाएको अन्नपूर्ण एवं गंगापूर्ण हिमालको उत्तरी मोहडालाई निर्धक्कसंग हेर्ने जाने अवसर मिल्दछ ।

मनाङ गाउँसँगै सटेको पश्चिमतर्फ करीव १२,५०० फीट उचाइमा रहेको टंकी गाउँबाट दक्षिणपूर्वतर्फ हेर्दा एकातर्फ मर्स्याङदी नदीको दाहिने किनारामा रहेको सफा तालमा विशाल हिमालयको छायाँ प्रतिबिम्बित भएको देखिन्छ भने अर्कोतर्फ हेरेर नअघाडने सधैं हेरिराख्नु तथा बसुँ बसुँ लाने एक भन्दा अर्को आफ्नै विशेषताले भरिपूर्ण भएको अन्नपूर्ण तथा गंगापूर्णका परिवार मध्येकै अगला अगला हिउँका चुचुराहरूको अनौठो दृश्य त्यतिकै आकर्षक देखिन्छ । त्यति मात्र हैन करीव २३० घरहरू एकै ठाउँमा शहरकै वस्ती जस्तो गरी लाइन मिलाई एउटै घाचामा बनाइएको मनाङ गाउँका प्रत्येक घर एवं गुम्बाहरूमा देवताको संक्रनामा, फहराई राखेका कण्डाहरूको दृश्यले आर्क आनन्द दिलाउछ । हरियो गहुँ वा कःको बीच बीचमा आलु फापर तथा अन्य बलहन तेलहन आदि खेतिले गर्दा गलैचामा रंगीन बुट्टा भरे जस्तै किलिमिलि दृश्य पनि अति रमाइलो देखिन्छ । यो ठाउँलाई अन्नपूर्ण भ्यू प्वाइन्ट (Annapurna View Point) भने पनि हुन्छ ।

मनाङको अधिकांश भूभाग उच्च हिमाली क्षेत्र तथा ट्रान्स हिमाल-यन क्षेत्रमा पर्ने हुँदा यहाँ वर्षा कम हुन्छ । तर तापक्रम ज्यादै कम हुने हुँदा चैत्र, वैशाखदेखि आश्विन तथा मुशिलले कार्तिकसम्म मात्र मनाङदेखि मुक्तिनाथ हुँदै जोमसोमतर्फ र जोमसोमबाट मुक्तिनाथ हुँदै मनाङ जिल्लातर्फ पद-यात्रा गर्ने पर्यटकहरू मुक्तिनाथ हिमालयको करीव १८,००० फिटको उचाईमा पर्ने घाँटी (थोखुङ भन्ज्याङ) पार गरी आउन जान सक्दछन् ।

मनाङ गाउँबाट मुक्तिनाथसम्म १० कोष (३२ कि. मि.) पर्दछ बीचमा चौरी गोठ र थोखुङ फेदीको ओडा र बाहेक अन्यत्र बस्ने कुनै स्थान छैन । मनाङतर्फबाट मुक्तिनाथ जाँदा थोखुङ फेदीदेखि डाँडासम्म करीव अढाई तीन कोषको उकालो बाटो छ । यसको विभिन्न ठाउँबाट देखिने अनौठा किसिमका हिमशृङ्खला, हिउँ पग्लो ढुङ्गेका अगलाअगला अनेकौँ छहराहरू र अन्य उच्च हिमाली भाँगा पहराहरूको दृश्य हिँडाईको क्रममा देखा पर्दछन् र केही

हृदसम्म हिडाईको दुःख कष्ट पनि बिसाई बटुवाहरूलाई आनन्द दिलाउँछन् । थोरूड भन्ज्याङ (मनाङ मुस्ताङको सिमाना) मा पुगेपछि त्यहाँबाट ठाउँ ओरालो बाटो फरी केही बेरसम्म साधारण ओरालो हिडिसकेपछि करीव ४ घण्टा जतिमा चारैतर्फ कलकलाउँदै पानी बगिरहेको अन्यत्र नांगो भए तापनि यहाँनिर कुनै परेका हरिया रूखहरूले सौन्दर्य बढाइरहेको १०८ धाराले ३ तिरबाट घेरिएको र पश्चिमतर्फ २ वटा स-साना पोखरीले शोभायमान गराएको शान्त तथा अतिनै रमणीय वातावरणमा रहेको पवित्र स्थान मुक्तिनाथ मन्दिर पुगिन्छ ।

हुनतः यो थोरूडको बाटोमा हिड्दा हिड्दै लेक लागेर चलनै नसकि कति जनाले आफ्नो ज्यान गुमाएका छन् भने मंसिर, पुसतिर हिउँ पर्ने थालेपछि कसैले यो बाटो जवरजस्ती हिड्ने प्रयत्न गर्दा त्यसमध्ये केही जना हिउँले पुरिई यसै थोरूड भन्ज्याङको वरिपरि प्राण त्यागी स्थूल शरीरलाई हिउँमै लडाई छोडेका पनि छन् । फेदीबाट जति जति माथि गयो उतिनै हिडाइमा कठिनाई पर्दछ । प्रत्येक कदममा स्वास बढ्दछ, मुख सुकिरहन्छ, टाउको दुख्दछ खुट्टा अगाडि सार्नै सकिदैन । आफ्नो शरीर पनि बढी बोक्निलो हुन थाल्छ । यस ठाउँमा पाइने बुकिफूल हेर्दामा राम्रो लागे तापनि यसको बासनाले टाउको घुम्ने घमन हुन खोज्ने जस्ता असर पर्दछ ।

यस्ता ठाउँको यात्रा गर्दा सकभर चकलेट, च्युइङगम, नून, अदुवा साथमा राखेमा बेलाबेलामा मुखमा राखिरहँदा अलि सुविधा एवं फाइदा हुन्छ । साथै थर्मसमा चिया, कफी आदि पनि लिई गएमा कुनै राम्रो हुन्छ । डाँडाको माथि छोराेलीमा बस्न उपयुक्त हुँदैन त्यहाँ पुग्ना साथै अलिकति तल फरेर बस्ने आराम गर्ने गर्नु राम्रो हुन्छ ।

उपरोक्त कठिनाईको बावजुद पनि यस बाटोबाट हिड्ने पद यात्री वा पर्यटकहरूको संख्या दिन प्रतिदिन बढ्दै गएको छ ।

(ख) मनाङ्गदेखि लार्केसम्म

मनाङ जिल्लाको तल्लो भागमा पर्ने थोँचेबाट लार्केतर्फ जाने मूल बाटो छ । थोँचेबाट दूध खोलाको किनारै किनार करीव २ घण्टासम्ममा तिल्वे गाउँ पुगिन्छ । तिल्वे गाउँबाट गोरखा जिल्लाको लार्के बाबु नजिकको साम्दो

चलन छ । लाकँ भन्ज्याडबाट विस्तारै ओरालो लाग्दा अनेकौँ हिमालय तथा हिम श्रृङ्खलाका दृष्यहरू देखापर्दछ । बेलुकीपख सुनौला रंग चढेका बखत साम्दो हिमाल ठीक सामुन्ने देखापर्दछ । निकै उचाईमा रहेको बाटैमा पर्ने खोड्या ताल सानै भए तापनि अतिनै रमणीय छ । यहाँबाट अगाडि बढेपछि बाटोको दायाँ बायाँ हरियो चौरमा चोरी गाईहरू चरिरहेको भेटिन्छ भने केही तल पुगेपछि पयाउमुसाले अनौठो आवाज दिदै ठाउँ ठाउँमा दौडिरहेको पनि नहेरी सुखै छैन । यसरी लाकँ जिल्लाकै भूभागमा पनि करीव ५ घण्टा जतिको लगातार हिंडाई पछि लोर्क बाबु भन्ने ठाउँ (पहिले निकै ठूलो बस्ती भए पनि हाल उजाड छ) आउँछ, त्यहाँनिर बूढो गण्डकी तरी आधा घण्टामा साम्दो गाउँ पुगिन्छ । सो साम्दो गाउँ गोरखा जिल्लाको सबैभन्दा उत्तरमा रहेको एक विकट एवं दुर्गम ठाउँमा रहेको एउटा सानो गाउँ हो । यस साम्दो गाउँबाट दक्षिणतर्फ हेर्दा बौद्ध हिमालय तथा हिमचुली लगायतका हिमालयहरूको उत्तरी मोहडाको अतिनै दुर्लभ एवं अति रमणीय दृश्य देखा पर्दछ ।

(ग) मुक्तिनाथतर्फबाट मनाङ आउने बाटो

मुस्ताङ जिल्लाको मुक्तिनाथबाट मनाङतर्फ प्रस्थान गर्दा हमैसा बिहान सवेरै प्रस्थान गर्ने योजना बनेको हुनु पर्दछ । मनाङ गाउँदेखि मुक्तिनाथ सम्म २० माइलको दूरी पर्दछ र यस बीचमा कुनै पनि बस्ती अथवा होटल भट्टी समेत केही छैन । त्यसैले आफ्नो साथमा खानापिना एवं सुत्ने बस्ने कपडा पाल आदि भएमा बाहेक, मुक्तिनाथबाट मनाङ वा टंकी गाउँसम्म आइ-पुग्न सक्ने हिसाबले प्रस्थान गर्नु पर्दछ अन्यथा बीचमा अलपत्र परी दुःख पाइने छ ।

मुक्तिनाथबाट केही बेर तर्पाय उकालो र त्यसपछि निकै तगडा उकालो बाटो करीव ५ घण्टासम्मको लगातार हिंडाईपछि थोरूड भन्ज्याङमा (मनाङ मुस्ताङको सिमाना, जोकि करीव १८,००० फीटको उचाईमा छ) आई पुगिन्छ । त्यहाँबाट केहीबेर साधारण ओरालो र एक घण्टापछि निकै ठाडो ओरालो ओलिनु पर्दछ । डाँडाबाट अढाई तीन घण्टामा थोरूड फेदीमा आइपुगिन्छ । त्यहाँबाट केही बेर तेर्सो बाटो हिंडीसकेपछि थोरूड (थुकटुङ) खोलाको छानो सहित भएको काठे पुल तारिन्छ । त्यहाँबाट करीव चार पाँच घण्टाको लगातार हिंडाई पछि मनाङ गाउँ नगिर्चको टंकी गाउँमा प्रवेश गरिन्छ ।

यस क्षेत्रको यात्रामा मुक्तिनाथबाट थोरुङ भन्ज्याङसम्म निकै उकालो पर्ने हुँदा यो भन्ज्याङसम्म मुक्तिनाथको नजिकै भाडामा भएपनि घोडाहरू पाउने हुँदा थोरुङ भन्ज्याङसम्म घोडामा आउने योजना बनाउनु उपयुक्त हुन्छ । बढी उचाईमा हिड्ने बानी नभएका व्यक्तिहरूको निमित्त यस ठाउँको ठाडो उकालो हिडेर भन्ज्याङ पार गर्ने निकै कठिन पर्दछ । यसकारण आफ्नो शारीरिक क्षमताको विचार गरी कमजोर शरीर भएका व्यक्तिले यो डाँडाको दुवैतर्फको फेदीबाट थोरुङ (थोरुङला) सम्म घोडामा यात्रा गर्ने उपयुक्त वा सुविधायुक्त हुन्छ ।

डुम्रेबाट मनाडतर्फ जांदा बासबस्ने ठाउँहरू

क) डुम्रेबाट सबेरै प्रस्थान गरेमा र साधारण हिडाई हिडेमा

डुम्रेबाट	तारुका घाट	प्रथम बास
	वेसी शहर	दोश्रो बास
	बाहुन डांडा	तेश्रो बास
	ताल	चौथो बास
	चामे (सदरमुकाम)	पाँचौ बास
	पिसाङ वेसी	छैठौ बास
	मनाङ (टंकी गाउँ)	सातौ बास

ख) डुम्रेबाट सबेरै प्रस्थान गरेमा र अलि हिड्न सक्ने स्थिति भएमा

भोटे वडार	प्रथम बास
भुलभुले	दोश्रो बास
जगात / चाम्चे	तेश्रो बास
वगरछाप / दानाक्पु	चौथो बास
चामे / स्याताङ	पाँचौ बास
हुम्डे / मनाङ	छैठौ बास

ग) डुम्रेबाट दिउँसो अथवा बेलुकिपख प्रस्थान गरेमा विस्तार पूर्वकको हिडाईमा

चाम्बास अथवा तुरतुरे	प्रथम वास
फलिया सांगु	दोश्रो वास
डादी अथवा बाहुन डांडा	तेश्रो वास
चाम्चे	चौथो वास
वगरछाप	पाँचौ वास
चामे	छैठौ वास
पिसाङ वेसी	सातौ वास
मनाङ / टंकी	आठौ वास

घ) आइमाई केटाकेटीहरू अथवा पुरा भारी बोकाइ भरीयासंग हिड्नेहरूको निमित्त

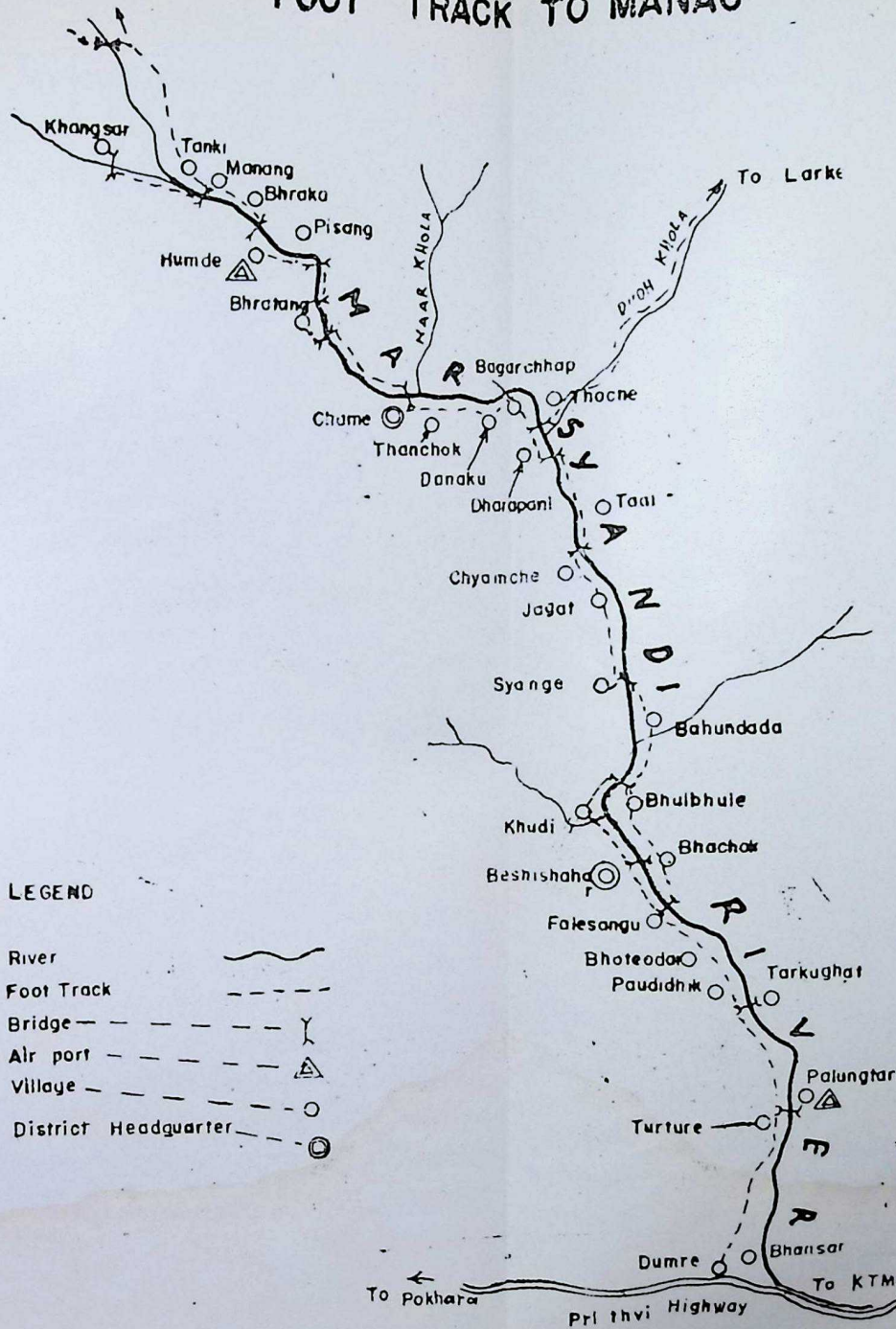
डुम्रेबाट	वाईस जागरे	प्रथम वास
	फलिया सांगु	दोश्रो वास
	भुलभुले	तेश्रो वास
	स्याङ्गे	चौथो वास
	ताल	पाचौ वास
	वानाक्यू	छैठौ वास
	चामे / तलेखु	सातौ वास
	पिसाङ वेसी	आठौ वास
	मनाङ / टंकी	नवौ वास

ङ) साधारण हिडाँइ हिडेमा अरू वैकल्पिक ठाउँहरू

डुम्रेदेखि	पौदि ढोक	प्रथम वास
	खुदी	दोश्रो वास
	स्याङ्गे	तेश्रो वास
	धारापानी	चौथो वास

To Muktinath

FOOT TRACK TO MANAG

आताड

हुम्डे

मनाड / टंकी

पाचों वास

छैठों वास

सातों वास

नोट:- चाम्चेमा बस्ने खाने त्यति रास्त्रो ठाउँ छैन, त्यसैले सकभर यो ठाउँमा
आखिरी नपरेसम्म वास बस्ने योजना गर्न मनासिव पर्दैन । आफ्नो
साथमा खाने सुत्ने सामाग्री छैन भने चाम्चेमा बस्नुभन्दा त्यसको तल
जगातमा अथवा माथि ताल भन्ने ठाउँमा केही सवेर भए पनि बस्नु
उपयुक्त हुन्छ ।

मनाङ जिल्लाका साथै अन्य यस्तै हिमाली एवं दुर्गम स्थानहरूमा यात्रागर्दा साथमा हुनुपर्ने सामाग्रीहरू

यात्रा अवधि, कार्यक्रम, टोलीको संख्या आदि कुराको विचार गरी
निम्न सामानहरू मध्येबाट आफ्नो साथमा लैजाने सामानहरूको छनोट गर्नु
उपयुक्त हुने छ :

- १) स्लिपिङ ब्याग (Sleeping Bag)
- २) फोमको विस्तरा (Mattress= Foam and Pad)
- ३) विभिन्न साइजका पालहरू (Tent Single and Double)
- ४) कम्पास (Compass)
- ५) उचाई मापक यन्त्र (Altimetre)
- ६) नक्सा (Trekking map)
- ७) ट्रेकिङ बूट (Trekking Boot)
- ८) गरम मोजा (Woolen Socks Stocking)
- ९) घाममा लगाउने चस्मा (Sun Glass)
- १०) ज्याकेट [भुवा अथवा प्वाँख वाला] (Down Jacket)
- ११) घाममा लगाउने टोप (Sun hat)

- १२) हावा रोवने ज्याकेट (Wind cheaster or Wind Breaker)
- १३) पंजा (Gloves)
- १४) वर्षाती (Rain Coat)
- १५) पोन्चो (Poncho)
- १६) ऊनीको टोपी (Woolen Cap)
- १७) भिन्न लगाउने गरम सुत्वाल (Trekking Trouser)
- १८) लट्ठी अथवा टेक्ने लोरो (Trekking Stick)
- १९) पानीको सिसी वा टमलेट (Water bottle)
- २०) थर्मस Thermas)
- २१) टर्चलाइट एवं ब्याटरी (Flash light and Battery)
- २२) चक्कु (Knife)
- २३) बोरोलिन, कोल्ड क्रिम आदि (Boroline or Cold Cream)
- २४) चकलेट आदि (Chocolate or Toffe)

उपरोक्त सामग्रीहरूका साथै धेरै उचाईमा जाने वा कुनै हिमालय पर्वत आदि आरोहण गर्ने योजना भएमा निम्न अनुसारका सामग्रीहरू समेत साथमा लैजानु उपयुक्त हुन्छ ।

- १) अक्सिजन (Oxygen)
- २) विभिन्न किसिमका रस्तीहरू (Rope climing and Rope fixed)
- ३) क्ल्याम्पन (Crampon)
- ४) शिरस्त्राण [हेलमेट] (Helmet)
- ५) हिउँमा लगाउने चश्मा (Snow Goggles)
- ६) ओभर बूट (Over Boot)
- ७) हिउँ बन्चरो (Ice axe)
- ८) औषधीहरू (Medicine)

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची [Bibliography]

- १) गृह पंचायत मन्त्रालय र जिल्ला कार्यालय, मनाङ एवं जिल्ला पंचायत सचिवालय मनाङबाट तैयार भएका वा प्रकाशित पुस्तक पुस्तिकाका विवरणहरू ।
- २) सिचाई तथा जलवायु विज्ञान विभागबाट प्रकाशित एवं उपलब्ध ई. सन्. १९७७ तथा १९७८ को वर्षा एवं तापक्रम सम्बन्धी विवरणहरू ।
- ३) कैलाश पत्रिका (ए. जर्नल अफ हिमालयन स्टडिज भोलम ४ (चार) १९७६ र भोलम ५ (पाँच) १९७७ ।
- ४) केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागबाट ई. सन्. १९७९ मा प्रकाशित मिडटर्म पोपुलेशन स्याम्पल सर्वे सन् १९७६ नेपाल ।
- ५) शिक्षा मन्त्रालय योजना महाशाखा जनशक्ति तथा तथ्याङ्क शाखाबाट २०३५ फागुनमा प्रकाशित विद्यालय विद्यार्थी तथा शिक्षक विवरण नामक पुस्तिका ।
- ६) नेपाल र चीन सरकारका बीच भएको सम्झौता (३१ मे १९७४ देखि लागु हुने गरी भएको सम्झौता) ।
- ७) मनाङदेखि नाउमा भएका लालमोहर एवं खड्ग निशानाहरू ।
- ८) हु इज हु नेपाल (Who Is Who Nepal) प्रकाशक- काठमाडौँ स्कूल अफ जर्नलिजम् ।
- ९) मेचीदेखि महाकाली २०३१ भाग तेस्रो- प्रकाशक श्री ५ को सरकार संचार मन्त्रालय सूचना विभाग ।
- १०) सुब्बा होमनाथ उपाध्याय, पं. केदारनाथ उपाध्यायद्वारा नेपालीमा लेखिएको महाभारत (सम्पूर्ण अठ्ठारै पर्व भएको) त्रयोदश संस्करण सन् १९७७ ।

